

Сергій Шевченко

**Кіровоградський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка**

Сергій Шевченко

**ВЕРШНИКИ
НА ІНГУЛІ**

Кіровоград – 2013

ББК 74.24 (4УКР-4КІР)731.6

УДК 378.635.5(477)

ІІІ 38

Шевченко С.І. Вершники на Інгулі. – Кіровоград: ПП “Центр оперативної поліграфії “Авангард”, 2013. – 332 с.

Рецензенти: Цигульська О.М., кандидат історичних наук;
Чорний О.В., кандидат історичних наук.

У книзі вперше узагальнено досвід діяльності військово-навчальних закладів кавалерійського профілю (училищ, курсів та школи) за весь період їх існування в Єлисаветграді – Зінов’євську у 1859 – 1933 рр. Простежено долі випускників – учасників боротьби за незалежність України 1917 – 1921 рр., переможців фашизму. Йдеться про регулярні армійські частини, які базувалися у військовому містечку на Ковалівці (штаб кавалерійського корпусу, десантники, спецпризначенці, ракетники) у серед. ХІХ ст. та в серед. ХХ – на поч. ХХІ ст.

Для дослідників, військовиків, викладачів, учителів, краєзнавців, студентів, усіх, хто цікавиться військовою історією, регіональною минувшиною.

Затверджено до друку вченою радою
КДПУ ім. В.Винниченка.
Протокол № 1 від 29 серпня 2013 р.

ISBN

© С.І.Шевченко, 2013.

ЗМІСТ

ТАЄМНИЦІ СТАРИХ СТІН	6
ШТАБ РЕЗЕРВНОГО КАВАЛЕРІЙСЬКОГО КОРПУСУ	12
Від імперської фортеці до аракчєєвського міста (Етапи Романовської експансії)	12
Німці на Інгулі	18
На Ковалівці будували палац (Фет і Достоевський розповідають).....	23
Наталіїн день (Нащадки Пушкіна).....	34
ЗАКЛАД ДЛЯ ОФІЦЕРІВ-КАВАЛЕРИСТІВ (1859–1865)	39
Лист до Тараса Шевченка (Микола Новицький)	43
ВІД ЄКЮУ ДО ЄКУ (1865–1917).....	53
Будні і свята Єлисаветградського кавалерійського юнкерського училища (1865–1902 рр.)	53
“Перший український діяч міста” (Микола Федоровський).....	62
Юнкери на “Вечорницях”	68
Сватання на Знаменській (Йосип Шевченко).....	71
На пам’ятник Кобзареві (Амвросій Ждаха).....	76
Військова прогімназія (1869–1886 рр.)	79
За метричним записом (Домова Церква Архистратига Михайла)	82
Цвіли акації й тополі (Кавалерійський плац і бульвар).....	85
Судове перехрестя (Ковалівський парк)	90
Імена в старих корпусах.....	96
Злет і трагедія (Генерал Самсонов)	111
У стінах Єлисаветградського кавалерійського училища (1902–1917 рр.).....	119
З коня – на літак (Олександр Казаков)	139
Красуня Зінаїда (Єремєєва – Нейгауз – Пастернак)	140
У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1917–1921).....	144
З думкою про українське училище	144
Рядок в літопису закладу (Борис Гернгрос).....	168

За незалежність України	170
Керівник уряду Української держави (Сергій Гербель).....	174
Із генеральського роду (Іван Омелянович-Павленко)	177
Голова Новогеоргіївської Української ради (Григорій Адамович).....	179
Очільник еміграційного штабу Скоропадського (Борис Гомзин).....	182
Командир Куреня Смерті (Олександр Козубський)	183
Нащадок корифея (Микола Тобілевич).....	185
Військо і театр в його долі (Микола Аркас)	188
В небі УНР (Олександр Єгоров)	192
Козацький отаман (Іван Полтавець-Остряниця)	195
НА СЛУЖБІ РАДЯНСЬКІЙ ВЛАДІ.....	203
Із Твері – до Єлисаветграда: радянські кавалерійські курси (1919 р.).....	203
Із Таганрога – до Єлисаветграда: Кінна школа червоних командирів (1920 р.).....	213
15-і кінні командні курси (1920–1921 рр.).....	218
5-а кінна Єлисаветградська школа ім. Будьонного (1921–1924 рр.)...	220
Українська кінна школа ім. Будьонного (1924 – 1933 рр.)	232
Перший голова “Просвіти” (Василь Нікітін).....	240
Організатор кінної сотні ім. І. Гонти (Василь Акацатов).....	242
“Весна” ОДПУ(Аркадій Рибицький).....	248
“З метою захоплення влади в Зінов’євську” (Олександр Карпенко) ..	250
Школа, репресована голодомором	256
Парк ім. Леніна (1933–1941 рр.).....	260
ОКУПАЦІЯ.....	262
ПЕРЕМОЖЦІ ФАШИЗМУ	264
Випускники школи в 1939 – 1945 рр.	264
Двічі Герой Радянського Союзу (Петро Кошовий)	269
Меморіальна дошка на шкільних стінах (Іван Шепетов).....	271
Почесний громадянин Кіровограда (Іван Самчук)	275
ЮВІЛЕЙ У НЬЮ-ЙОРКУ	277
У СТАРИХ СТИНАХ – РАДЯНСЬКІ ЧАСТИНИ.....	282

100-а Свирська Червонопрапорна військово-десантна дивізія.....	282
159-а ракетна бригада оперативно-тактичного призначення (1959–2003 рр.).....	285
9-а бригада спеціального призначення (1962–1995 рр.).....	288
ЗУСТРІЧІ В КОВАЛІВСЬКОМУ ПАРКУ	294
Історія “Вершників на Інгулі” (Що залишилося за текстом книги)....	301
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	313
Дані про автора	330

*Пам'яті декана факультету історії та права Кіровоградського
державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
Віктора Філоретова присвячується.*

ТАЄМНИЦІ СТАРИХ СТІН

... Ковалівка, мікрорайон Кіровограда, давню історію якого знаємо мало. Експансія в край елисавето-катерининських адміністрацій та військ в другій половині XVIII століття з виселенням звідси корінних мешканців, ліквідацією гетьманської та січової форм української автономії не сприяли збереженню і вивченню літопису поселень наших пращурів. Тож поки що місцеві історики лише припускають, що тут раніше був козацький зимівник. Втім, далеко не всі сторінки й імперської доби цього, вже тоді елисаветградського, передмістя відомі сьогодні. Чи знаємо, скажімо, початкову історію, напевне, найгарнішого будинку на вулиці Жовтневої революції, де базується обласний центр науково-технічної творчості учнівської молоді? Особливо його краса помітна, коли напоєне літнім теплом листя сусідніх дерев лягає на землю, відкриваючи вигляд старих стін.

А за вулицею Фрунзе розпочинається Ковалівський парк. Саме посеред нього, а не на головному майдані, як у багатьох інших містах, стоїть пам'ятник Леніну. Сусідню вулицю його імені 2011 року перейменували в Дворцову. Колись тут рейками рухалися трамваї, що засвідчує пам'ятний знак. Знаходиться він на цій же вулиці, яка розпочинається великим червоноцегляним будинком, в тексті меморіальної дошки на ньому названим "палацом". Цікаво, що там же, як і на дошках трьох сусідніх, фундаментальних приміщень по вулиці Орджонікідзе, вказана одна й та ж дата – 1848 рік. (Виходить, що цим спорудам має бути сьогодні 165 років.) А ще читаємо, що тут колись перебував штаб місцевих червоногвардійців та військкремівців. Як бачимо, в роки незалежності жодного із колишніх

топонімічних чи меморіальних політико-мілітарних символів тут не замінено з метою увічнення пам'яті місцевих органів Центральної Ради, Української Народної Республіки, Української держави, військовиків – учасників національно-визвольних змагань 1917 – 1921 років. Чи пам'ятають старі стіни ті події та імена патріотів? Зупинимося біля цього військового містечка, щоб зробити спробу розгадати, принаймні, деякі таємниці корпусів, овіяних вітрами історії і гартованих сонцем у трьох століттях.

...Під час побачення літа й осені вулиці та майдани Кіровограда наповнюються гарними, енергійними, розумними дівчатами і юнаками. Прибувають вони здобувати знання до своїх alma mater із наддніпрянських, подільських, південних міст і сіл Центральної України, із сусідніх та віддалених областей Батьківщини і з-за кордону. Навчальні заклади є однією із візитівок древньо-молодого міста в межиріччі Інгулу – Сугоклії – Біанки, береги яких обживаються тисячі років. Провідний освітянський центр серединної України закарбував у своєму літопису ряд пріоритетних сторінок в розвитку галузі, яка покликана нести добре, вічне, мудре. 1787 року в місті відкрилася перша на українських землях медична школа. Із 1860 року вела відлік своєї історії Єлисаветградська громадська жіноча гімназія (спочатку – училище), яка стала “найстарішою” серед подібних закладів Херсонської, Бессарабської, Катеринославської і Таврійської губерній, тобто, усього Півдня імперії. Через сім років тут вперше в державі Романових почало діяти ремісничо-грамотне безкоштовне училище. 1870 року на Інгулі відкрилося перше в Україні земське реальне училище.

Саме в Єлисаветграді почав діяти єдиний на той час в українських землях військово-навчальний заклад, який виконував завдання підготовки офіцерів-кавалеристів. Згодом він змінював назву, статус, загалом охопивши понад 70-річний період. Якщо історія місцевих, згаданої жіночої, як і класичної чоловічої, гімназій сьогодні висвітлена в окремих книгах, то літопис від дожовтневих кавалерійських офіцерського, юнкерського та

військового училищ по радянські кіннотні курси і школу оприлюднено лише фрагментарно.

1925 року у Зінов'євську побачив світ “Короткий історичний нарис Української кінної школи ім. т. Будьонного”. Тут окреслено діяльність закладу за перші п’ять років, починаючи від заснування в Таганрозі у статусі курсів. Через 40 років у далекому Нью-Йорку емігрант, колишній юнкер С. Ряснянський упорядкував “Історичний нарис Єлисаветградського кавалерійського училища із спогадами вихованців школи. До століття з дня заснування училища”, який, звісно, був практично недоступним кіровоградському читачеві. В другій половині XX століття в низці публікацій всесоюзного та місцевого рівнів увага приділялася дослідженню бойового шляху випускників Української кінної школи ім. Будьонного у Великій Вітчизняній війні. На рубежі тисячоліть біографічні довідки осіб, які навчалися або служили в училищі в царську добу, подано в книгах С. Волкова. Їм присвячено статті в періодиці, Інтернет-мережі (на жаль, в деяких із них не міститься посилань на використані згадане нью-йоркське видання чи інші джерела). Довідкові відомості про участь випускників кавучилища в боротьбі за незалежність України 1917 – 1921 рр. містить книга Я. Тинченка “Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки” (2007 р.).

Кавалерійські заклади за абсолютно більший період часу підпорядковувалися С.-Петербургу і Москві, де й відкладалися документи з їх діяльності. Відсутність узагальненого, оприлюдненого дослідження з історії підготовки офіцерів-кавалеристів через 155 років після її початку в місті на Інгулі, значною мірою, обумовлюється, зокрема, браком архівних фондів з цієї проблеми у Кіровограді. Водночас певну інформацію, практично не використану дослідниками, містять газети кінця XIX – перших десятиріч XX ст. (“Відомості Єлисаветградського Міського Громадського Управління”, “Єлисаветградські новини”, “Голос Півдня”, “Відомості

тижневика “Наша хата”, “Червоний шлях”, “Зінов’євський пролетар”, “Соціалістичний наступ” та ін.), деякі справи із фондів елисаветградських церкви кавалерійського училища (ф. 721) та міськуправи (ф. 78), незаконно репресованих у Зінов’євську-Кірово (ф.П-5907) в держархіві області. Кілька раритетних значків-емблем елисаветградського кавзакладу є в обласному краєзнавчому музеї. У книгозбірні обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. Чижевського увагу привертають згадки А. Фета, А. Достоевського, В. Никифорова, Г. Соколова про будівництво приміщень училища (сьогодні – пам’ятки архітектури та історії), опубліковані короткі статистичні звіти закладу за окремі роки. Ідеологічні оцінки містять спогади учасників революційних подій на сторінках місцевих збірників “Червоні віхи” (1925 р.) та “Роки боротьби” (1927 р.). Передають особливості часу опубліковані мемуари курсантів 20-х, переможців фашизму Героя Радянського Союзу І. Манагарова та А. Стученка. Син випускника кавшколи, Героя Радянського Союзу І. Шепетова, чий життєвий шлях закінчився в концтаборі, Ю. Шепетов надіслав з Росії для цієї книги ряд документів із сімейного архіву та досліджені ним документи про батька. Інформацію про навчання в кавшколі Г. Чижова (репресованого 1937 року) оприлюднив його син кіровоградець Б. Чижев. Поділилася відомостями про О. Карпенка, діда-службовця кавалерійського закладу в царську добу, в часи національно-визвольних змагань, в радянський період Т. Карпенко з Англії. Довідкову інформацію містять відповіді Російського державного військово-історичного архіву та Центрального держархіву вищих органів влади та управління України. Зробив можливим використання в даній праці ряду раритетних видань XIX – поч. XX століть бібліофіл О. Чуднов. Запропонували низку книг із своїх домашніх бібліотек патріарх центральноукраїнських краєзнавців Ю. Матівос та кіровоградець О. Єрмоленко. Надав довідкову електронну базу даних на репресованих викладачів та випускників Української кавшколи в Зінов’євську дослідник трагічних регіональних сторінок національної

історії В. Бондар, поділилися спогадами колишні командири бригад спецпризначення О. Заболотний та ракетників В. Єфименко, заступник останнього В. Самарцев.

Хронологічні рамки основної частини книги охоплюють період від будівництва військових приміщень на Ковалівці в середині XIX ст. до закінчення функціонування тут ракетної частини на поч. XXI ст. Це зроблено на більш широкому фактологічному матеріалі й часовому вимірі від періоду фортеці св. Єлисавети й до стану сусіднього Ковалівського парку в 2010-х рр. Не виключаємо помилок у висвітлених біографіях, зокрема, щодо ініціалів, прізвищ, місць народження чи й навчання або служби, особливо в 1917 – 1921 роках, та діяльності в еміграції. Адже нерідко різні автори подають суперечливі дані, не вказують використаних джерел. Зрештою, в офіційних публікаціях, довідках, навіть у самій назві радянського військово-навчального закладу вказувалося “кінна” або “кіннотна”, зі словом “військова” чи без, прізвище Будьонний, писалося, як Буденний тощо. Російськомовні цитати та назви видань у тексті книги подані переважно в перекладі українською мовою, список джерел та літератури – мовою оригіналу. Зібраний матеріал частково апробовано у кіровоградських “Вечірній газеті”, “Народному слові” “Кіровоградській правді”, “Нашому місті”, на бібліотечних сайтах, республіканському радіо. Для наступних дослідників теми рекомендуємо проаналізувати, зокрема, фонди Військового міністерства УНР (ф. 1075), при якому діяла Головна шкільна управа, та Головного управління Генштабу УНР (ф. 1078) й інші документи Центрального держархіву вищих органів влади та управління України, Російського державного військово-історичного архіву (фонди військово-навчальних закладів, канцелярії військового міністерства, головного управління військово-навчальних закладів, колекції військово-ученого архіву, військових училищ, зокрема 4 справи Єлисаветградського кавучилища), Російського державного військового архіву (фонд головного

управління військово-навчальних закладів та ін.) та Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації. В Росії ж мають зберігатися документи радянський військових частин, які базувалися в 1933 – 1980-х рр. у колишніх кавалерійських корпусах, в Україні – матеріали частин вітчизняної армії за 1990-і – 2000-і рр.

Запрошуємо читачів вперше здійснити історичний екскурс у минулі століття до стін, де в різний час навчалися майбутні керівник уряду Української держави і Маршал Радянського Союзу, Санкт-Петербурзький поліцмейстер і наказний отаман Вільного козацтва, командувач авіації Дієвої армії УНР і Головнокомандувач групи радянських військ у Німеччині, начальник військового штабу П. Скоропадського в еміграції і правитель Інгушетії, племінник Т. Шевченка і син М. Тобілевича, Георгіївські кавалери і Герої Радянського Союзу, служили майбутній перший почесний громадянин Єлисаветграда і переможець в громадянській війні, а потім – “вороги народу”, переможці фашизму і учасники бойових дій в Афганістані. Де базувалися штаб кавалерійського корпусу й військових поселень, кавалерійське офіцерське, юнкерське та військове училища, кіннотні курси й школа, десантники, ракетники, спецпризначенці й еменесники.

ШТАБ РЕЗЕРВНОГО КАВАЛЕРІЙСЬКОГО КОРПУСУ

ВІД ІМПЕРСЬКОЇ ФОРТЕЦІ ДО АРАКЧЕЄВСЬКОГО МІСТА (ЕТАПИ РОМАНОВСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ)

“Старі селяни ... до цих пір із жахом згадують той страшний час, коли їхнє сільське господарство і навіть сімейний побут піддавались суворому контролю поселенського комітету. У Малоросії та Новоросії і тепер співають пісню, не зовсім приємну, згадуючи Аракчєєва”.

(Із спогадів старого солдата // Русская Старина. 1898 р.)

Прихід військ Російської імперії у середині XVIII ст. до Центральної України ініціював уряд Єлисавети Романової. Незважаючи на протести січовиків – господарів межиріччя Синюхи й Дніпра та гетьманців, які його колонізували, донька Петра I на відібраних у козаків землях заснувала військове поселення Нову Сербію та фортецю св. Єлисавети, водночас вирішивши виселити з рідного краю степовиків, що означало першу депортацію Санкт-Петербургом українців. Фактично вражаючим звинуваченням Російській імперії, Романовим, їх мілітарній колоніальній політиці в центрі України, на Інгулі, гадаємо, став документ, опублікований 2012 р. кіровоградським музейником К. Шляховим. Не в бою, а на спорудженні фортеці св. Єлисавети, проти якого постійно протестував Кіш Запорозької Січі, померла 71 людина, 230 працівників захворіли і їх змушені були відпустити додому достроково, 855 – втекли, чим, напевне, зберегли собі життя й здоров'я. Допрацювати до кінця сезону – 12.10.1754 р. – на цій, не своїй, фактично виходить каторжній, будові мусили 4365 мешканців гетьманських полків. Якщо вірити офіційній даті закладення укріплення (18 червня того року), а отже й початку його зведення, то кожну декаду ще не

споруджений форт забирав десять життів. Щодня додому в середньому відправляли двох хворих, стан здоров'я яких теплої літньо-осінньої пори був доведений до такого, що вони більше не могли фізично працювати. Щодня сім осіб залишали будову самовільно. Таким чином, нав'язана царицею козацькому краєві фортеця забрала життя 71, а, можливо, й сотень (враховуючи можливу смертність серед захворілих) українців. Яких-небудь, навіть близько подібних, жертв жоден можливий зарубіжний ворог імперії тут не зазнав... А далі різномастні романовські полки фактично перетворили колишні Запорозькі Вольності з козацькими містечками, селами, слободами, хуторами, зимівниками, сторожками, багатими родючими землями, мисливськими угіддями, рибними й бортними промислами, пасовищами у військовий табір Російської імперії.

Край набув ще контрастніших мілітарно-казармених рис у часи аракчеєвщини, коли, виникла жорстока форма пригнічення селян – військові поселення. Протягом 1817 – 1833 рр. мали місце повстання, протести, відмови від робіт, втечі мешканців новоспечених аракчеєвських поселень Вільшанки, Красносілки, Гутницької, Ухівки, Рудянської, Клинів, Злинки, Плоского, Рівного та ін. Лише переважаючим військовим частинам піхоти, кавалерії й артилерії вдавалося придушити ці виступи, піддавши українських, російських (старообрядців), болгарських поселян, серед яких були учасники російсько-французької війни 1812 р., жорстокій екзекуції. Сучасник тих подій О. Пишчевич згадував, що в Михайлівці для прикладу тим, хто ослухався “монаршої волі”, найстарішого 70-річного козака військовій армії Романових забили різками до смерті на очах синів і внуків. Не оминув такої долі навіть кавалер Георгіївського хреста й медалей, здобутих в боях проти наполеонівців. Для блокування непокірної станиці з Єлисаветграда додатково направили полк. Представник головного штабу по військовому поселенню на Херсонщині й Катеринославщині А. Стороженко писав: “Признаваемых зачинщиками неповновенія гоняли сквозь строй: многие, в том числе штаб и

обер-офицеры бывшего бугского войска, сосланы в Сибирь... В главнейшем селении [старообрядцев] Зыбкой собрано было 6 пехотных батальонов, дабы устрашить волнующихся... Палочные удары сыпались, многие не могли уже ходить, некоторые, стиснув зубами медный крест свой, с диким самоотвержением переносили удары и от изнеможения падали почти мертвыми... Человек 9 умерло...”.

Наприкінці 1820-х рр. військовому відомству передали і Єлисаветград. У місті сконцентрувалося військово-управлінське керівництво регіону. Його статус відбився в зображенні контурів колишньої імперської фортеці св. Єлисавети в затвердженому Санкт-Петербургом міському гербі з двоголовим орлом та вензелем Романової, чиє ім'я носило місто. Тієї самої імператриці, про котру доктор філологічних наук Леонід Куценко в книзі “Народу самосійні діти... Українська доля Дикого поля” писав: “Цариця Єлисавета робить наступний, найболучіший для України, крок на шляху її імперської уніфікації. За наказом Синоду Київському митрополиту від 1748 року в Україні вводиться російська мова викладання, чим фактично знищується 866 українських шкіл”. Підкреслив дослідник і політико-мілітарну роль, відведену місту на Інгулі та регіону донькою Петра I і її наступниками, як “форпосту російської політики та зросійщення Півдня України... зосереддя штабів дивізій та полків...”. Слідом за політико-казармено-господарською експансією з півночі пішла хвиля імперсько-мілітарної топонімічної агресії. На загарбаних козацьких землях у назвах поселень Катерина II увічнила імена цариці Єлисавети (Єлисаветград) і свого онука, майбутнього імператора Олександра I (Олександрія); Микола I закарбував “подвиг” полків, які в крові потопили національно-визвольний рух поляків, у назвах Єлисаветградка, Новогеоргіївськ, Новий Стародуб, Нова Прага, Новгородка, замінивши ними місцеві центральноукраїнські топоніми.

Після сторічної колонізації Петербургом межиріччя Інгулу, Сугоклії та Біанки в аракчєєвському Єлисаветграді не було вищих і середніх

навчальних закладів, бібліотек, музеїв, музичних та художніх шкіл. Ось як охарактеризував своїх сучасників брат відомого російського письменника міський архітектор А. Достоевський: “Громада міста Єлисаветграда складалася: а) з військових кавалеристів, які служили в різних полках; б) з військових, які рахуються за кавалерією і займають різні посади по письмовій частині; в) з поміщиків, котрі мешкали в Єлисаветграді чи наїжджали до нього із своїх сіл і садиб; ці останні всі поголівно були відставними, служили перед цим у місцевих кавалерійських полках; г) із купців та інших міських обивателів; із цієї останньої категорії 5–6 купецьких будинків могли бути зараховані й дійсно зараховувались до інтелігенції, усі ж інші складали сіру масу, яка далеко трималася від громади, і, нарешті, д) саму найменшу, саму, так би мовити, забиту і водночас забуту частину суспільства складали цивільні чиновники”. Особливо Андрій Михайлович відзначав “колорит” найчисельнішої групи городян – “із військових, при чому військові 2 категорії, тобто – з Поселенської частини, за винятком у рідких випадках осіб, які займали вищі посади, походили з бурбонів або кантоністів, які вислужилися. Ці особи в більшій частині випадків дуже розумні, не пропускали своєї вигоди, але неосвічені і грубі, компанію з ними водити можна було лише за необхідності! Військові ж першої категорії... комплектувалися усі недоростками із дворян, тобто дітьми місцевих поміщиків. Кавалерійських училищ тоді не було ще і в помині”. Достоевський підкреслив малограмотність і тупість поміщицьких синів, із яких виходили юнкери, а потім офіцери. Спілкуючись з останніми після виходу їх у відставку, архітектору разом із гоголівським Плюшкіним хотілося запитати: “Да вы, не служили ли в военной службе?”.

Факти “первісних звичаїв”, “дикості” поміщиків Херсонщини згадував К. Скальковський, син відомого дослідника, одеського чиновника: “Звичаї, описані дещо в карикатурному вигляді Квіткою в “Пані Халявському”, процвітали. Цілий день... думали, щоб такого з’їсти... Після їжі головним

заняттям було їздити один до одного в гості та полювати” і спати. Гусари ж, пише мемуарист, були “найбільшими пияками, гравцями та забіяками ... “Азартні ігри... жахливо були поширені тоді в армії. – Що ж мені накажете, – говорив мені ... один кавалерист, програвшись, – панчохи в’язати чи книжку читати? Гірше останнього він не міг нічого уявити собі”. Про захоплення картами і пиятикою колег пише і А. Фет, який тут служив.

Промовистими є дані аналізу складу землевласників Центральної України, із середовища яких і виходили, як пише Достоевський, офіцери, у т. ч. кавалерійські, і до середовища яких останні поверталися після виходу у відставку. Професор Л. Куценко у згаданій книзі зауважує: якщо на середину XVIII ст. власниками місцевих поселень, угідь, земель були Гаврук, Гайдук, Галаган, Гегела, Головченко, Глухуватий, Головка, Гопкало, Голенко, Гореславець, Дик, Запалисвічка, Зарудні, Петрик, Погрібний, Сич та інші українські козаки (усього – майже тисяча або 99,8 %), то наприкінці XIX ст.: “До 60 відсотків власників – це військові чи спадкоємці військових, це відставники з колишніх військових поселень, які не залишили Україну після служби. До 25-ти відсотків власників – це світське російське дворянство... А серед 15 відсотків, що залишилися, окрім міщан, знаходимо й селян з українськими прізвищами. У дворянство вони не вийшли, бо їх туди не пустили. Станову еліту степової України репрезентували росіяни (майже 70 %), євреї (межа осідлості), німці. Не загубилися навіть серби... І майже відсутні ті, хто боронив цю землю в козацьких полках, хто заселяв її зимівниками, селами й хуторами... І це при тому, що перепис 1897 року засвідчив у Єлисаветградському та Олександрійському повітах понад 90 відсотків українського населення”. На підтвердження цьому дослідник навів перелік найзаможніших поміщиків, серед яких – спадкоємиця штаб-ротмістра Анненкова, вдови генерал-лейтенанта Кнорринг, гвардії поручиків Аврамова і Гербель, дружини статського радника Горонович, штаб-ротмістра Давидова, колоніста Дауенгауер, генерал-лейтенантів Канівальська і Брусова,

поручиків Гамерсен і Золотницька, Пишчевичі, Хорвати, Зильберблум. Можливо, частина з них була родичами військовослужбовців, викладачів і випускників Єлисаветградського кавалерійського училища, зокрема дружина генерал-майора Ольга Гайлі, напевно, була дружиною колишнього начальника цього закладу.

Згодом увійдуть до історії кавучилища деякі з прізвищ колонізаторів, названих уродженцем Знам'янщини, учасником національно-визвольних змагань, емігрантом М. Дорошенком: “Розпарцельовувалося... “Дике поле” на Херсонщині. Князеві Урусову дісталось 15 тисяч десятин. Різні Ленарі, Лішні, Фальци, Євреїни та безліч інших з тими неукраїнськими прізвищами дістали землі, що проходили поруч з дворами селян. Туди невільно було навіть після збору врожаю без дозволу випустити на пасовисько корову чи коня, чи навіть поросятко”.

Відображення тієї ситуації (другої половини XVIII – першої половини XIX ст.) сьогодні вбачається в увічненні військової минувшини в Кіровограді. У радянські часи у фортеці св. Єлисавети, яка є пам'яткою історії та містобудування і архітектури, відкрито меморіальні дошки воєначальникам імперії, Кутузову та Суворову, які тут перебували. Водночас, і на 23 році незалежності України ні в місті, ні в області немає монументів, пам'ятних знаків, меморіальних дошок господарям цих земель і оборонцям краю від чужинців Калнишевському, Лелеці, Заваді, Петрику, Вусу, Андрусю, Буту, Куцому... Це – один із наслідків започаткованої понад дві з половиною сотні років царицею Єлисаветою Романовою колонізації центрально-українських теренів. Депортація корінних мешканців, мілітаризація, відбирання земель у їх господарів, кріпацтво, ліквідація Січі та Гетьманщини уже за перші 100 років зупинили, відкинули назад розвиток краю у національному, культурному, освітньому та інших напрямках. Породивши байдужість до результатів своєї праці у селян, розкладаючи мораль прибулих (та їх нащадків) з інших земель поміщиків та військових,

які виходили із середовища землевласників і до них поверталися.

Військове містечко, корпуси якого стануть в Єлисаветграді найвищими на тоді, першими триповерхівками, історія котрих висвітлюватиметься в цій книжці, було покликане до життя базуванням тут штабу військово-адміністративного управління регіону. Ознайомимося з його структурою, складом, в якому були й перші господарі новобудови.

НІМЦІ НА ІНГУЛІ

“Успіхи по службі німців, звичайно були сумними для національного самолюбства [росіян. – С.Ш.] і частково пояснюються чіпкістю німецької породи, але, правду кажучи, в той час, як росіяни [гусари. – С.Ш.] більше займалися биттям євреїв, пиятикою і картами, німці дисципліновано виконували свої службові обов’язки. Вони отримували у себе в краї і краще домашнє виховання. За акуратність їх, здається, власне і не любили...”

(Скальковскій К. За годъ: Воспоминанія. Историческіе очерки. – Публицистика. – Всячина. – Дневникъ. – Меланхолика. – Путевыя впечатленія. – С.-Пб., 1905.)

У Єлисаветграді знаходилося керівництво перших восьми (із усього 12-и) округів Новоросійського військового поселення. Начальником цих округів був командир 2-го резервного кавалерійського корпусу, підпорядкований інспекції резервної кавалерії в Кременчуці. До штабу входили, зокрема, начальник, черговий офіцер, два старших ад’ютанти, офіцер підрозділу топографів, інженерний офіцер, обер-аудитор, бухгалтер, старший лікар. При штабі діяла друкарня для своїх офіційних документів. Службовців до неї набирали із кантоністів, менш здібних до стройової служби, більш здатних до вивчення предметів. Корнет, поет А. Фет до і під час будівництва військового містечка служив ад’ютантом корпусного

командира, завідував кантоністським столом (відділом) і цейхгаузом солдатських речей, вцілілих при пожежі “вновь отстроенного штаба”. За дорученням корпусного командира він написав для хору кантоністів урочистий гімн, текст якого опублікували в друкарні, де поет був коректором. Він згадує, що в штабі було чотири основних столи (по два діючих і військовопоселенських).

Ще майже за століття до військового містечка на Ковалівці німці, інші іноземці або їхні нащадки відігравали помітні чи й ключові ролі на Інгулі. Серед комендантів фортеці св. Єлисавети були Юст, Ірман, Корф, Герінг, Дувінг, Вукотич, Петерсон, Гессій, Фрігель (виконуючий обов’язки). Тож не викликає подиву, що й інженерну команду з будівництва фортеці очолював інженер-полковник Менцеліус, а в школі для офіцерських дітей при укріпленні вивчалася німецька мова. З-поміж командирів єлисаветградських гарнізонних батальйонів зустрічаємо прізвища Маркварта й Каннеберга. У 1833 – 1852 рр. головували в міській думі Андрехт, Поппе, Гайлі, Саргані, в 1854 – 1864 рр. поліцмейстерами були Тигерстет та Герценберг. 1842 р. почалося брукування міста за підрядом, отриманим відставним полковником Штральбертом. Зазначимо, що і в жилах самих Романових уже з початку приходу їхніх військ до Центральної України текла більшою мірою іноземна, німецька кров. Донька Петра I мала литовське коріння по матері та іноземне ім’я Єлисавет (від якого й пішла назва Єлисаветград). Катерина II була німкенею, і її нащадки на троні одружувались на німкенях. Тож за родовим походженням царі Павло, Олександри й Миколи були значно більше німцями, ніж росіянами.

Домінування вихідців із зарубіжної Європи, їх нащадків спостерігалось в керівництві другого резервного кавалерійського корпусу, представники якого організовували, контролювали будівництво військового містечка на Ковалівці, потім служили й мешкали в ньому. Серед них, головних осіб, практично не зустрічаємо етнічних росіян, чию армію й

імперію вони представляли на Інгулі.

У 1835 – 1850 рр. командиром 2-го резервного кавалерійського корпусу служив генерал від кавалерії барон Д. Остен-Сакен, учасник всіх загарбницьких та оборонних воєн Росії з 1812 по 1855 р. В “Історичному нарисі м. Єлисаветграда” йдеться, що йому, як корпусному командирі і начальнику військового поселення, місто завдячує будівництвом, зокрема, міських присутніх місць, великого мосту через р. Інгул, розведенням міських садів і бульварів, засадженням деревами передмістя та В. Пермської й Петрівської (тепер – Шевченка) вулиць, початком брукування. 1864 р. він став першим почесним громадянином міста. У свята й неділі генерал із сім’єю й штабом ходив до корпусного собору. За його дорученням архітектор Достоевський, який називав Остен-Сакена ідеально чесним, зробив креслення решітки для збудованої церкви Покрови пресвятої Богородиці на Ковалівці. Наближеним до нього був відставний полковник Поппе, який, зокрема, вирішував питання здачі в оренду частини генеральського помістя “Притулок”. (У ньому командир житиме, вийшовши у відставку.)

На домашні обіди “формаліста” Остен-Сакена, де панувала “сувора пристойність”, запрошувався ад’ютант Фет. Генерал любив бали в міському зібранні з хорошим струнним оркестром, вважаючи їх важливим засобом єднання і пожвавлення життя громади. Влітку відправлявся до казенного саду, де знаходилася дача в “готичнім смаку” корпусного командира, котрий опікувався і впорядкуванням усього саду. В “Історичному нарисі м. Єлисаветграда” серед тогочасних лампачних новобудов у саду називається квартира корпусного командира, куди він перебирався на літо. Облаштування саду, як зауважив очевидець Г. Соколов, “за тонким смаком англійських парків” здійснювалося силами “дармових робітників, в особі військових поселян”. Генерал цікавився організацією землеробського господарства в регіоні. Цікавою є історія нагородження Остен-Сакена. Одного разу, помітивши, що його військо “не вміло” ходити церемоніальним

маршем за поганої погоди, він наказав робити це саме в негоду. Але вийшло так, що 1847 р. церемоніальним маршем залишився невдоволеним сам цар. Зате маневри військ виявилися вдалими, за що Остен-Сакен отримав з його рук Володимирську стрічку.

Особистим ад'ютантом Остен-Сакена служив ротмістр Емануель, нащадок серба, героя війни 1812 р. Його сестра була замужем за одним із корпусних ад'ютантів. У будинку Емануелів відбувалися танцювальні вечори. Старшим ад'ютантом був Карін, ад'ютантом – чех Фількович. При штабі знаходилися командир жандармського ескадрону, штабс-капітан француз Шедевр, полковник Осман, який в зібранні організовував бали, а вдома збирав картярів. (1849 р. розведено Османський бульвар.) Черговим штаб-офіцером служив полковник Є. Громовський. Корпусним капельмейстером був Пейрек, якому за гру трубачів дякував цар німецькою мовою.

О. Пашутін пише, що 1849 р. управління стройовою частиною військових поселень було відокремлено від адміністративної та господарчої частин, і звідтоді “особым” начальником над Новоросійськими військовими поселеннями до їх ліквідації на поч. 1860-х рр. був генерал-лейтенант Пістелькорс. То ж фон Гольфрейх, який після Остен-Сакена став корпусним командиром, поселенською частиною вже не керував. Про генерала від кавалерії добре відгукується мемуарист К. Скальковський. Невдовзі того замінив генерал від кавалерії барон І. Оффенберг (при котрому були створені військові округи). Дослужившись до цього звання і маючи дружину-росіянку, він так і не оволодів повною мірою офіційною мовою імперії Романових. Одного разу при знайомстві з місцевими військовими сказане йому мусив пояснювати потім рідною німецькою начальник перших чотирьох округів Новоросійського військового поселення генерал Шмідт. Командир використовував своє службове становище, турбуючись про дозвіл на будівництво в місті церкви рідної йому лютеранської віри. Найбільші

пожертви на збудовану 1854 р. (в Держархіві Кіровоградської області зберігається 8 метричних книг фонду кірхи Св. Марії за 1858 – 1921 рр.) кірху зробили генерали Фітінгоф та Кноринг. Генерал був пристрасним мисливцем. За словами А. Фета, справедливо чи ні, І. Офенберг користувався репутацією “надменного человека”, був знаменитим своєю гординою та неприступністю. Змирявся він лише перед інспектором поселень. Його ад’ютантом служив ротмістр Перейра.

Із 1845 р. і на час будівництва військового містечка начальником штабу 2-го кавкорпусу служив В. Лауниць, учасник турецької (1828 р.) та польської (1831 р.) кампаній. Достоевський пише, що в місті одні називали його пасторським синком, вірогідно через терпляче прагнення до досягнення підвищень і багатства. Інші називали його скаженою собакою; треті, не соромлячись, при імені Василя Федоровича повторювали двовірш: “Кот Васька плут, кот Васька вор”. Згодом він став начальником штабу всієї резервної кавалерії в Кременчуці і вже приїжджав до Єлисаветграда у якості вищестоящего керівника. Фет, який запрошувався до нього додому на обіди, згадував “весьма красивую блондинку” дружину.

На 1849 р. начальником корпусного штабу був генерал граф Ламберт. (Саме йому згодом доведеться очолювати тимчасовий розпорядчий комітет з ліквідації військових поселень.) У 50-і рр. цю посаду обіймав М. Дубельт, (чоловік доньки О. Пушкіна Наталії). Подібним був етнічний склад командирів, старших офіцерів, співслужбовців Фета в дивізії та полку в Крилові: начальник дивізії Фітінгоф, одружений “на остзейській графині”, полковий командир барон К. Бюлер, ескадронні командири Р. Крюднер та Оконор, генерал А. Ессен, майор Вейнберг, полковий ад’ютант Бедер, поручик Екельн... Полки Новоросійського військового поселення направлялися, зокрема, на прикордонні території під час революції в Австрійській імперії 1848 – 1849 рр. та на театр Кримської війни 1853 – 1856 рр. 1857 р. розпочалася реорганізація військових поселень, в ході якої

постали Південні поселення, головний начальник яких з управлінням базувався в Єлисаветграді. Йому підпорядковувалися Харківське і Херсонське (центр також знаходився в Єлисаветграді) та Києво-Подільське поселення. Починаючи з 1859 р. Південні поселення передавалися до міністерства державного майна в управління місцевих органів влади до остаточного скасування 1867 р. Єлисаветград перейшов з військового до цивільного відомства при керівнику Херсонськими поселеннями генерал-лейтенанті Пістелькорсі. Відомо, зокрема, що він очолював комісію з нагляду будівництва (1857 – 1862 рр.) московських кам'яних лавок на Петрівській вул.

Залишаємо риторичним питання: чи заслуговують на увічнення в назвах вулиць та меморіальних дошках імена німців, які ініціювали, організовували нове будівництво, озеленення, брукування Єлисаветграда в серед. ХІХ ст.? На питання чому саме вони в Російській державі домінували на командних посадах регіону відповів на початку цього підрозділу їх сучасник К. Скальковський. Українцям же на своїх землях в часи Нової Сербії, фортеці св. Єлисавети, військових поселень відводилася передовсім роль згаданої підневільної “дармової робочої сили”, яку депортацією, покріпаченням, шпіцрутенами наvertsали до євроазійських стандартів імперії...

А тим часом перенесемося в середину ХІХ ст. до передмістя з українською назвою Ковалівка, щоб не пропустити небуденну для інгульчан подію. Там саме збираються зводити великі, не бачені ще в місті споруди.

НА КОВАЛІВЦІ БУДУВАЛИ ПАЛАЦ (ФЕТ І ДОСТОЄВСЬКИЙ РОЗПОВІДАЮТЬ)

“Саме від зимівника запорозького козака Степана Лелеки веде свій родовід одне із сучасних кіровоградських передмість – Лелеківка. Існує

вельми ймовірна гіпотеза, що саме від козацьких зимівників виникли також поселення Ковалівка та Балка...”

(П. Босий, П. Кизименко. З історії міста Єлисаветграда // Весь Кіровоград. К., 1997 р.)

Згоджуємося з істориками, директором та науковим співробітником обласного краєзнавчого музею, чия цитата тут наведена. Про більш давні корені Ковалівки, порівняно з Єлисаветградом, може свідчити українська назва передмістя в російськомовному написанні. Тож походить вона, можливо, з козацьких часів, коли тут, у зручному місці біля річки міг осісти перший коваль (ковалі). І зустрічав тоді передзвін металу запорожців, гайдамаків, гетьманців, які переїжджали Інгул на баских степових конях, зупиняючись підкувати їх та перепочити. Могли вони тут, очевидно, і замовити, нагострити зброю для захисту рідної землі від агресивних зайд. У 1770-х рр. біля Ковалівки, яка мала близько 50 будинків, у російськомовних документах фіксувалися Кринична балка і Криничний хутір (також близько 50 будинків), що теж має свідчити про їх давніше походження, ніж фортеця св. Єлисавети із сусідніми переселенцями. 1774 р. академік Гільденштедт занотував у щоденнику своєї подорожі, що на цвинтарі поблизу згаданої балки “буде споруджена тепер і церква”. 1841 р. дослідник минувшини міста Г. Соколов писав, що мешканці Ковалівки переважно займалися перевезенням та чумацтвом, мали рогату худобу та коней. В укладеному П. Семеновим-Тяншанським географічно-статистичному словнику Російської імперії (1865 р.) Ковалівка називається кращим передмістям Єлисаветграда, яке суперничало “своїми спорудами з Перспективною вулицею, тут знаходиться багато будинків навколишніх поміщиків”.

У середині XIX ст. на Ковалівці з боку міста постали кілька нових великих будівель. Зумовила їх появу потреба в штабному приміщенні та в тимчасовому розміщенні російських імператорів із свитою під час приїздів

раз на кілька років на зламі осені-літа на військові маневри, які відбувалися за участі до 100 тис. осіб у навколишніх степах після збору врожаю. Спочатку Микола I зупинявся у корпусного командира, найманий будинок якого облаштовувався під “палац”. З часом вирішили спорудити спеціальне приміщення. Спочатку планувалося надати для новобудови місце на Ярмарковому майдані. 1840 р. інспектор резервної кавалерії пропонував міській думі розглянути варіант зведення приміщення для корпусного командира, начальника штабу і корпусного штабу на Перспективній вулиці, де сьогодні знаходиться майдан Кірова. Це місце-згарище за рік до того подарував місту Київський цивільний губернатор, колезьк. радн. І. Фундуклій, син колишнього голови Єлисаветграда.

1845 р. планом розвитку міста військове містечко вирішили спорудити у Ковалівському передмісті. 18 листопада корпусний командир Новоросійського військового поселення генерал від кавалерії, барон Д. Остен-Сакен доручив голові міської думи огородити цвинтар за місцем, де планувалося будівництво штабу корпусу, кілками осоки, тополі або верби, обсадити кожен могилу чотирма деревами з усіх боків, а також визначити, де необхідно влаштувати новий цвинтар. Через 9 днів військовий керівник міської влади повідомив, що це мало бути місце поруч з єдиновірчим цвинтарем. Це питання начальник корпусного штабу генерал-майор фон-дер Лауниць узгодив з Херсонським і Таврійським архієпископом. Закритий цвинтар вирішили обнести ще й земляним валом, а новий мали облаштувати після завершення весняно-польових робіт. (На плані 1913 р. Ковалівський цвинтар позначений за залізницею у районі кількох інших цвинтарів, поруч нього знаходилися церковно-приходська школа і сторожка.)

1847 р. Микола I зупинився на тиждень в будинку Дружиніна на Перспективній вул. (напроти теперішнього майдану Кірова), де квартирував корпусний командир Остен-Сакен, і заклав споруду між центральними кварталами міста та Ковалівським передмістям, про що згадував російський

поет Афанасій Фет, який проходив військову службу у тутешньому штабі: “Під час свого перебування в Єлисаветграді государ затвердив будівництво, якщо не помиляюсь, на кошти поселення, обширного палацу, для котрого при в’їзді до міста біля самої річки були споруджені величезні цегляні сараї і заготовлені мільйони цеглин з приводу цієї споруди, котра пізніше була використана на приміщення кавалерійського училища, із Петербурга прибули казенний архітектор Шохін та інженерний полковник Мельцер”.

Ті події закарбувалися і в пам’яті олександрійського священика, дослідника історії краю В. Никифорова, котрий 15-річним учнем Єлисаветградського духовного училища (біля Успенського собору) спостерігав, як імператор прибув до міста, зупинившись в згаданому будинку Дружиніна на Перспективній вулиці. Місце ж для будівництва на Ковалівці під час весняного розливу Інгулу вкривалося водою, після спадання якої з’являлися руїни і провалля. Тож щоб убезпечити від паводків цю низинну територію, її вирішили підняти на аршин і вище від рівня річки. “І ось на другий рік приходить до Єлисаветграда Томський єгерський полк 10-ї дивізії, котрий розташувався табором вздовж балки з явленою криницею. От він і здійснив вказану вище технічну операцію місцевості, на котрій згодом з’явилися величезні приміщення, а саме: триярусний палац, штаб, гауптвахта, стайні та інші господарські споруди. Тут же влаштовані були інженерний парк і плацпарадне місце”, – пише Василь Миколайович.

Будівництво розпочалося лише навесні 1848 р. під керівництвом “Височайше затвердженої комісії” у складі флігель-ад’ютанта полковника Ламберта (голова комісії, якого згодом замінив генерал-майор Лауниць), поліцмейстера підполковника Халтуріна (невдовзі його замінив майор Іванов), ротмістра Безрадецького, інженера штабс-капітана Роде та згаданого архітектора Шохіна (згодом – Верлопа). Українця, ротмістра Безрадецького Фет згадує, як наступника Гайлі (1846 р. призначений головою міської думи) на посаді командира ескадрону, котрому важко давалася військова суто

російська вимова, до якої він часто вставляв українські слова. Він увійшов до комісії, яка керувала і спорудженням будинку міських присутственних місць на В. Перспективній (сьогодні – приміщення обласних ради та держадміністрації, у котрому, як і в палацово-штабних корпусах, мистецтвознавці вбачають риси казарменої архітектури).

“За височайшим велінням будуються приміщення для корпусного штабу, які складаються з 3-х головних триповерхових корпусів, із котрих перший – для приїзду імператора, свити Його Величності та квартирування начальників; другий – для розміщення корпусного штабу, манежу і госпіталю з усіма належними йому будовами... Присутственні місця: а) штаб другого резервного кавалерійського корпусу; б) Височайше затверджена тимчасова комісія для побудови приміщення штабу другого резервного кавалерійського корпусу”, – йшлося в “Історичній та статистичній записці про військове місто Єлисаветград” очевидця будівництва Г. Соколова, опублікованій 1848 р. в “Записках Одеського товариства історії та старовини”.

За деякими цікавими подробицями будівництва знову звернемося до спогадів А. Фета: “На цій величезній новобудові, яка вимагала кілька разів нових асигнувань з боку казни, не дивлячись на спорудження його домашніми коштами поселення, сконцентровані були всі турботи невтомного начальника штабу В.О. фон-дер-Лауниця. Головним будівельником був надвірний радник штатський інженер Шохін... Світло-русого Шохіна, людину середніх років, ... я не міг не знати... Невелика білява з рудуватим відтінком дружина його досить рідко з’являлась на балах у зібранні. Пригадується, приміщення було зведено в три поверхи. І оскільки матеріал подавався на будову з усіх боків риштуваннями, прилаштованими до широких вікон, – зрозуміло, що всі ревізори, в тому числі і начальник штабу, входили до приміщення риштуваннями. Але хто повірить, що одного разу при новому огляді фасаду виявилось, що у величезному палаці немає ніде дверей. Розповідала мені Сливицька, яка добре знала Шохіну, що, коли

бідний Шохін дізнався про свій недогляд, то, повернувшись додому, схопив себе за голову і почав вигукувати: “Дверей немає! Не розумію! Голова тріщить, мозок витікає!”. Жодні зусилля дружини не могли його відволікти від цієї фатальної думки, і на вечір він збожеволів, а через два дні помер”. Фет пише, що одного разу, поїхавши до “будованого ним палацу на Ковалівку, начальник штабу суворо зауважив безстроково відпущеному гусарському офіцеру за недбалість у формі одягу”. Після цього останній виразив бажання показати начальнику “багато архітектурних недоліків” новобудови. Але генерал його слухати не став. Колишній міський архітектор А. Достоевський згадував, що, у зв’язку зі спорудженням штабних (палацових) приміщень, про начальника штабу резервної кавалерії фон-дер-Лауниця “в сложенной поселенской песенке прямо говорилось:

*На те денежки дворцовы
Взял именище Клевцовых, –
Вот так молодец! (бис) ”.*

Тут містився натяк на те, що, як тоді говорили, генерал, серед інших, добре “хапонував” під час будівництва.

Після смерті архітектора Шохіна його місце в будівельній комісії зайняв В.П. Верлоп (Верлон, Верлен). В енциклопедії “Мистецтво України” йдеться, що голландському підданому Вільгельму Верлону 1848 р. за проект шляхового палацу петербурзька Академія мистецтв надала звання вільного художника. Напевне, невдовзі після цього він прибув до Єлисаветграда, де й завершував будівництво палацу, “брав участь у проектуванні і спорудженні штабних будівель для резервного кавалерійського корпусу і присутственних місць”. Очевидно, він тут осів. В “Історичному нарисі м. Єлисаветграда» йдеться, що архітектор В. Верлоп брав участь у спорудженні зданого 1875 р. приміщення благородного зібрання на Петрівській вул. Наприкінці 70-х рр. в районі вул. Сінної діяла цегельно-обпалювальна піч Верлопа. За станом на 1880-і – 1890-і рр. членами місцевого товариства поширення грамотності та

ремесел значаться К. В. (вірогідно, син архітектора, входив і до опікунства ремісничо-грамотного училища) та В.К. (можливо, внук будівничого палацу) Верлопи. В.К. Верлоп працював бухгалтером земуправи. 1891 р. місто придбало у голландського підданого з таким же прізвищем та ініціалами (Г.В. Верлоп, можливо, його син, 1945 р. засуджений “за антирадянську агітацію” до таборів з позбавленням фронтової медалі “За відвагу”, звинувачувався, зокрема, за твердження, що приміщення для худоби в Німеччині кращі за радянське житло, згодом реабілітований) і спадкоємців ротмістра С.П. Потоцького цегельний завод на Озерній балці. Тож цей сімейний “підряд” міг охоплювати процес від проектування будинків до забезпечення цеглою та керівництва їх спорудженням. Додамо, що одним із кращих в Єлисаветграді був відкритий 1870 р. млин Верлона і К°, відзначений срібною медаллю сільгоспвиставки в Одесі. Його борошно знали далеко за межами Херсонщини. Верлоп викладав фізику в ЄКУ.

А що нам відомо про попередника Верлопа? Можливо, це був старший брат Федір відомих московських архітекторів Миколи (фахівець з палацових споруд) та Дмитра Шохіних. Якщо другий помер 1895 р., а третій – 1845 р. (обоє в Москві), то дата і місце смерті Федора Олександровича невідомі. Це може пояснюватися саме похованням його у провінційному місті. Народився він 1812 р. (це співпадає із Фетовою згадкою про єлисаветградського Шохіна “середніх років”), закінчив архітектурну школу при експедиції Кремлівського будівництва та Московське двірцеве архітектурне училище. 1835 р. отримав звання архітектора-помічника III класу. У 1838 – 1846 рр. Ф. Шохін був помічником архітектора на спорудженні Великого Кремлівського палацу. Тож, можемо припустити, що саме його призначили головним будівничим палацу для царя в Єлисаветграді. Втім, є ще одне прізвище. В “Історико-містобудівному аналізі розвитку м. Кіровограда” 1985 р. молодий кіровоградський архітектор О. Кецко писала, що проектно-будівельними роботами військового містечка

на Ковалівці керував одеський архітектор Шумілін, котрий переїхав із сім'єю на постійне проживання до Єлисаветграда. Кіровоградський краєзнавець П. Босий називає Шуміліна автором проекту, а архітектора Верлена – виконавцем.

Нагляд за будівельними роботами вів згаданий полковник Мельцер, чия миловидна донька регулярно з'являлася у зібранні, була причиною появи молоді в будинку її батьків, де неодноразово танцював під фортепіано і Фет. У недобудованому (це свідчить, що Романов ще не міг тоді там зупинитися) палаці поет був одного разу, коли поруч на майдані, у якості ад'ютанта першого полку корпусу вишикував усіх юнкерів, які мали з'явитися на огляд царя, приїзд котрого очікувався невдовзі (у 1848 – 1850 рр. його не було). Тоді попередню їх перевірку мало здійснити місцеве військове керівництво. Поки вишикувані юнкери після команди “вільно!” чекали на останнє, Фет, ховаючись від спеки, піднявся дерев'яною кладкою до палацу, де перекурив.

Охоронні дошки на приміщеннях колишнього кавучилища засвідчують, що збудовані вони були 1848 р., тобто усі зовнішні роботи мали бути виконані десь за півроку до осінньо-зимових холодів. На наш погляд, у середині XIX ст. малореально було спорудити за цей час 89-метровий манеж і три великих триповерхових будинки, коли значно менше двоповерхове приміщення Єлисаветградської управи з її службами тоді будувалося з використанням “господарського волячого парку” міста два роки. (Хоча зрозуміло, що темпи спорудження виїзного “царського палацу”, для якого мали буди докладені надзусилля, напевне, не можуть оцінюватися звичайними мірками.) До цього ж, влітку 1848 р. у Єлисаветграді лютувала холера, одним із найбільш вражених мікрорайонів якою стала Ковалівка. Близько жовтня попереднього року розпочалася її епідемія в недалеких від міста районах, що вимагало заходів до її відвернення. Через 16 років міська громада, прохаючи Остен-Сакена прийняти звання почесного громадянина, відзначить його зусилля у боротьбі з лихом “в ті страшні 1847 – 1848 роки”.

У переліку пам'яток містобудування, архітектури, садово-паркового мистецтва національного і місцевого значення, затвердженому головою облдержадміністрації 28.12.2004 р., палацовий корпус – військова прогімназія датується 1851 – 1855 рр. Спогади Фета і “старого солдата” про відвідини Єлисаветграда царем 1851 р. (Пашутін називає 1852 р.) дають можливість дійти висновку, що Романов тоді зупинявся ще не в новому палаці. У свідченнях солдата, поданих “Н.П.” (так, до речі, підписувався у місцевій пресі єлисаветградський музикознавець М. Пашковський) “Русской старине”, йдеться, що цар піднявся сходами до палацу на головній вулиці міста. Зауважимо, що останньою, особливо в сер. ХІХ ст., вважалася Велика Перспективна. Палацом же до будівництва спеціального приміщення називали той будинок, де зупинявся цар. “Стали очищати дім, який займав корпусний командир, і влаштовувати його в якості палацу”, – писав Фет про підготовку до приїзду Романова 1847 р.

А. Скальковський підкреслив роль у справі новобудови керівника (по 1850 р.) Новоросійського поселення: “... На другому боці Інгулу, також на глибоких пісках, генерал Дмитро Остен-Сакен влаштував будинок для корпусного штабу і бараки...”.

Що ж у підсумку на Ковалівці спорудили? Педантичний опис новобудов залишив генерал-лейтенант П. Глібов влітку 1855 р. дорогою з Кременчука до Криму: “Видніються на околиці міста величезні будівлі, що називаються палацом. Головних будівель три: в одній визначені приміщення для царя і для свити, корпусного командира і для всіх генералів; у другій – для штабних чиновників; у третьому – для штабу і писарів. Всі будинки триповерхові з довгими фасадами, тут же манеж, головна гауптвахта, церква прекрасної архітектури з 5-ма куполами, невеликий плац-парад і різні господарські прибудови: стайні, сараї та ін. Все відрізняється масивністю: будівлі – житловими зручностями, симетрією, акуратністю, але ніде й натяку на претензію і на розкіш чи якусь витонченість; кругом лише одне необхідне,

і нічого зайвого; словом, Єлисаветградський палац не можна назвати царським, а правильніше – палацом військового поселення. Приміщення для царя у нижньому поверсі одного із трьох будинків, що складалося всього із чотирьох покоїв: спальні і туалетної, вітальні, кабінету і приймальні, – нічим не відрізнялося, окрім чистоти, доведеної до найвищої абсолютності”.

Наступного року рядок про “палац, привабливу і величну споруду з обпаленої цегли” з’явився у нотатнику Олександра Афанасьєва-Чужбинського, етнографа, приятеля Тараса Шевченка. Але більше його цікавила сусідня новобудова – Покровська Пресвятої Богородиці церква, “збудована в недавні часи, разом з палацом. Ще раніше я був попереджений, що образи цього храму писані у С.-Петербурзькій академії мистецтв, а від того, як любителя живопису, перший вихід мій із квартири був до цієї церкви. Дійсно, дві місцеві ікони, Спасителя та Богоматері з предвічним немовлям, заслуговують особливої уваги як вірністю малюнку та чистотою оздоби, так і прозорістю тіла, яке наближеністю до натури прикувало мій зір. Колорит цих картин ефірний і чим більше вдивляєшся в нього, тим більше дивує точність втілення думки художника, який, здається, хотів зобразити не земну плоть, а змінену для вічного життя. Приваблює також і образ чудотворця Мирликійського, Миколая, особливо своїм драпуванням; розкішна біла риза угодника так, здається, і сяє сріблом. Ковалівська церква – трипрестольна, і легкої, вельми красивої архітектури”. Недоліком, на думку подорожнього, було знаходження церкви поряд з іншими будинками, які закривали її огляд з віддалі, котрий би був кращим, якби її оточував майдан. Кам’яну церкву замість старої дерев’яної споруджено 1849 р. (Креслення її чавунного решітчастого паркану здійснив міський архітектор А. Достоевський.) Спочатку будівництво велося купцем 3-ї гільдії П. Щедріним, після його смерті – за казенний рахунок тією ж комісією, що й палацово-штабний комплекс. До ковалівського приходу відносився цвинтар, на якому також була дерев’яна церква. 1852 , 1854 і 1857 рр. кам’яну церкву

ремонтували. При ній були лавка для продажу свічок, сторожка, кам'яна огорожа.

Таким чином, у середині XIX ст. цей район прикрасили церква, манеж і три величних казенних триповерхових будинки, у яких розмістилися штаби зведеного кавалерійського резервного корпусу та Новоросійського військового поселення. У головному з них були спеціально оформлені та мебльовані кімнати для приїзду царя з його двором. Фактичне тимчасове епізодичне переміщення складу “дворця” із Неви на Інгул, вочевидь, дало назву приміщенню на початку вулиці – “дворец” (палац). Відтак було перейменовано частину (є й думка, що раніше вона була незабудованою, а, отже, й не мала назви) вулиці Верхньої Донської (до В. Перспективної) у Дворцовую, тобто українською мовою Палацову. На початку її у добротному, просторому приміщенні військове керівництво почало влаштовувати свої найвелелюдніші танцювальні вечори і бали, на які з'їжджалися офіцери з усіх полків 2-го резервного кавалерійського корпусу, дворяни з Єлисаветградського та інших повітів.

Будівництво палацово-корпусних приміщень сприяло розвитку Ковалівського передмістя. 1848 р. військове відомство придбало у приватних осіб землю між майбутніми корпусами для “плац-парадного місця” (напроти палацу через Палацову вул.) та парку (за плацом – у бік В'язничного, згодом – Училищного, провулку, напроти корпусного будинку та зимового манежу через вул. Кавалерійську, тепер – Орджонікідзе). Їх, у т. ч. бульвар (у 1834 р. на цьому місці знаходилося дерев'яне приміщення міської богадільні, утримуваної на пожертви і відсотки з капіталів, пожертвованих генерал-аншефом Текелі і радником комерції Фундуклієм) навколо плацу, влаштовували на кошти Південних військових поселень. В “Історичному нарисі м. Єлисаветграда” йдеться, що “Ковалівський, або так званий Палацовий, бульвар і при ньому парк” розведені на поч. 1850-х рр. (До речі, влаштований біля міських присутственних місць плац, за прикладом

Ковалівського бульвару, теж був оточений алеєю.) 1850 р. з Палацової, як і Перспективної та Пермської вулиць, в місті започатковано встановлення ліхтарних олійних (з 1865 р. – газових) стовпів, розбито нові квартали на Ковалівці. Через три роки постало двоповерхове приміщення міської християнської богадільні. На карті 1913 р. в цьому районі, зокрема, позначено Притулківську вул. та Палацовий пров. Міський архітектор А. Достоевський згадував, що на Ковалівці у 1850-х рр. у великому старому приміщенні діяла кантоністська школа.

Ковалівка впорядковується і в майбутньому із околиці претендуватиме на один із центральних мікрорайонів міста. Ми ж заглянемо тим часом до вікон палацу. Розумний погляд якої красуні ховається за ними?

НАТАЛІЙН ДЕНЬ **(НАЩАДКИ ПУШКІНА)**

“... Наприкінці 1850-х років, протягом кількох років мешкала в Єлисаветграді донька поета Наталія Олександрівна, яка була заміжжям за генерал-майором Дупельтом, начальником штабу 2-го резервного кавалерійського корпусу, штаб котрого знаходився в Єлисаветграді. Н.О. Дупельт, згодом графиня Меренберг, крім своєї видатної краси, відома була місцевому товариству як великосвітська дама, причому досить привітна і люб’язна, яка брала велику участь у благодійництві і влаштуванні для цього танцювальних вечорів та лотерей-алегрі в залі палацового приміщення, яке тепер займає єлисаветградське кавалерійське училище”.

*(“Відомості Єлисаветградського міського громадського управління”.
13 травня 1899 р.)*

“Як про почесних осіб необхідно також згадати і про начальників корпусного штабу, полковника і згодом генерал-майора – графа Ламберта та

Дубельта... Другий визначним (принаймні для мене) був тим, що був одружений на Пушкіній (доньці поета), і я декілька разів бачив його дружину, дуже гарну брюнетку”. Це – фрагмент (і через майже 115 років потому відомий не всім дослідникам генеалогічного дерева російського поета) спогадів про Єлисаветград колишнього міського архітектора А. Достоевського про Наталію Олександрівну. Які ж шляхи привели сюди із столиці імперії доньку поета?

Дівчина народилася незадовго до смерті Олександра Сергійовича, тож його не пам’ятала. Ім’я отримала на честь мами й бабусі. Перше юне кохання виникло до князя Орлова (згодом – посла у Парижі й Лондоні), але його батько – шеф жандармів вирішив, що Пушкіна в невістки не підходить. 18 лютого 1853 р., в річницю вінчання своїх батьків, 16-літня красуня Таша (як її називала мама) вийшла заміж за вдвічі старшого полковника Михайла Дубельта. Її тестем став начальник штабу корпусу жандармів, керуючий III відділенням царської канцелярії генерал-майор Л. Дубельт (1847 р. перед закладенням палацу Миколою I, останній разом з Орловим і Дубельтом ув’язнили кирило-мефодіївців, заслали Шевченка в солдати. 1850 р. Кобзар із Орської фортеці просив Л. Дубельта дозволити йому малювати). Після смерті О. Пушкіна саме він розбирав його справи та рукописи і згодом, як член головного управління цензури, виступав проти публікації творів поета: “довольно этой дряни, сочинений-то вашего Пушкина, при жизни его напечатано, чтобы продолжать ещё и по смерти отыскивать неизданные его творения, да печатать их!”. Додамо, що у війні 1812 р. він був ад’ютантом корпусного командира Раєвського (похований у с. Розумівці Олександрівського р-ну).

Після призначення глави молодій сім’ї до Єлисаветграда начальником корпусного штабу, як пише кіровоградський краєзнавець А. Юрченко, щасливе подружжя “поселилося у просторих і чудово вмебльованих кімнатах третього поверху нещодавно спорудженого великого палацу, закладеного Миколою I. У ньому нараховувалося до 80-ти великих, високих і світлих

кімнат, в котрих такі ж мебльовані апартаменти займали й інші офіцери кавалерійського корпусу. А коли до містечка прибували імператори, вони завжди займали повністю зарезервованій за ними другий поверх (вищецитований сучасник царів генерал Глібов називає перший поверх. – С.Ш.) палацу, забезпечений усім необхідним, підлога якого була повністю застелена м'якими килимами, коридори і кімнати вишукано мебльовані, стіни розкішно задраповані. На першому поверсі царська охорона і прислуга. Під час перебування височайших осіб у палаці його парадні східці декорувались живими квітами і рослинами”.

1854 р. Дубельти раділи появі на світ доньки Наталії, ще через рік – сина Леонтія (за іменем діда по батькові). Нам вдалося виявити запис про останнього в “метричній книзі, виданій від благочинного церков перших 4-х Округів Новоросійського Військового поселення міста Єлисаветграда до корпусного Успенського Собору”. Народилося немовля 4 жовтня, а 12 листопада його охрестив настоятель собору благочинний протоієрей, владика Ф. Бершацький, котрий, як правило, не проводив подібних заходів, з дияконом Левитським (у майбутньому – вірогідно, сват українського композитора П. Ніщинського) та дячком А. Тутевичем. Зауважимо, що, на відміну від цитованих “Відомостей”, місцем служби батька Леонтія у церковній книзі вказаний 1-й резервний кавкорпус. Хрещеними батьками хлопця стали старший брат його батька, флігель-ад’ютант полковник М. Дубельт та сестра матері, фрейліна імператорського двору М. Пушкіна. Це має свідчити, що місто на Інгулі, палац відвідала, зупинилась тут погостювати у сестри, побавити племінників, донька поета Марія Олександрівна. Отже, в літопису кіровоградської Пушкініани відкриваємо ще одне ім’я.

“Скільки разів приходжу до довгої громади червоного палацу з білими високими вікнами, відкритого сонцю і овіяного вітрами історії... із змішаним почуттям тривоги, захоплення і якоїсь терпкої гіркоти. Тут повзали і бігали

маленькими ніжками під срібний дзвін острог кавалеристів внучата Пушкіна”, – писав пошуковець А. Юрченко. Тож внуки поета мешкали в будинку, закладеному царем, якого один їх дід Дубельт називав “ангелом”, інший – Пушкін – “хорошим”, який “на тридцять років дурнів наготував”, а в народі – Миколою Палкіним. Діти росли разом із алеєю-бульваром навколо плацу і гаєм-парком за останнім. Вони могли спостерігати за вишколом кавалеристів заснованого тоді училища, яке займало приміщення на розі Палацової та Кавалерійської вулиць. У вільний від виховання час їх мама була душею балів, благодійних вечорів. Якою її бачили на цих заходах, біля палацу, у місті? Звернемося до спогадів сина письменника пушкінських часів Загоскіна, який оцінював її по Петербургу:

“В житті своїм я не бачив жінки красивішої – то була Наталія Олександрівна Дубельт, уроджена Пушкіна, донька нашого безсмертного поета: високого зросту, надзвичайно скромна, з прекрасними плечима, чудовою білизною обличчя, вона сяяла якимось сліпучим блиском. Не дивлячись на малоправильні риси обличчя, яке нагадувало африканський тип її знаменитого батька, вона могла називатися досконалою красунею, і якщо додати до цієї краси розум і люб’язність, то можна легко уявити, як вона була оточена на балах і як біля неї виласть уся щегольська молодь ... а старички не спускали з неї очей”.

Це розвивало ревності чоловіка, який у день коронації Олександра II 26 серпня (у Наталіїн день) 1856 р. в Санкт-Петербурзі став флігель-ад’ютантом. Саме тоді його дружина познайомилася з німецьким принцом Нассауським, який через 12 років стане її другим чоловіком. А між тим у Єлисаветграді М. Дубельт виявляв риси, котрі свого часу оцінювала зведена сестра Наталії О. Ланська, “неконтрольований пристрасний характер гравця”, що приводило ще в столиці після заручення до непорозумінь і суперечок між молодими. Але тоді Михайло клявся в шаленому коханні до нареченої і твердих намірах зробити її щасливою. Сучасні російські пушкінознавці

Рожнови пишуть, що Дубельт як картяр згодом програв не лише власні гроші, а й отриманий за дружиною посаг. Ланська зауважує, що мама молодої нареченої Наталія Миколаївна гірко картала себе, що не відмовила доньку від цього шлюбу. Грубий норов, погрози і побої чоловіка неминуче вели до розриву. Не врятувало сім'ю і народження 1861 р. доньки Анни. Наступного року Наталія Олександрівна подала на розлучення з чоловіком, який незадовго до цього став генерал-майором і був включений до свити царя. Внаслідок сімейних проблем не відбулося пророковане призначення Дубельта тверським губернатором. Лише 1868 р. шлюб було офіційно розірвано. На цей час Наталія Олександрівна вже кілька років мешкала за кордоном, де знайшла тихе сімейне щастя у якості графині Меренберг. Її син від другого шлюбу безуспішно претендував на поч. XX ст. на люксембурзький трон. Донька Пушкіна успадкувала листи свого батька до мами, які, відтак, вперше побачать світ за кордоном.

Як склалася доля інших колишніх мешканців елісаветградського палацу – нащадків Пушкіна? Наталію і Леонтія мама перед виїздом за кордон залишила під опікою свого вітчима Ланського (її мама Наталія Миколаївна на цей час померла) в Петербурзі. Перша згодом перебралась до Наталії Олександрівни в Німеччину, де вийшла заміж, мала двох дітей. Леонтій став моряком, капітаном II рангу, 1880 р. із матір'ю брав участь у відкритті пам'ятника О. Пушкіну. Тоді відбулася зустріч доньки поета з Ф. Достоевським, чий брат згадував її елісаветградський період. Н. Меренберг приїжджала до Росії і 1899 р. на святкування 100-річчя з дня народження батька. (До речі, в Єлісаветграді на згаданий ювілей заклали приміщення Пушкінського училища.) Її молодша донька Аня виховувалася в сім'ї княгині Суворової, сестри дружини брата М. Дубельта Миколи (хрещений батько елісаветградського внука Пушкіна Леонтія), народила трьох дітей, мешкала в Петербурзі.

Ми ж полишаємо палацову ауру прекрасної Наталії і підходимо до

Кавалерійської вулиці, де в часи мешкання у місті пушкінських нащадків виник навчальний заклад для військових вершників.

ЗАКЛАД ДЛЯ ОФІЦЕРІВ-КАВАЛЕРИСТІВ (1859 – 1865 рр.)

“... Це був тип колишнього гусара. Середнього зросту з рудуватим відтінком волосся на голові і з вусами, які висіли на всі груди. Гайлі мав вигляд добродушно-насмішкуватої безтурботності. Ознакою колишнього франтівства у лівому вусі залишився золотий гудзик чоловічої сережки... Не дивлячись на невеликі статки, обумовлені зарплатнею, він і одруженням зберіг безтурботні звички гусарського поручика”.

(Спогади Андрія Михайловича Достоевського. Л., 1930 р.)

“Кавалерійських училищ тоді не було”, – у цих, вже цитованих, словах колишнього єлисаветградського архітектора А. Достоевського вбачаємо сподівання учорашнього петербуржця на позитивний вплив цих закладів для підвищення рівня міської культури військових, а також цивільного середовища аракчєєвського поселення. І, як нижче побачимо, ті надії мали під собою підстави. Втім, не цими мотивами керувалося військове відомство, створюючи кавалерійський навчальний заклад у Єлисаветграді. Потреба у реформуванні армії Романових (а відтак і системи підготовки офіцерських кадрів) була обумовлена її поразкою у Кримській війні 1853 – 1856 рр., яка засвідчила військову відсталість Росії, неефективність аракчєєвських поселень. “Кіннота мала відмінний кінний склад та вміла чудово виконувати тонкощі манежної їзди, але вона не вміла вести розвідку й проводити глибокі рейди”, – оцінює цей рід військ у війні дослідник Л. Бескровний.

28 травня 1858 р. затверджується Положення про кавалерійське

училище для офіцерів військ, які знаходилися у віданні командира Окремого резервного кавалерійського корпусу. На його підставі на початку наступного року відкрилося Єлисаветградське офіцерське кавалерійське училище. Протягом дворічного курсу тут почали вивчати тактику, артилерію, фортифікацію, верхову їзду, ветеринарію, фехтування, вольтижирування та гімнастику. Контингент закладу складали офіцери у званні від корнета до ротмістра. З дитинства приписані до війська, вони ставали офіцерами, не маючи спеціальної освіти (про що іронічно писав А. Достоевський), то ж тепер отримали можливість надолужити прогаяне, удосконалити знання, потрібні на службі.

В училищі навчався виходець із спадкових дворян Псковщини В. Новицький, по матері – нащадок майора XVIII ст. С. Бухвостова, під портретом якого було підписано, що він “приначале военной потешной службы первейшим в оную самохотно предстал, потому государь Пётр Великий тогда же сим первенством почтитъ его соизволил...”. “Бюст першого російського солдата” на поч. XX ст. знаходився в Санкт-Петербурзькій публічній бібліотеці. Новицький, як йдеться в спогадах, “произведён в офицеры в 1859 году, со старшинством 1858 г., в Астраханский драгунский полк, от коего был командирован в Елисаветградское кавалерийское училище, где также окончил курс по кавалерийской собственно-специальной службе; год я находился и в Образцовом кавалерийском полку, где было положено первоначальное обучение кавалерийской езде и службе”. Сучасний російський дослідник А. Шумков пише, що поручик В. Новицький відряджений до Єлисаветградського кавучилища 28.11.1860 р. 13 липня наступного року переведений до 9-го драгунського єлисаветградського полку із зарахуванням із серпня до резервного батальйону. 1.1.1863 р. штаб-ротмістр відраховується з училища. Служив ст. ад’ютантом штабів місцевих військ Харківського військового округу, ст. штаб-офіцером з особливих доручень при

військовому наказному отамані війська Донського, начальником Тамбовського і Київського (25 років) жандармських губернських управлінь, Одеським градоначальником. Згадку про нього залишив О.Я. Шульгин: “Новицький... Колись, правда, ненадовго, ...наказав заарештувати в Києві всіх українців, починаючи з М.В. Лисенка. Він же весь час наглядав за батьком (українофілом Я. Шульгиним. – С.Ш.) і ставав на його дорозі”. Але, коли після п’ятирічного елісаветградського періоду, Якову Миколайовичу в Києві жандармське управління заборонило читати лекції, то Новицький, на прохання одного з колишніх знайомих першого, зняв перепони щодо його педагогічної діяльності. Корифей театру М. Садовський згадував, як жандармський генерал В. Новицький безуспішно писав доноси на його колишнього командира в російсько-турецькій війні, Київського генерал-губернатора М. Драгомирова за його українофільство. Микола Карпович навів один із анекдотів про взаємини цих високопосадовців. Генерал-губернатор, дізнавшись, що жандармський очільник послав цареві телеграму: “Драгомиров третій день п’є безпробудно”, і сам зателеграфував Романову: “Третій день п’ємо за здоров’я вашої величності”, на що отримав відповідь: “Пора б і припинити”. Завершилася кар’єра і життя одного з перших, відомих нам, вихідців з училища службою градоначальником та в. о. генерал-губернатора Одеси. Додамо, що під час навчання Новицького в Єлісаветграді, тут викладав його брат Микола, приятель Т. Шевченка.

1861 р. в училищі 7 викладачів навчали 67-х офіцерів. Для практичних занять використовувався плац, який після ліквідації того року військових поселень перейшов до інженерного відомства з бульваром та парком. Останній у ряді документів після цього називався Інженерним. Новий власник перебрав на себе турботу про догляд території, паркан навколо неї, утримання сторожів.

Училище очолив полковник Гайлі. Можливо, це був співслуживець Фета на рубежі 40-х – 50-х рр., про якого той неодноразово писав.

Звернемося до його спогадів. Ротмістр Едуард Гайлі командував у ті часи 6-им ескадроном. Любив запрошувати гостей, посмакувати напоями, полювати. Поганих кавалеристів командир називав “фізиками”. Одружений був Едуард Іванович на доньці відставного артилерійського капітана, полковника Каширіна Ользі. Вона виділялась на балах у міському зібранні “чистотою грецького профілю, важкою масою каштанового волосся, розкішним обрисом плеч і рук, як і бездоганною свіжістю недорогого плаття”. До речі, на тих балах А. Фет часто танцював із “руденькою Терезою Мельцер”, донькою полковника, який наглядав за будівництвом палацу. 1846 р., уже в званні майора, Гайлі стає головою міської думи (цю посаду в часи поселень обіймали військові), де 1851 р. його змінив підполковник Саргані. У списках поміщиків Олександрійського повіту через 45 років зустрічаємо прізвище дружини генерал-лейтенанта Ольги Гайлі, яка володіла 380 десятинами землі.

Викладачі закладу одразу ж взялися до просвітницької, культурницької роботи. Із двох безкоштовних чоловічих недільних шкіл міста, відкритих у 1860 – 1861 рр., одна діяла при кавучилищі. Начальник училища Гайлі та багато із 60-и підлеглих офіцерів закладу відвідували заходи, влаштовувані вдовою полковника Некрасовою. Вона поселилася в місті на поч. 1860-х рр., найнявши другий поверх будинку на розі В. Перспективної та Н. Донської (Тимірязєва), який міська управа 1847 р. придбала у колишнього начальника штабу 3-го резервного кавалерійського корпусу, генерал-лейтенанта Екельна (1870 р. туди перебереться громадська жіноча гімназія). Тут влаштовувалися за все більшої кількості учасників вечори, на яких співали, грали на музичних інструментах, а згодом почали давати, як пише С. Тобілевич, українські й російські вистави. Вона ж зазначає, що організатором зібрань була і вдова майора Рязанова (напевне, Розанова), а ініціатором – викладач кавучилища Федоровський. Невдовзі Некрасова виклопотала дозвіл на проведення таких вечорів з платою за вхід

для добродійних цілей у благородному зібранні. Відкрилося воно на Палацовій вул. в буд. Самофалова (згодом належав Соколову-Бородкіну) того ж року, що й училище – 1859-го і носило, як зазначав Пашутін “абсолютно характер військового зібрання”. Через рік заклад перевели на ріг Петрівської та Іванівської вул. (у цьому приміщенні тепер знаходяться школа-гімназія № 5 ім. Т. Шевченка та кав’ярня “Чорна кава”).

Велелюдними були і танцювальні бали в палаці. Під час перебування в місті монархів вони присвячувалися Миколі I, Олександру II (1859, 1861 і 1863 рр.). За царських оглядів і зборів великої кількості військ, коли ще не було приміщення стаціонарного театру, влаштовувалися вистави у зимовому училищному манежі. Він із дозволу військового керівництва для цієї мети тимчасово облаштовувався власниками труп. Любительські, переважно українські, спектаклі почали влаштовуватися на рубежі 50 – 60-х рр. за Ковалівським парком у благородному зібранні, на місці якого згодом спорудили приміщення реального училища. Дорогою до Одеси в Єлисаветграді виступав у ролі Отелло талановитий американський трагік Айра Олдрідж, грою якого захоплювався Тарас Шевченко, написавши наприкінці 1858 р. у своїй петербурзькій майстерні-квартирі портрет американця. (До речі, в бібліотеці ім. Д. Чижевського є репродукція рисунка Л. Пастернака 1915 р. “Олдрідж і Шевченко”). Пішки добирався із Бобринця на спектакль, щоб побачити актора, Іван Тобілевич, “вперше в своєму житті спізнавши солодкість отрути” сценою. Він уже вдосвіта був у Єлисаветграді, щоб дістати дешевий квиток, а потім, чекаючи вистави, цілий день сидів на бульварі. Очевидно, цей бульвар був саме Кавалерійським (Ковалівським, Палацовим). А. Олдрідж міг грати в манежі училища або в благородному зібранні, з іншого боку бульвару.

Ми ж зупинимося на постаті іншого доброго знайомого Кобзаря, який служив викладачем училища.

ЛИСТ ДО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА (МИКОЛА НОВИЦЬКИЙ)

“Із Тарасом Григоровичем ... я ... був уже добре знайомий. Заходив він до мене, заходив і я до нього, на його тісну-тісну квартирку в Академії мистецтв, зустрічались ми і в товаристві... І про що б, і з ким би у нас не йшла мова, щоразу врешті-решт Тарас Григорович зводив, бувало, розмову на майбутню мою поїздку на Україну, а при прощанні, міцно тиснувши мені руку, говорив: “Голубчику, постарайся ж, поклопочися за цих нещасних!”

(Новицький М. До біографії Т.Г. Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка. К., 1982 р.)

Петербург, літо 1860 року. Випускник академії Генерального штабу Микола Новицький (21.01.1833 – 1.3.1906) виїжджає за направленням до Єлисаветградського кавалерійського офіцерського училища. Але дорогою на Україну голову обсідають думки не лише про майбутню викладацьку роботу. До неї 27-річний офіцер, отримавши ґрунтовні знання в академії, добре готовий. Та була ще нагальна і благородна справа на Черкащині. Мова йшла про визволення з кріпаччини братів Тараса Шевченка Микити, Йосипа, сестри Ярини і племінника Савелія із сім'ями в с. Кирилівці, яких 1850 р. жаботинський поміщик Фліорковський купив у Енгельгардта.

Микола був старшим серед дітей дворянина, засідателя суду Дементія (Вікентія-Домініка) та його другої дружини Олександри (в дівочості – Бухвостова) Новицьких. Залишивши рідну Псковщину, хлопець навчався у Новгородському кадетському корпусі, з якого був переведений унтер-офіцером до Дворянського полку (згодом – 2-е військове Костянтинівське артилерійське училище). Із 7.8.1851 р. служить прапорщиком 4-ї легкої батареї 8-ї артилерійської бригади. Менше, ніж через два роки Микола відряджається до штабу 3-го армійського корпусу для підготовки з іспитів до елітарної Миколаївської академії Генштабу. Та плани перервала Кримська війна. Через 9 днів після її початку

Новицький став підпоручиком, повернувся до 7-ї артбригади, з якою і відправився на південь. За участь у бойових діях в районі Сілістрії, Євпаторії та Севастополя отримав ордени св. Анни 4 ст. з написом “За хоробрість”, св. Анни 3 ст. з мечами, св. Станіслава 2 ст. з мечами, став поручиком. 6.8.1857 р. артилерист зараховується до академії Генштабу в столиці.

У Санкт-Петербурзі М. Новицький зблизився зі співробітниками журналу “Современник”, входив до кіл прогресивних офіцерів, цивільної інтелігенції (М. Чернишевський, М. Добролюбов та ін.), був близьким до діячів Старої Київської громади. Тут він познайомився із Т. Шевченком, який повернувся із заслання. Після цього Кобзар підтримував зв’язки з молодим офіцером. Познайомити їх міг відомий діяч польського руху, дядько майбутньої другої дружини Івана Карпенка-Карого Софії Тобілевич (Дитківської) Зигмунд Сераковський, який проходив солдатську службу в Оренбурзі з Тарасом Шевченком. 1856 р. поляк, ставши офіцером, повернувся до Петербурга, де до 1859 р. навчався в академії Генштабу, а потім кілька років служив у Генштабі. У той час в академії навчався і Новицький, який закінчив її 1860 р. Існує гіпотеза, що саме Сераковський познайомив Шевченка й Чернишевського.

Поїздка Тараса Григоровича на Україну 1859 р. посилила його прагнення звільнити від кріпосної залежності своїх родичів. До цього долучилася громадськість. 19 березня наступного року комітет “Товариства для допомоги нужденним літераторам і науковцям” (створений восени 1858 р., до числа його членів-засновників за пропозицією М. Чернишевського увійшов Т. Шевченко) звернувся до В. Фліорковського з проханням звільнити із кріпацтва братів і сестру Кобзаря. Лист підписали голова комітету географ, письменник, дипломат, уродженець України Є. Ковалевський, секретар комітету, російський літературознавець, педагог О. Галахов, П. Анненков, К. Кавелін, А. Краєвський, І. Тургенєв, М. Чернишевський та інші члени комітету.

16 травня Новицький пише Шевченку, що йому вдалося виклопотати довірчого листа до Фліорковського від імені голови згаданого комітету Ковалевського з дорученням вступити у вирішальні перемовини з плантатором. Водночас автор листа виразив бажання поїхати на дачу до Чернишевського (деякий час той мешкав там із сім'єю, де його відвідував Кобзар) з письменником, який саме планував там побувати. У зворотній адресі зазначалося, що офіцер мешкав у Столярному провулку біля Кукушкінського мосту. Наступного дня секретар комітету Галахов, знайомий Шевченка з 20.04.1858 р., вручив довірчого листа Новицькому. Наведемо його зміст, у якому згадується місто на Інгулі, котре, таким чином, дотично увійшло до історії звільнення родичів Кобзаря:

“Люб’язний пане Миколо Дементійовичу!

Комітет, дізнавшись, що Ви відправляєтесь на службу до м. Єлисаветграда і що дорогою можете заїхати до п. Фліорковського, звертається до Вас із наступним уклінним проханням:

1. Члени Комітету, листом до п. Фліорковського, просили його повідомити, чи згодиться він відпустити на волю рідних п. Шевченка, і якщо згодиться, то на яких умовах? До цих пір відповіді на цього листа не отримано; тому Комітет просить Вас, люб’язний добродію, дізнатися від п. Фліорковського:

2. чи може він виконати бажання Комітету, і якщо може, то

3. на яких умовах думає він надати волю рідним п. Шевченка: якщо з винагородою, то яку ціну хоче за викуп кожної душі?

4. Нарешті, при очікуваному викупі, в якій кількості, на тягло або душу, наділить він землею звільнених?

5. Чи не можете побачитися із самою ріднею Шевченка і взагалі вияснити в них, чи бажають вони бути приписані до землі, виділеної п. Фліорковським, і взагалі, які пропозиції мають відносно вирішення своєї долі?

Прохаючи Вас уклінно сповістити мене про наслідки перемовин

ваших з п. Фліорковським, я разом з тим прошу Вас прийняти завірення [в повазі] та ін.”.

На згаданий лист комітету від 19 березня поміщик п. Фліорковський відповів через два місяці, висловивши готовність надати родичам Т. Шевченка волю без землі. Втім, 6 червня він сповістив, що вони від звільнення без землі відмовилися.

У згаданому листі до Шевченка Новицький повідомив про планований виїзд не пізніше 24–26 травня. Адже викладачем Єлисаветградського кавучилища його призначили з 10 червня. Але незалежні від нього причини затримали подорож, що дало можливість Миколі Дементійовичу, за його спогадом, часто бачитися з Тарасом Григоровичем, відвідувати один одного. Напередодні від’їзду М. Новицький пробув у майстерні (яка водночас слугувала житлом художнику) Т. Шевченка з третьої години дня до півночі. Господар показав гостеві свої гравюри, малюнки, автопортрет, водив того академічними залами, говорив про мистецтво майстрів пензля, зокрема, Іванова і Брюллова перед їх картинами, читав деякі із своїх поетичних творів, над якими працював. Тексти окремих із них знаходилися навіть на стінах квартирки-келії, де робив терміново записи господар, коли рими приходили під час малювання. Розповідав поет про давньоминуле, службу, переживання тих часів, коли був позбавлений права писати і малювати. На завершення він ще раз попросив поклопотати за братів і сестру і зі словами: “О Ярино, Ярино!” гірко заплакав. Це була остання зустріч приятелів.

То ж на початку липня 1860 р. М. Новицький вирушає на південь поїздом. У Пскові залізниця закінчується, і залишається кінний транспорт. За тиждень подорожній добрався в Корсунь до В. Шевченка. Саме до нього, якому довіряв, як троюрідному брату, людині чесній, розумній і практичній, порадив спочатку заїхати офіцеру Тарас Григорович. Варфоломій Григорович заочно знав Миколу Дементійовича з листів Тараса Григоровича. (Зауважимо, що поет згадував офіцера у листах до брата 15 травня і 29

червня, в останньому з яких назвав Фліорковського дурнем з приводу справи про звільнення з кріпацтва.) Новицький майже через 40 років писатиме у спогадах, що наступного дня після Корсуня прибув до Кирилівки. У листі ж із Єлисаветграда до Кобзаря, який наведемо нижче, повідомлятиме, що з Корсуня їхав до Фліорковського в Жаботин, залишивши Кирилівку в стороні. Кріпосник підтвердив намір відпустити на волю родичів Шевченка, але без землі. Попри неодноразові застереження Кобзаря, його брати Микита і Йосип 10 липня підписали угоду з поміщиком на цих умовах. То ж письменник 27 липня звернувся до кріпосника з листом, у якому містилося прохання продати його близьким земельні наділи. Тексти угоди і листи поміщика та свій Шевченко оприлюднив у журналі “Народне читання”, продовжуючи нерівну боротьбу за можливість отримати родичами землю. (Тривала вона і після його смерті: у квітні 1861 р. у залі столичного Дворянського зібрання згадуване вище товариство організувало великий концерт для збору грошей на купівлю Шевченкам землі, оскільки Фліорковський перешкоджав їх бажанню стати її господарями і після відміни кріпосного права.)

Між тим, Новицький прибув до Єлисаветграда. Про хід і наслідки своїх липневих клопотів та причини затримки з відповіддю 7 вересня він пише Шевченку листа, якого наведемо повністю:

“Люб’язний і вельмишановний Тарасе Григоровичу!

Був я [у] Фліорковського. Погано. Він згоджується дати особисту волю сім’ям твоїх братів і сестри без викупу, поступається за гроші садибами, але ні за що не згоджується поступитись землями під оренду: “Цього, говорить, я зробити не можу, не збурюючи інших селян”.

Що ж накажете робити з такою бестією?.. А бестія ж цей Фліорковський, та ще яка бестія, – наймодніша!

У що він оцінює садиби – цього я не знаю, так він говорить, що для цього йому необхідні деякі міркування, котрих при мені він зробити не міг. Про все він обіцяв написати Ковалевському.

Чому я не написав до тебе одразу після приїзду до Єлисаветграда, так це відбулося від того, що я тут зустрів людину, котра обіцяла мені подіяти на Фліорковського з іншого боку. Я чекав результату цих клопотів, і чекав результату доброго, про що тобі сюрпризом і хотів оголосити; не вийшло, втім, нічого!

Не сердься за зволікання і вір щирій відданості душевно люблячого тебе
Миколи Новицького.

P.S. У Варфоломія я був і на його конях відправився до Фліорковського, залишивши Кирилівку верстах в 40 збоку. Із Жаботина, де живе Фліорковський, я не міг пробратися до твоїх братів через цілковиту неможливість дістати коней у робочу пору.

Ось про всякий випадок моя адреса: в Єлисаветград, Миколі Дементійовичу Новицькому, генерального штабу штабс-капітану, при кавалерійському училищі”.

Отже, М. Новицький мешкав у службовому житловому приміщенні на території навчального закладу. Можливо, сюди надсилав йому Т. Шевченко листи, які не збереглися. Вірогідно, у листопаді саме сюди прислав листа його приятель, літературний критик, публіцист М. Добролюбов. Повідомити ж тому адресу офіцер міг у своєму листі на рубежі весни-літа, коли збирався їхати за направленням до Єлисаветграда. Обидва листи згадує Микола Дементійович, водночас тексти їх дослідникам не відомі. Позналилися і близько зійшлися вони у Петербурзі на “четвергах” у М. Чернишевського, які М. Новицький відвідував з 1857 р. На квартирі М. Добролюбова офіцер почав бувати з 1859 р. Через рік праця останнього “Кобзарь Тараса Шевченко” була видана в столиці коштом Платона Симиренка. Влітку 1861 р., повертаючись із тривалої закордонної поїздки через Причорномор’я, дорогою на Північ, Микола Олександрович вирішив заїхати до товариша в Єлисаветград. Але Новицького вдома не застав, залишивши йому записку, яку дослідники датують між 15 (коли Добролюбов виїхав із Миколаєва) і 20 (прибув до

Харкова) липня. Микола Дементійович згадував: “Влітку 61 року я ... знайшов на моєму письмовому столі візитну картку з надписом “М.О. Добролюбов”, на котрій його рукою було написано: “Дуже, дуже, хотів побачитися з Вами. Мабуть, і почекав би, але Ваші говорять, що не можуть навіть і приблизно визначити часу Вашого повернення. За таких обставин чекати не можу – тим більше, що поспішаю на допомогу “Современнику”, який знаходиться, за чутками, на останньому подиху...”.

Російський дослідник А. Шумков пише, що 12.01.1861 р. М. Новицький “переводиться в Генеральний штаб із залишенням на викладацькій посаді; 19 травня 1863 р. нагороджений орденом Св. Станіслава 2-го ступеню з Імператорською Корonoю; 30 серпня 1864 р. присвоєно звання підполковника Генерального штабу; 21 травня 1866 р. призначений начальником штабу 2-ї кавалерійської дивізії; 2 грудня 1866 р. “за викладацьку роботу” нагороджений орденом Св. Анни 2-го ступеню з мечами; 4 грудня 1866 р. за видання “Лекцій про малу війну” отримав Височайше благовоління і зняття боргу у 800 карбованців Єлисаветградському училищу, взятих на цю публікацію. Офіцер одружився на доньці відставного капітан-лейтенанта, згодом – Олександрійського повітового предводителя дворянства і дійсн. стат. радн. Буцького Ганні, з якою 17.06.1865 р. прижили сина Миколу, котрий дослужиться до генерал-лейтенанта. На главу молодой сім’ї чекала блискуча кар’єра. Він командував 5-м уланським Литовським полком, Волинським козачим загоном та 12-м артилерійським корпусом, служив начальником штабів 4-го армійського корпусу (з яким брав участь у російсько-турецькій війні), Туркестанського військового округу та 9-ї дивізії, інспектором кавалерії, членом Військової Ради. Пройшов шлях до генерал-лейтенанта, генерала від інфантерії. З 1869 по 1905 рр. нагороджений орденами св. Анни 2 і 1 (двічі) ст., Залізної Корони, св. Володимира 4 – 3 ст., Леопольда Франца-Йосифа, св. Станіслава 1 ст. (двічі), Білого Орла, Золотої Зірки 1 ст., св. Олександра Невського Росії,

Австрії, Бухари та Румунії. За повідомленням преси 10 – 12 червня 1880 р. генерал-майор Новицький із Петербурга здійснив огляд елісаветградських юнкерів.

У примітках до збірника статей “Спогади про Тараса Шевченка” вказується, що Новицький входив до таємного товариства “Земля і воля”. У його душі назавжди залишилася пам’ять про Кобзаря, спогади про якого надасть для публікації 1889 р. в “Київській Старовині” та “Зорі”, котрі 1931 р. вийдуть окремим виданням. Серед них були й записані ним 1883 р. (а потім літературно оброблені) дорогою з Ташкента до Оренбурга в м. Казалинську спогади колишнього ротного командира Т. Шевченка. 4 березня 1900 р. М. Новицький сидів у першому ряді переповненого залу на Шевченківському вечорі в Петербурзі, який закінчився етнографічно-вокально-музичними сценами невмирущих “Вечорниць”. Серед його публікацій – “Лекції малої війни, читані в Єлісаветградському офіцерському кавалерійському училищі” (Одеса, 1865), “Настанови для виїздки ремонтного кавалерійського коня” (СПб., 1870), переклад австро-угорських військових статутів, спогади про Чернишевського, Сераковського тощо. На рубежі 1905 – 1906 рр. генерал був відзначений діамантовими знаками до ордена св. О. Невського. Володів придбаними незадовго до цього Тодорівкою і Якимівкою Дашевської волості Липовецького повіту Київської губернії та помістям у Мінській губернії, які закладав у земельному банку. Помер у Санкт-Петербурзі, похований на цвинтарі Новодівичого монастиря (дружина – 1909 р. на Лук’янівському цвинтарі в Києві).

Микола Новицький уособлює вагому сторінку Шевченкіани в регіональній історії. Стіни кавалерійського училища збагатилися енергетикою близького знайомого Кобзаря. Тут він передавав офіцерам знання, набуті в столичній академії. Але, на жаль, про його будні і свята елісаветградського періоду практично нічого не досліджено і не оприлюднено.

* * *

Наприкінці 50-х – у першій половині 60-х рр. XIX ст. в Єлисаветграді набуто першого досвіду діяльності навчального закладу для військової кавалерії. Розміщався він у добротних, елітних приміщеннях, збудованих за десяток років до цього військовим відомством. Училище використовувало зручний плац, який розташовувався поруч. Офіцери закладу брали участь в організації і проведенні культурницьких, благодійних заходів. Серед них були й українофіли М. Новицький, М. Федоровський.

В “Історичному нарисі м. Єлисаветграда” в одному місці вказується, що 1865 р. училище було перетворене в юнкерське кавалерійське, в іншому – що згідно наказу військового міністра від 6 серпня того року його приєднали до навчального кавескадрону з розташуванням у селищних казармах Новгородської губернії. Офіцерське училище припинило свою діяльність. Його досвід і уроки могли бути враховані навчальним кавалерійським закладом, який розташовувався того року в стінах попередника.

ВІД ЄКЮУ ДО ЄКУ (1865 – 1917)

БУДНІ І СВЯТА ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО КАВАЛЕРІЙСЬКОГО ЮНКЕРСЬКОГО УЧИЛИЩА (1865 – 1902 рр.)

“Наші статистики ...розквартирувалися в ... Єлисаветграді. Це було тоді одне з найкультурніших міст на Херсонщині, там була гарна реальна школа, кавалерійська юнкерська школа, там жив наш відомий артільник Микола Левитський...”

(Русова С. Мемуари. Щоденники. К., 2004 р.)

У Росії мусили визнати необхідність реформи системи підготовки кадрів для армії. Згідно з основними положеннями реорганізації навчально-військових закладів, затвердженими в грудні 1862 р., було вирішено поруч з організацією військових училищ створювати також юнкерські училища, які мали давати основний контингент офіцерів. Перші такі заклади розпочали діяльність на підставі Тимчасового положення 1864 р. “В юнкерських училищах полягає майбутнє нашої армії... Підняття морального і розумового рівня в масі офіцерів ми маємо очікувати саме від юнкерських училищ”, – писав 1 січня 1865 р. військовий міністр Мілютін.

“Завтрашнього числа, об 11 годині ранку з нагоди відкриття училища має бути молебень, для чого пп. офіцерам, викладачам і прибулим юнкерам зібратися у приміщенні училища на 10 годину ранку, форма одягу призначається для пп. офіцерів повна парадна, для юнкерів у мундирах без зброї. Після молебню юнкери залишаються в училищі в повному його розпорядженні, підпорядковуючись у всьому встановленим правилам, котрі

прочитати того ж дня в кожному взводі, щоб незнанням цих правил ніхто не міг відмовитися”.

Таким був наказ № 1 від 25 вересня 1865 р. начальника Єлисаветградського кавалерійського юнкерського училища (ЄКЮУ), майора Руссо-де-Живона. Створено ж заклад з 1 вересня наказом військового міністра від 27 червня того року. Тут мали готувати офіцерський склад молодшої ланки для кавалерії Київського, Харківського та Одеського військових округів (ВО). Останньому округу ЄКЮУ підпорядковувався безпосередньо, а в навчальному відношенні – головному управлінню військово-навчальних закладів армії. 90 юнкерів та унтер-офіцерів сформували ескадрон училища (командир – штаб-ротмістр Третьяков). Розмістився він у класному флігелі. До ЄКЮУ приймалися вільновизначені кавалерійських полків, як правило, через 1–2 роки служби, котрі витримали вступний іспит. Юнкери після дворічного навчання і здачі офіцерського іспиту поверталися до своїх полків естандарт-юнкерами. А після подання полкового командування їм присвоювалося офіцерське звання. При цьому враховувалися успіхи в навчанні. Випускників 1-го розряду, які показали кращі знання, представляли до офіцерських звань після табірних зборів, а 2-го розряду – за наявності в полку вільних офіцерських посад. Більшість юнкерів закінчували навчання за 2-м розрядом. Зокрема, 1888 р. таких у Єлисаветграді виявилося 75 (за 1-м – 20).

Російський дослідник С. Волков вказує, що навчання юнкера кавучилища 1872 р. коштувало 940,23 крб., 1875 р. – 785,97 крб., 1879 р. – 1000,53 крб. Він називає і джерела комплектування єлисаветградського закладу: випускники класичних гімназій – 25,9 %, реальних училищ – 21,2 %, кадетських корпусів – 14 %, військових прогімназій – 13,7 %, нижчих навчальних закладів – 6,1 %, духовних училищ і семінарій – 0,3 %, з домашньою освітою – 13,8 %. Якщо взяти загалом соціальний склад усіх юнкерських училищ імперії, то з 1886 по 1900 рр. відсоток дітей дворян,

офіцерів і чиновників тут зменшився з 63,45 до 35,2, почесних громадян і духовенства збільшився з 8,65 до 16,4, купців – з 2,95 до 3,9, міщан – із 12,35 до 20, селян – із 6,75 до 18,9, козаків – із 4,76 до 5,6 %. Дослідник подає перелік предметів, які вивчалися ними: закон Божий (в обох класах щотижнево, по 1881 р. – 2 години, з 1882 – 1), російська мова та література (9 і 8), математика (7 і 5), фізика та хімія (по 4 і 3), географія (по 3), історія (4), креслення (2), тактика (6 і 7), статuti (4), фортифікація (3 і 4), військова топографія (2), відомості про зброю (4), військова адміністрація (3), військова гігієна (2, 1882 р. ліквідована), методика навчання нижніх чинів (2), військове законодавство (3 і 2). На першому курсі вивчалися загальноосвітні предмети. Майбутній офіцер, зокрема, мав вірно викладати думки і грамотно писати російською мовою, знати курс арифметики, елементарної геометрії, фізичної географії, географії Росії, короткі відомості з російської історії. На другому курсі вивчалися спеціальні предмети. Випускники вищих та середніх навчальних закладів вступали одразу на другий курс. Але більша частина вступників, за словами генерала, автора дорадянського тритомника “Юнкерські училища” П. Бобровського, мала досить низький загальноосвітній рівень. Ініціативу в методиці викладання столичне керівництво залишало за училищами. Для незалежного контролю за рівнем якості навчання керівництво округів створювало екзаменаційні комісії.

Кавалерійське юнкерське училище в Єлисаветграді стало єдиним на українських землях у складі держави Романових. Другий подібний заклад з у півтора рази меншою чисельністю юнкерів (60) водночас виник у Твері. Після реформи військово-навчальних закладів 1866 – 67 рр. випускники направлялися корнетами до гвардії. 1868 р. штат Єлисаветградського училища збільшився до 150 (Тверського – 90), 1871 р. – 200, 1874 р. – 300 юнкерів, з яких сформували вже два ескадрони: 1-й для драгунських, 2-й для гусарських та уланських полків. 1876 р. тут створюється ще й відділ для урядників козачих військ на 35 (за станом на 1880 р. – 120 із усього в імперії 670) осіб.

Щороку юнкери проходили літню практику. Перші 14 років для цього вони щоліта поверталися до своїх полків. Із 1880 р. училище почало влаштовувати власні збори, спочатку при с. Бережинці, а з 1882 р. – у своєму облаштованому таборі. У 1880 – 1885 рр. в ЄКЮУ діяв підготовчий клас. Козачий відділ 1886 р. перевели до Новочеркаського училища. 1888 р. кавучилище зайняло палацове приміщення, де раніше знаходилася ліквідована на цей час військова прогімназія. Воно з трьох боків мало високу кам'яну огорожу-стіну, всередині якої був невеликий сад. З нагоди 25-річчя закладу 20.02.1890 р. було введено нагрудний срібний жетон для його випускників. 1892 р. відкрилося перше відділення молодшого класу військово-училищного курсу для випускників цивільних середніх навчальних закладів з метою підвищення рівня освітньої підготовки офіцерів, що не могла забезпечити традиційна підготовка юнкерів. Це поклало початок поступовому перетворенню училища з юнкерського у військове, що завершиться вже на поч. XX ст. 1893 р. на військово-училищному курсі введено єдину форму обмундирування, у той час як інші юнкери продовжували носити форму своїх полків. Зміни в училищі проходили на фоні потреби реформи загалом у роді військ. Після запровадження далекобійного стрілецького та артилерійського озброєння кавалерія перестала відігравати роль ударної сили, котрою вона була за панування лінійної тактики і частково за тактики розсипного строю. З поступовим переходом піхоти до тактики стрілецьких лав кавалерія мала забезпечити вартові функції на марші, проводити глибоку розвідку і посилювати піхоту в наступі. Реалізація цих завдань ставилася на меті в II пол. XIX ст., зазначає дослідник Л. Бескровний, додаючи, що на поч. XX ст. значення кінноти почало падати, її функції зводилися вже до ведення бою в пішому строю. У зв'язку з цим було проведено її уніфікацію, головним видом кавалерії стала драгунська кіннота.

Через два роки після відкриття юнкерського училища до міста прибув

автор сумнозвісного Емського указу Олександр II, зупинившись в палаці. 8.3.1877 р. вперше ЄКЮУ відвідав вел. кн. Микола Миколайович старший, головнокомандувач Дунайської армії. В “Історичному нарисі м. Єлисаветграда” детально описується приїзд на великі військові маневри 1888 р. Олександра III, коли, як і раніше, “місто надовго перетворювалося у військовий табір з усіма його атрибутами”.

Після отримання інформації про очікуване прибуття монарха з дружиною і спадкоємцем престолу (майбутнім Миколою II), інших його найближчих родичів, керівного складу маневрів, військових частин міська дума 17 червня відкрила кредит управі. Головною турботою останньої на чолі з міським головою Пашутіним стало приготування помешкань для Романових з їх свитою. “Відремонтований для цієї необхідності інженерним відомством 3-поверховий корпус приміщення, в котрому розміщувалася ліквідована військова прогімназія, який мав до 80-ти кімнат, був потім міським управлінням відмебльований, задрапований і забезпечений усім необхідним. Частина потрібних для цього меблів і тканини для драпування були придбані міським головою особисто в Одесі. Інша ж тканина була куплена, а меблі взяті на прокат у Єлисаветграді...”. Підлоги в кімнатах Романових застелили килимами, а парадні сходи декорували живими рослинами. Для царської кухні заготували паливо, а кригу, воду та інші необхідні предмети доставлялись потім по мірі необхідності. Було прикрашено, ілюміновано, зокрема, шлях від залізничної станції до палацу, Палацову вулицю з тріумфальною аркою на її початку біля театрального скверу. Військовий міністр генерал Ванновський, міністр імператорського двору граф Дашков та деякі інші представники царської свити розмістилися в умебльованому міською владою 3-поверховому корпусі колишньої військової прогімназії. Головний посередник навчань вел. кн. Микола Миколайович старший, прибувши на два тижні раніше, зайняв квартиру начальника ЄКЮУ полковника Сахарова, його свита – в тому ж корпусі

закладу. Перший корпус закладу училища міська управа забезпечила ліжками з матрацами, умивальниками та ін. для “чинів двірцевого відомства, а на 3-му поверсі приміщення колишньої воєнної прогімназії – двірцева прислуга числом 240 осіб”. Зазначимо також, що командувач Казанського військового округу поселився на Палацовій вул. в буд. П. Долинського, який свого часу закінчив кавучилище.

Прибули до міста сановні петербуржці 26 серпня, після зустрічі на вокзалі та короткої літургії в Успенському соборі розташувалися в підготовленому приміщенні колишньої військової прогімназії. Підкреслимо, що це відбувалося уже не в часи військових поселень. Але понад два місяці влада змушена була сконцентруватися практично лише на підготовці до прийому царя із свитою, витративши на це багато коштів, часу і зусиль. Цим виявлялася традиційна для імперії запопадливість провінційного керівництва перед Романовими. Демонструвати її мали і під час різноманітних романовських ювілеїв та прийомів. Додамо, що через 5 днів після прибуття царя до міста ескадрон училища у складі війська Одеського округу взяв участь у маневрах під Новою Прагою та “Височайшій огляді” Олександра III. В. Босько стверджує, що, принаймні, двічі (1883 і 1893 рр.) відвідував ЄКЮУ майбутній начальник Офіцерської кавшколи в Петербурзі, командувач Південно-Західним фронтом у роки Першої світової війни О. Брусилов. Додамо, що раніше він викладав у Тверському кавучилищі.

Наприкінці 1895 р. в училищі приймали генерал-майора Сахарова та ст. ад’ютанта окрштабу Хломіна. У середині травня наступного року заклад відзначав коронування Миколи II та Олександри Федорівни. До манежу зібралися на ініційовані начальником училища Литвиновим обід чини військового й цивільного відомств та частування – юнкери і нижні чини, розташованих у місті військових частин – усього понад три тисячі осіб, які вітали перший тост полковника Нечаєва за здоров’я царського подружжя. Розпорядником заходу був підполковник Родкевич, грав оркестр

Таганрозького полку. 27 квітня 1899 р. із нагоди дня народження спадкоємця цесаревича і вел. кн. Георгія Олександровича після літургії та молебню в соборі відбувся парад кавучилища, який приймав повітовий військовий начальник Давидов. В заході не брав участі Таганрозький полк у зв'язку із перебуванням у таборі за містом.

Велелюдно проходило щорічне училищне свято 26 листопада в день Георгія Побідоносця, започатковане 1876 р. Відзначали свої свята, починаючи з 1888 р., і 1-й (6 грудня в день св. Миколи Мирликійського – зимового Миколи) та 2-й (8 листопада, в день св. Архистратига Михайла) ескадрони. 9.9.1899 р. черговим випускникам військово-училищного курсу ЄКЮУ було присвоєно звання корнета. Навчання, зокрема, закінчили Палеолог, Єсаулов, Савельєв, Булацель, Глібовський, Родкевич, Бунін. На рубежі століть ЄКЮУ потрапило в поле зору двоюрідного дядька Миколи II великого князя Костянтина Костянтиновича, призначеного начальником головного управління військово-навчальних закладів імперії. Ознайомившись із більшістю підлеглих закладів, у наказі 1901 р. він відзначив малограмотність юнкерів, зокрема, з правопису. Сума фактичних відомостей з предметів не розширяла розумового світогляду пересічного, не обдарованого юнкера. К. Романов виступав проти т. зв. “цука” (дідівщини) – неофіційної муштри старшим класом молодшого.

Продовжував розвиватися прилеглий до училища район. 1867 р. на Палацовій вулиці напроти училища відкрилося стаціонарне приміщення театру Трембіцького, у якому в жовтні 1882 р. виставою “Наталка-Полтавка” Івана Котляревського започатковано історію українського професійного реалістичного театру, біля колиски котрого стояли Марко Кропивницький, Іван (Карпенко-Карий), Микола (Садовський), Панас (Саксаганський) та Марія (Садовська-Барілотті-Петрова) Тобілевичі, Марія Заньковецька, Марія Затиркевич-Карпинська, що засвідчувала меморіальна дошка на приміщенні закладу культури. “Щоб потрапити до міського театру Єлисаветграда,

офіцерам ЄКУ, юнкерам і викладачам потрібно було просто перетнути Кавалерійську вулицю. Зателефонувавши за № 35 можна було дізнатися про репертуар першого на Україні театру. А необхідно сказати, що майбутні благородні корнети були не лише завсідниками театру й самі із задоволенням брали участь в його постановках, але й створили театр безпосередньо в юнкерському училищі”, – стверджується в “Маленькому Парижі” (авт.-упор. В. Петраков та В. Машковцев).

Поліпшувався благоустрій прилеглої території. 1873 р. забруковується Театральний провулок (перебрукований 1894 р.), 1874 – 1876 рр. – тротуари на Палацовій (один бік – диким каменем, інший – гранітними плитами), 1878 – 1879 рр. – знято шосе і забруковано каменем Палацову (перебруковано 1888 р.), 1882 – 1883 рр. – забруковано Бульварну (перебруковано 1891 р.), 1891 р. – Кавалерійську вулиці. На Бульварній вул. і В’язничному провул. розташовувалися три одноповерхових приміщення 136 Таганрозького полку. 1870 р. на Ковалівці почало діяти земське реальне училище, 1871 р. в кам’яному двоповерховому будинку колишньої міської християнської богадільні відкрився Олександрівський дитячий притулок, 1874 р. – започаткувалася безплатна народна бібліотека (800 абонементів). Цікаво, що, зокрема, на 1885 р. міська дума не дозволила продаж міцних напоїв на Палацовій вулиці “до Палацових приміщень”.

Особливості ландшафту (похилий від Училищного пров. до Палацової вул.) території училища та обабіч нього приводили до проблем із стічними водами, пошуки шляхів розв’язання яких робилися міською владою і закладом. 8.6.1881 р. дума доручила управі звернутися до окружного інженерного управління з вимогою влаштувати водостічний рівчак позаду училища. Оскільки проблему розв’язано не було, 17 листопада гласні вирішили, що управа має подати судовий позов щодо вилучення цієї ділянки із користування закладом. Через 15 років вже управління Єлисаветградської інженерної дистанції повідомило управу, що злива пошкодила казенні

приміщення юнкерського училища і просила, з метою уникнення подібного в майбутньому, очистити від піску, покращити і випрямити рівчак, паралельний будинкам училища і військового зібрання, підняти кам'яну огорожу (влаштовану 1877 р.) рівчака при виході його на театральний майдан і довести її з одного боку до рогу військового зібрання, а з іншого – до земляного валу, який обмежував водостік. Через 2 тижні злива знову завдала збитків училищу, після чого управа повідомила, що розпочалося очищення рівчака від піску, в той же час турбота про його огорожу лежала на інженерній дистанції. За станом на весну 1898 р. зустрічаємо опис прилеглої до училища частини Театрального провулку. Вздовж нього частково проходив водостічний рівчак, що приводило до розмивів на театральному майдані, наносів піску, унеможливлювало проїзд і затрудняло прохід провулком.

1876 р. поруч училища міг з'явитися один із головних символів дорадянського Єлисаветграда. Кіровоградець В. Босько цитує у документах міської влади за той рік клопотання начальника ЄКЮУ: дві гармати, які “стоять без мети при в'їзді до міської лікарні”, доцільно поставити біля головного входу в училище. Але управа відповіла, що вони “знаходяться не при в'їзді до міськ. лікарні, а в фортеці, і передані були міському самоуправлінню ... та є історичним надбанням міста”.

Головною технічною новацією в місті наприкінці XIX ст. став один із перших в імперії електричний трамвай. Маршрут від залізничного вокзалу до міського саду проходив Бульварною і Палацовою вулицями поруч двох корпусів училища, театру, а з вокзалу до Кущівки – Бульварною вулицею мимо палацу. Мимо приміщень, де в останні десятиріччя XIX – на поч. XX ст. навчалася найбільша кількість юнкерів-кавалеристів євразійської імперії.

У процесі реформування юнкерських училищ 5.7.1902 р. заклад був реорганізований в Єлисаветградське кавалерійське училище. Останній випуск з юнкерських відділень (1901 р. їх було переведено на 3-річний курс із розширеною програмою навчання) здійснено 1904 р., коли й припинилася

історія власне ЄКЮУ. Викладацький склад продовжив роботу в ЄКУ.

“ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДІЯЧ МІСТА”

(МИКОЛА ФЕДОРОВСЬКИЙ)

“Ніхто не хотів попустити, а тим часом мій досвід ствердив, що коли є воля й упертість, то й те, що здається неможливим, стає здійсненням”.

(Федоровський М.Ф. Сорокаріччя просвітницького товариства. Спогади засновника // Щорічник “Голосу Півдня”: Адреса-календар. Єлисаветград, 1913 р.)

Народився майбутній генерал 1838 р. на Чернігівщині в сім’ї військового, по закінченні Полтавського кадетського корпусу, разом з усім випуском новоспечених офіцерів, відправився до діючої армії в Дагестан. Орденоносець “по закінченні воєнних дій був направлений до міста Єлисаветграда для проходження подальшої служби. М. Федоровський розпочав свою військову службу в Єлисаветградському Ольвіопольському Уланському полку, де панувало жорстоке ставлення до солдат, кара, пияцтво; для всього цього необхідні були гроші, а тому офіцери продавали казенний овес та привласнювали кошти, а часто забирали собі гроші, які рідні присилали солдатам. На розгульне життя не вистачало невеликого офіцерського утримання. Життя в полку для Миколи Федоровича виявилось нестерпним... Він почав шукати і знайшов товариство передових людей міста...”. Так 1967 р. описала О. Ростовцева початок служби в місті на Інгулі її батька. Його громадська діяльність, звісно, не залишилась непоміченою. Одного разу Миколу Федоровича відчитав командир: “Не личить кавалерійському офіцерові виступати публічно й писати статейки до газет. Так можуть вигнати з полку”.

М. Федоровський подав рапорт про відставку з полку і перейшов до кавалерійського училища викладачем історії та географії. Тут він отримує більше можливостей у вільний час присвятити себе громадській діяльності. Офіцер ініціює (разом із згаданою полковницею Некрасовою) відкриття 1867 р. безкоштовного ремісничо-грамотного училища на Ковалівці, вклавши в нього значну частину власних грошей. Коли старе пристосоване приміщення стало тісним, він взявся, не маючи необхідних коштів, будувати кам'яний будинок, на такому фундаменті, який би дозволив, при необхідності, згодом звести і другий поверх (1913р. з Петербурга він запитував у листі єлисаветградців, чи надбудовано його). Як згадував пізніше Микола Федорович: “Поважне міщанство поголівно було темним (т. я. в місті не було жодного народного училища). За цих умов становище сімейства являлось безрадісним. Природним виходом із нього було поширення не однієї голої грамотності, але практичних знань, котрі дали б можливість заробляти насущний шматок хліба”. І пізніше, коли педагог виїде з міста, він залишатиметься головою (зокрема, 1898 р.), а потім членом, опікунської ради училища (зокрема, на 1904 р.).

Громадський діяч П. Рябков писав, що за своїм типом і програмою викладання заклад “різко виділявся серед усіх інших нижчих училищ тодішнього часу і, можна сказати, був єдиним ремісничо-грамотним училищем не лише в Єлисаветграді, але й у всій Росії. До того ж у ньому діти навчалися безкоштовно”. Метою Федоровського “було поставити училище і його майстерні на таку висоту, до котрої ще жодне подібного роду училище того часу не досягало. Передбачалось розширити майстерні, випускати з них цілком підготовлених майстрів із всіляких ремесел і навіть з деяких виробництв; із нього мали виходити шовківники і бджолярі, городники і садівники і т. п.”.

М. Федоровський мешкав напроти училища (знаходилося неподалік кавалерійського навчального закладу) і проводив у ньому весь свій вільний

час. Чимало зусиль він доклав, щоб розбудити в дітях національну самосвідомість і любов до України. Тут вивчалася українська мова, що було неможливим в інших навчальних закладах. Одного разу інспектор народних училищ у класній шафі виявив близько сотні українських книг, за що Федоровський потрапив до списку неблагонадійних. Дбав він про рідну пісню в училищних стінах, ініціювавши тут гурток любителів співу. Микола Федорович розповідав, що його учасники, викладачі, повертаючись з Одеси, Києва, мали привезти й вивчити з учнями хоча б одну гарну українську пісню, яку б вся школа виконувала до або після занять. Любительський хор, організований учителем співів О. Богдановим, виступав у селах. Деякий час учителювала в закладі майбутня відома артистка і співачка Марія Тобілевич, брати якої, напевне, належали до цього хору. Федоровський писав, що вперше поставлена 1875 р. п'єса П. Ніщинського “Вечорниці” була створена спеціально для цього колективу. У її постановці брали участь і юнкери кавучилища. Навколо любительського хору Федоровський створив драмгурток, який сприяв згуртуванню майбутніх корифеїв українського театру Кропивницького і Тобілевичів. Дослідниця М. Цибаньова зазначає, що аматорський гурток, у якому брав активну участь І. Тобілевич, 9.7.1867 р., 1, 15 і 18.12.1874 р. дав спектаклі “Чорноморський побут” Я. Кухаренка, “Шалені гроші” О. Мірошника, водевіль “Кум мірошника, або Сатана в діжці”.

“Пам'ятайте, діти, що Україна таки буде вільна”, – не раз повторював Федоровський. Він перекладав і виучував з дітьми байки Крилова та українські вірші, а в садку школи діти насипали могилу Шевченка, що згодом виросла в чималий курган”, – писала мемуаристка Наталія Бракер, яка назвала Миколу Федоровського першим українським діячем та першим громадським культурним діячем міста, людиною “невсипучої енергії, широкої ініціативи й міцної волі, яка не хотіла рахуватися ні з якими перешкодами”. А один з його молодих колег М. Пашковський підкреслював

визначну особливість характеру “цього незвичайного організатора ... постійне поривання вперед до нових берегів, до нових ідеалів. У ньому жив власне талант “творця”... М.Ф. умів зібрати персонал і вмів підтримувати його на рівні гарячого вчительського ентузіазму. Години моєї праці в школі при М.Ф. залишилися найкращими споминами мого юнацтва”. Професор Л. Куценко називає згаданий Шевченківський курган одним із перших пам’ятників Кобзареві в Україні, створених у стилі народної традиції. Додамо, що він, фактично, став першим пам’ятним знаком у Єлисаветграді.

З метою організаційно-фінансової допомоги в діяльності училища штаб-ротмістр Федоровський з однодумцями ініціює створення Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел. 1875 р. воно, зокрема, видасть поетичну збірку випускника кавучилища Й. Шевченка, кошти від реалізації якої мали йти на підтримку ремісничого училища. У жовтні 1873 р. керівник Одеського начального округу надіслав опікуну училища М. Федоровському листа із “щирою вдячністю за турботу Вашу про ввірений Вам заклад”, а вже після переїзду до Києва 1878 р. збори згаданого товариства одноголосно обрали його своїм почесним членом. Він активно листувався з колегами, цікавлячись справами і даючи поради. Зокрема, 27.04.1885 р. писав про необхідність народної читальні на пам’ять св. Кирила і Мефодія. Тоді ідею не підтримали. Лише згодом товариство відкрило на Ковалівці безкоштовну народну бібліотеку-читальню, яка, в свою чергу, ставила питання потреби громадської бібліотеки в місті. У листі до Рябкова 29.11.1898 р. Федоровський із Санкт-Петербурга писав: “Сердечно вітаю Вас із відкриттям 2-ої бібліотеки. Дай Бог, щоб товариство знайшло кошти для відкриття їх у всіх селах свого повіту. Пишу дуже спішно. Сьогодні був присутнім на відкритті товариства імені Т.Г. Шевченка і готуюсь до відкриття Товариства видання суспільних та дешевих книг для малоросійського народу. Статут цей затверджений 19 листопада цього року...”.

Мемуаристка Н. Бракер згадує “невеличкий і не дуже виразний

український гурток, що купчився навколо М.Ф. Федоровського і влаштованого ним “Ремесленно-грамотного училища”. Склад цього гуртка був такий: І.К. Тобілевич, М.Ф. Федоровський, М.О. Лашенко – “смотритель” духовного училища, К.Т. Стиранкевич – інспектор того ж училища, і ... Шевченко..., І.Т. Стиранкевич – студент і деяка молодь, що стихійно тяглась до українства”. В нарисі П. Рябкова йшлося і про ініціативу товариства в започаткуванні народного театру.

Після сумнозвісного Емського указу 1876 р., який забороняв українську мову в книгодрукуванні, на сцені, М. Федоровський переводиться до Києва, де було більше можливостей повести боротьбу проти цього. Там викладає в кадетському корпусі. А в домашньому кабінеті перед вікном на постаменті стояв великий позолочений бюст Т. Шевченка. “Ліворуч на столі лежав Кобзар рідкісного видання, незвично великого розміру з чудовими гравюрами та стояли бюсти Гоголя і Глінки”, – згадувала донька Олександра, додавши, що у величезній шафі знаходилися видання українською, російською, французькою мовами та есперанто. У 53 роки Микола Федорович одружився на дівчині-селянці, яка згодом стала театральною співачкою. У київський період він п’ять разів отримував спадщину, незмінно від неї відмовляючись, не бажаючи ставати поміщиком. Крім педагогічної, активно займався громадською роботою, публікувався в пресі, часто бував у М. Лисенка, зустрічався з М. Коцюбинським, І. Франком, виїжджав до сіл. Став першим у Росії автором підручника з шовківництва.

М. Федоровський після 35-річної роботи військовим педагогом іде у відставку в чині генерал-майора і переїжджає з сім’єю до Петербурга, де починає клопотатися про дозвіл друку українською мовою, що вдалося зробити лише щодо Євангелія. Микола Федорович організовує згадане товариство “Видання загальнокорисних і дешевих книг для українського народу”, до якого увійшли столичні національні діячі, письменники, художники. До його домашнього кабінету приходили українські студенти з

академії мистецтв, представники іноземної молоді. Очевидно, під час тих зустрічей і народилася ідея господаря створити товариство “Всеслов’янське музичне коло”. В серпні 1903 р. він бере участь у відкритті пам’ятника І. Котляревському в Полтаві. На великому груповому фото з-поміж учасників заходу поруч з ним зображені М. Старицький та Г. Барвінок, далі – М. Аркас, Л. Українка, М. Левитський, Є. Чикаленко, Л. Мацієвич, загалом 68 осіб. Прибули тоді до Полтави, зокрема, й М. Кропивницький, І., М., П. та С. Тобілевичі, С. Шелухін, М. Лисенко. Влітку 1910 р., мешкаючи на дачі у фінському Рескі-Ярві, М. Федоровський пропонує ініціаторам спорудження пам’ятника Т. Шевченку в Києві сотні примірників щойно виданої брошури, гроші від реалізації якої мали йти для цієї мети. Він сподівався, що монумент буде кращим, ніж Гоголю в Москві, “не лише художнім, але й ідейним. До початку сезону бажано організувати ряд лекцій, концертів, читань та ін. для збору коштів”.

1913 р. з нагоди 40-річчя товариства поширення грамотності та ремесел єлисаветградці попросили Федоровського вислати спогади, що він і зробив у кількох об’ємних листах. У місті на Інгулі прочитав тоді ювілейну доповідь. Гарні подарунки отримав петербуржець на ювілеї ремісничого училища, одним із яких – “чудовим рушником, розшитим шовками та мереживом, він декорував бюст Шевченка у своєму кабінеті”, – згадувала донька. (Під час одного з цих приїздів діти на прохання Федоровського не змогли виконати жодної української пісні, оскільки їх цьому вже не навчали...) Водночас генерал-майор не поїхав на ювілей Ольвіопольського полку, куди його запрошувала делегація, яка спеціально приїжджала з Єлисаветграда до Петербурга. При цьому він завжди носив військову форму, в якій почувався зручніше, ніж у цивільній. Додамо, що, напевне, воля, дисципліна, організованість військовика допомогла Федоровському вирішити в його житті багато проблем на користь суспільної, української справи.

Часті хвороби спонукали М. Федоровського вивчати проблеми

лікування. Він виступав на Всеросійському з'їзді лікарів у Москві, головував на I Всеросійському з'їзді гомеопатів, видав кілька брошур з медичної проблематики. Зрештою, і помер 80-річний М. Федоровський у Бердянську, заразившись під час надання допомоги хворим на дизентерію. “Голос Півдня” 23.06.1918 р. надрукував некролог та спогад його колишнього колеги М. Пашковського про покійного.

На цвинтарі над Азовським морем на могилі українця Миколи Федоровського було встановлено чавунний хрест із написом: “Спи спокійно, трудівник на народній ниві”. Гадаємо, що в місті на Інгулі цей невтомний подвижник на ниві освіти, української громадської, сценічно-хорової діяльності заслуговує на увічнення пам'яті в меморіальній дошці, назві вулиці, наприклад, нинішніх Орджонікідзе чи Жовтневої революції. Золотавого вересня 2009 р. на останній, в гарному будинку обласного центру науково-технічної творчості учнівської молоді його директор В. Долгушев надав автору цієї книги ескіз проекту приміщення, де видніється й назва ремісничо-грамотного училища. Про добротну двоповерхову споруду для свого дітища свого часу мріяв М. Федоровський. Напевне, він міг оцінити її під час приїздів сюди в XX ст.

1967 р. для Кіровоградського обласного краєзнавчого музею написала спогади про батька О. Ростовцева, повідомивши свою чернігівську адресу. Через 42 роки автор цієї книги направляв туди листа можливим її нащадкам. Але вказаного колись будинку в місті на Десні, як повідомили поштовики, вже немає.

А між тим, вслухаймося в мотиви невмирущих “Вечорниць”, серед організаторів яких був М. Федоровський.

ЮНКЕРИ НА “ВЕЧОРНИЦЯХ”

В умовах зросійщеного, імперсько-мілітарного навчально-виховного

процесу в кавалерійському училищі частина юнкерів шукала можливості для проведення вільного часу в українському громадському середовищі міста. Його ауру формували, зокрема, деякі чиновники повітових установ, переведених із Бобринця, звідки перебралися і аматори-театрали. Важливий внесок у відродження національно-культурного життя після десятиріч військово-казарменого застою зробив викладач юнкерів, штабс-капітан Микола Федоровський.

До наших днів, на жаль, не зберігся колишній будинок громадського зібрання по вул. Дворцовій, як і меморіальна дошка на ньому, яка повідомляла, що там з 1869 р. виступав любительський театральний гурток, заснований Карпенком-Карим і Кропивницьким, а 1875 р. вперше було поставлено “Вечорниці” Ніщинського. Серед учасників тієї постановки – П., М. та Л. Ніщинські, М. Кропивницький, М., І., П. та М. Тобілевичі, юнкери Шевченко (племінник Кобзаря), Ліхтанський, Хвостов, Гейціг, Білявський (та ще кілька невідомих), донька унтер-офіцера, вчителька П. Дворецька, син священика Успенського собору П. Левитський (зять Ніщинського), М. Федоровський. Останній згадував:

“У самому училищі (ремісничо-грамотному. – С.Ш.) було чудово налагоджене викладання співів учителем О.М. Богдановим. Відомий Слов’янський, що тоді їздив зі своїм хором по Росії й за кордоном, захоплювався деякими голосами й прохав оддати їх до його хору. Шкільний хор гаразд співав і в церкві. Ми робили мандрівки сусідніми селами та співали там по церквах... Відома п’єса для співу Ніщинського “Вечорниці” була написана ним спеціально для любителів нашого хору”. “Вечорниці”, написані П. Ніщинським до драми Т. Шевченка “Назар Стодоля”, готували до постановки театрали І. Тобілевича та хористи М. Федоровського з юнкерів кавалерійського і учениць ремісничо-грамотного училищ, тобто з обох навчальних закладів, де працював Микола Федорович. Цей офіцер клопотався про вбрання співаків, дістав квіти для віночків на голови

дівчатам, особисто приміряючи їх, щоб кожній вибрати до лиця.

Вистава, на якій, за спогадом тодішнього дебютанта сцени П. Саксаганського, “в перших рядах сиділо усе начальство: і генерали, і директори гімназій, і пишні дами, і офіцери”, отримала позитивний резонанс. “Відгукнулася на мою думку сформувати малоросійську любительську трупу п-ні Рогаська і пожертвувала для цього із своїх скромних коштів 100 карбованців, котрі цілком пішли на придбання у одного із розорених польських поміщиків декорацій з величезною завісою, написаною олійними фарбами”, – згадував М. Федоровський. Для участі в добродійних спектаклях приїжджав із Бобринця М. Кропивницький, називаючи ремісничо-грамотну школу улюбленим дітищем Рогаської (у неї він деякий час був управителем) і Федоровського. Донька останнього писала: “При створенні першого народного театру українською мовою Федоровський узяв на себе обов’язки організатора. Він найняв під театр величезний сарай якогось купця, ... залучив юнкерів до обладнання приміщення ... Організував серед них групи хористів, танцюристів, а найбільш здібних рекомендував в артисти трупи. Репертуар для театру створювався його учасниками. Ставили такі п’єси: “Назар Стодоля”, “Скажені гроші” та ін.”.

Тож успіх “Вечорниць” став вагомим каменем до фундаменту майбутнього театру корифеїв. Він позначився на становленні й подальшій долі автора, постановників, акторів, організаторів сценічного дійства. На жаль, Емський указ 1876 р. заборонив, з-поміж іншого, постановку п’єс українською мовою, що стало черговим виявом колоніальної політики Романових. Лише у жовтні 1882 р. виставою “Наталка Полтавка” на сцені приміщення елисаветградського міського театру українська трупа, створена М. Кропивницьким, засвідчить народження національного професійного театру. Поки ж що у колі Федоровського, Тобілевичів, Кропивницького, Ніщинського, інших визначних осіб відбувалося культурницьке, громадське, українофільське становлення, на жаль, лише частини юнкерів, за межами їх

навчального закладу. Звернемо детальнішу увагу на одного з них, учасника “Вечорниць”. Адже прізвище його – Шевченко.

СВАТАННЯ НА ЗНАМЕНСЬКІЙ (ЙОСИП ШЕВЧЕНКО)

<i>Товаришу, мій друже милий!</i>	<i>Щоб можна сльоз не лить, як ринуть,</i>
<i>Скажи, де взять такої сили,</i>	<i>Щоб можна вдержати, як линуть</i>
<i>Щоб можна перестать любить,</i>	<i>За нею думки всі мої...</i>
<i>Щоб можна без любові жить,</i>	<i>Щоб можна не любить її?</i>

(Гріненко І. Дещо із перекладів і самостійних творів. Єлисаветград, 1875 р.)

У місті на Інгулі могли поєднатися долі двох учасників знаменитих “Вечорниць”, два видатні в українській історії роди. Мова йде про романтичні стосунки представниці славного роду корифеїв сцени, яку за красу голосу називали соловейком, учасниці аматорських театральних гуртків, мандрівних оперет, труп М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського і П. Саксаганського, виконавиці всіх головних ролей і партій українського репертуару другої половини XIX ст. М. Тобілевич та юнкера кавалерійського училища Й. Шевченка, родича Кобзаря.

Гнучка, статурна, трохи вища середнього зросту, добре вихована (у сім’ї, школі та гімназії), за оцінкою другої дружини Карпенка-Карого Софії, щира, лагідна, проста, весела дівчина не могла не привернути уваги юнкера, який “познайомившись з родиною Івана Тобілевича, став його частим гостем. Йому подобалося те, що у Тобілевичів збиралися цікаві поступові люди, які прагнули культури для українського народу, і що там він міг почути читання нових книжок і взяти участь у родинних концертах”. Щосуботи юнак бував у будинку Тобілевичів на Знаменській (тепер – Тобілевича) вулиці. Там відбувалися справжні вечори української творчості, часто переслідовані

царською владою. І, як згадував П. Саксаганський, “починались співи гуртом, коли збиралося багато, а більше співала сестра Маруся, Шевченко...”. І тоді в молодих голосах над Чечорою, від пагорба із Знаменською церквою у бік Інгулу і степу, єдналися їхні палкі серця. Марія і Йосип брали участь у спільних репетиціях і прем’єрній постановці “Вечорниць” в клубі громадського зібрання. На груповій фотографії учасників “Вечорниць” Шевченко і Тобілевич стоять поруч. Ця гарна, помітна пара могла стати й на весільний рушник. Але спочатку – деякі факти з біографії Йосипа.

Він народився 16 квітня 1854 р. в Корсуні на Черкащині в сім’ї Варфоломія Шевченка, котрий викупився з кріпацтва (із Кирилівки), працював керуючим маєтку князя Лопухіна, брав участь у справі викупу в поміщика родичів Кобзаря, згодом займався придбанням землі для свого троюрідного брата Т. Шевченка, а потім – його похоронами, турбувався про утримання могили поета. (Зауважимо, що брат Тараса Григоровича Йосип одружився на сестрі Варфоломія Григоровича Мотрі.) Поет щиро полюбив малого під час безпосереднього спілкування влітку 1859 р., коли зупинився у його батька в останній свій приїзд на Україну. Одеський літературознавець Г. Зленко пише, що Кобзар хлопця, “який уже вмів читати, завше брав... із собою на етюди”. Тарас Григорович неодноразово згадував потім його в листах до Варфоломія Григоровича з Петербурга: “Низенько кланяюся сестрі і цілую тричі Йосипка” (2.11.1859 р.), “Цілую тричі твою жінку і твого Йосипка...” (18.02.1860), “Поцілуй за мене свою жінку, Йосипка...” (29.06.1860), “Йосипкові я думав прислати доброго сукна на штанці та на жупанок (як буде добре читать)...” (23.12.1860) та ін.

Влітку 1860 р. до В. Шевченка в Корсунь заїжджав випускник академії Генштабу М. Новицький, який по дорозі до місця призначення – Єлисаветградського кавучилища, вів на Черкащині перемовини щодо звільнення родичів Кобзаря з кріпацтва. Тоді він міг вперше побачити малого Йосипа. То ж, можливо, з часом саме Микола Дементійович порадив

хлопцеві вступати до кавалерійського юнкерського училища в Єлисаветграді. Навчався тут Й. Шевченко у 1872 – 1874 рр. П. Саксаганський згадував, що в цей час у місті виник гурток літературно-обдарованої молоді за участі Тобілевичів: “Оце тоді, за проводом брата Івана, ми почали перекладати Гоголя... У нас вийшла газета... Співробітниками були брат Микола, Грабенко, я, Дяченко і Шевченко Йосип Варфоломійович, що тоді вчився у військовій школі”.

“Місцевий самоук поет Гріненко на користь училища видав збірку віршів з додатком витягів із звіту училища”, – писав П. Рябков про вихід 1875 р. в Єлисаветграді книги Й. Шевченка (за підписом І. Гріненка) “Дещо із перекладів і самостійних творів” з метою благодійної підтримки ремісничо-грамотного училища, накладом 1200 примірників. Коментуючи причину того, що Йосип “заховався за псевдонімом” дослідник Г. Зленко пише: “літературні вправи військових, тим паче курсантів (вживаючи сучасний термін), до революції зовсім не заохочувалися. Широко відомо, скажімо, як жорстоко поплатився за перше опубліковане оповідання “Останній дебют” юнкер Олександр Купрін”. Дозволене одеською цензурою 27 березня 1875 р. видання містило переклади, зокрема, О. Пушкіна, А. Фета, Г. Гейне, П. Беранже, Р. Бернса і 21 власну поезію. В останніх звучали соціальні мотиви, що видно, зокрема, у фрагменті вірша “Вечір” (1887 р., передрукованому під назвою “Сільські робітники” у львівській збірці “Веселка”):

Обідрані хати.

Іду, людей зустрічаю,

Дивуючись, розглядаю:

На свитинах лати,

Цій же тематиці присвячено і переспів Кобзаревго “Садка вишневого коло хати”:

Сім’я зібралась коло хати

Лиця втомлені, понурі,

Запрацьовані та хмурі.

І потом політі.

Вечірня зіронька встає,

*Дочка вечерять не дає,
Бо нічого. Поклала мати
Маленьких діточок своїх,*

*Сама б заснула коло них,
Та сна нема...*

Рецензент збірки, в якій звучали і мотиви просвітництва, моралі, нерозділеного кохання, писав: “Є у п. Гріненка поезії, котрі свідчать, що в голові його ворухиться ідея, бажання допомогти убогому життю народному, і автор деколи каже своє слово про ту допомогу... Гріненку, приміром, здається, що у нашого народу на Україні є воля й подостаток землі, а що народ живе убого тільки через те, що він темний, що у нього нема просвіти, що треба тільки одвезти дитину в го́род у школу або завести школи по селах – і життя народу покращає. Автор, видно, негаразд придивився до народного життя... і думає, що сільськими школами може допомогти сьому лиху. Нема слова проти того, що школа й просвіта приносять користь народові, та тільки не такі школи, не така просвіта, які панують тепер на Україні”. Ця рецензія вийшла 1875 р. у львівській “Правді”, яка наступного року тут же видрукує “Споминки про Тараса Шевченка” Варфоломія Шевченка, записані і відредаговані, вірогідно, його сином. Додамо, що на останніх сторінках збірки вмістило свою рекламу товариство для поширення грамотності і ремесел. Воно ж і батько Йосипа фінансували видання.

Поруч із поезією Йосип захоплювався музикою і, навіть, мав намір вступити до консерваторії. Його батько зустрічався з професором Київського університету Кістяківським, який, втім, не радив юнаку обирати фах співака. Але Й. Шевченко повідомив Варфоломію Григоровичу листом, а той професору, що “він не на голос сподівається, – навпаки, займаючись тепер музикою, він надіється, що, вступивши до консерваторії, міг би розвинути в собі талант у частині української композиції, думаючи, що це, так би мовити, непочатий кут, і помічаючи в собі деякі задатки з цього предмета”. Втім освіта в кавалерійському училищі (мав також атестат за сьомий клас реальної гімназії) невдовзі визначить його шлях на війну.

Повертаючись на вулицю Знаменську, наведемо фрагмент спогаду Софії Тобілевич, яка після описуваних подій близько зійшлася з Марією Тобілевич: “Непомітно для самого себе Йосип Варфоломійович закохався в Машу і посватався до неї. Оскільки він і Маша були ще занадто молоді, то за порадою Івана Карповича весілля було відкладено на той час, коли наречений закінчить військову школу... Поїхав Шевченко на якесь свято додому, на Полісся, і звідти прийшла страшна звістка, що він, тяжко захворівши, помер. Маша сама тяжко захворіла, одержавши ту звістку. Молодість перемогла, вона одужала, але, рятуючись від туги, стала рватися з дому, шукаючи собі роботи, як забуття...“Досі покірنا Маша наче збожеволіла. Я не можу залишатися вдома, казала вона уперто. Тут все мені нагадує про мою втрату, про Йосипа”. Всупереч волі брата Івана вона влаштувалася до мандрівної оперети, гастролуючої в Єлисаветграді. Потім, між гучними успіхами на сцені, були одруження з оперними співаками, акторами італійцем Барілотті та українцем Петровим (Мовою), від яких мала дітей. Їх, малолітніх, залишила Марія на останнього, у 35-річному віці пішовши з життя. Недокохавши, недоспівавши, недоплекавши...

Та коли звернемося до енциклопедій, то виявимо, що Йосип тоді не помер. Брав участь у російсько-турецькій війні 1877 – 78 років. Прапорщик 15-го стрілецького батальйону був поранений під Шипкою. По завершенні бойових дій командував у Болгарії одним з округів, отримав доручення організовувати міліцію в іншому. Став капітаном, при виході у відставку отримав звання колезького секретаря з удільної служби. Як пише Г. Зленко, літературну і військову кар’єру Йосипа урвав параліч. Коли ж здоров’я на деякий час повернулося, активно поринув в українське культурне життя. М. Старицький згадував, що 1881 р. читав М. Кропивницькому свою драму в присутності М. Садовського та Й. Шевченка. Дата смерті небожа Кобзаря вказується “до 1900 року”. Це вимагає уточнень спогадів С. Тобілевич про причини припинення стосунків Марії та Йосипа. Можливо, тут щось підкаже

його лірика невдалого кохання у збірці, зокрема, із вірша “Скажи”, цитованого на початку підрозділу.

...Згадаймо історію кохання юнкера, коли будемо в районі зупинки “Друкарня” – першої поліклініки в Кіровограді, де на колишньому Биківському цвинтарі було поховано Марію Садовську. Вклонімося її праху на Карлюжинському цвинтарі Кіровоградського району, куди його було перенесено. Вслухаймося в розповіді привітних екскурсоводів заповідника “Хутір Надія” та міського літературно-меморіального музею І. Карпенка-Карого, у чиїх експозиціях вміщено згадану фотографію з “Вечорниць”, де поруч – молоді Йосип і Марія.

НА ПАМ’ЯТНИК КОБЗАРЕВІ (АМВРОСІЙ ЖДАХА)

Виходець із козацько-старшинського роду А. Ждаха (справжнє прізвище Смаглій) вступив до ЄКЮУ, коли Й. Шевченко перейшов на другий курс. У час навчання тут Амвросія в училищі викладав український громадський діяч М. Федоровський, у місті відбулася прем’єра “Вечорниць”. Ця атмосфера закладу і гени січовиків формували національну свідомість юнкера.

Народився хлопець 6(18) грудня 1855 р. в Ізмаїлі. До ЄКЮУ вступив 1873 р. Але не військова кар’єра визначила його життєвий шлях. Адже перед цим Амвросій закінчив Одеську рисувальну школу (паралельно відвідуючи недільні безкоштовні класи Товариства красних мистецтв), малювати ж почав із 6-и років. Тож молодий художник віддається улюбленій справі. Після створення національного професійного реалістичного театру він виконує для трупи М. Кропивницького та М. Старицького ескізи українського народного одягу. Підтримував зв’язки з П. Ніщинським. Митець бере участь у першій виставці Товариства південноросійських

художників. Його пензлю належить оформлення книги П. Куліша (“Чорна рада”), Є. Гребінки, М. Костомарова. Із замовлення М. Лисенка він розпочав ілюстрування українських народних пісень. У 1890-х рр. художник-гравер А. Ждаха, працюючи в Земельному банку, входив до Одеської громади, як і О. та С. Русови, Є. Чикаленко, П. Ніщинський, С. Шелухин, інші відомі українські діячі.

У процесі збору коштів на пам’ятник Кобзареві Ждаха створив найбільшу серію ілюстрацій до благодійних поштових листівок. Ці картки із закликом “Жертвуйте на пам’ятник Т. Шевченкові в Києві” видруковані в 1911 – 1912 рр. у Лейпцигу. Підготувало їх київське видавництво “Час”, емблему якого теж розробив Амвросій Андрійович. На 28 кольорових малюнках художник зобразив сюжети українських народних пісень, серед яких – “Ой на горі вогонь горить”, “За Сибіром сонце сходить”, “Ой не знав козак”, “Ой не гаразд запорожці”, “Ой не світи місяченьку”, “Засвистали козаченьки”, “Ой ти дівчино”, “Три сестронежки” та ін., а також повісті поляка Ф. Равіти-Гавронського “При битій дорозі” (україномовного перекладу) та народного танцю “Козак”. Листівки викликали помітний інтерес української громадськості, тому автор малюнків підготував їх чергові серії, виданню яких, можливо, перешкодила світова війна. Колишній єлисаветградський юнкер взяв участь і в конкурсі на проект пам’ятника Кобзареві, підготувавши три його варіанти (зберігся один з них під назвою “Смаглій”, який на думку одеських дослідників, нагадує монумент, встановлений в радянську добу у Харкові за проектом Манізера. Втім, в умовах імперії пам’ятник у Києві до 100-річчя з дня народження споруджено не було. Лише 11 березня 1920 р. на місці зруйнованого монумента княгині Ользі встановили гіпсове погруддя письменнику. Шевченкіана зайняла провідне місце у творчості художника. На рубежі століть він комплексно оформляє макет “Кобзаря”. У зв’язку з малюнками до останнього, А. Ждаха згадується, зокрема, в листах до випускника Єлисаветградського реального училища, українського мецената

Є. Чикаленка 1901 р., який виділив гроші на їх виконання, і щодо нереалізованого проекту видання 1903 р. Художник створив портретний образ Кобзаря в емблемі видавництва “Дніпро”. У 1911 – 1914 рр. в книгах видавництва “Час” вийшли його ілюстрація до вірша “Іван Підкова”, оформлена обкладинка серійного видання окремих творів поета, на якій зображено портрет Шевченка, постаті козака, кобзаря та української дівчини.

Серед мотивів звернення митця до релігійної тематики була загибель у російсько-японській війні сина Андрія Смаглія. В Одеському історико-краєзнавчому музеї зберігся малюнок, який відтворює фрагмент того бою, а в колекціонера Тараса Максим’юка – портрет малолітнього сина графіка, кілька фотопортретів Амвросія Андрійовича, отриманих від родини Боровиків.

Ждаха працював креслярем земського банку, взяв участь у першій виставці українських художників у Києві 1911 р., у радянський час викладав в Одесі у політехнікумі мистецтв та торговельно-промисловій школі, входив до Товариства ім. К. Костанді. Помер відомий український художник у приморському місті 8 вересня 1927 р.

1996 р. в Державному музеї Тараса Шевченка було розгорнуто експозицію “Український артист-маляр Амвросій Ждаха”, з ініціативи Одеського краєзнавчого музею та колекціонера Т. Максим’юка перевидано серію його шевченківських листівок художника. На початку XXI ст. автор цієї книги ознайомився з ними в першому експозиційному залі музею приморського міста. 15.10.2009 р. заклад організував науково-практичну конференцію “Український митець Амвросій Ждаха у культурно-мистецькому та громадському житті кінця XIX – першій чверті XX ст.”, матеріали якої підготовлені до чергового “Вісника Одеського історико-краєзнавчого музею”. 2008 р. серед оригіналів та копій листівок різних часів і авторів, які демонструвалися в Кіровоградському міському літературно-меморіальному музеї І. Карпенка-Карого (спільна виставка музею та місцевих колекціонерів Ю. Тютюшкіна і В. Могилюка), були й твори

Амвросія Ждахи, про елісаветградський період якого ми поки що майже нічого не знаємо.

ВІЙСЬКОВА ПРОГІМНАЗІЯ (1869 – 1886 рр.)

“21 серпня минулого 1873 року оглядав я на запрошення директора полковника Пищенка Єлисаветградську військову прогімназію, котра принесла справжнє задоволення, процвітанням своїм у всіх відношеннях. Вихованці утримуються прекрасно. Схоластика зовсім викорінена, і вся увага звернена на розвиток розумових здібностей та підготовку до практичного життя. Можна з певністю чекати від них відмінних воїнів і корисних громадян. Музика викладається послідовно та правильно, й із вихованців організований хороший, повний інструментальний оркестр. Співають майже всі вихованці досить приємно, акорди правильні.

Я залишив гімназію із найприємнішими враженнями”.

(Граф Д.Є. Остен-Сакен. Відомості про огляд у Єлисаветграді та Одесі декотрих навчальних і благодійних закладів. Єлисаветград, 1874 р.)

Після заснування училища в Ковалівському військовому містечку з'явилася ще одна навчальна установа. У палаці розташувалася військова прогімназія. Її історія розпочалася 1867 р. у Києві, де, як і ще в семи містах імперії, військово-початкову школу перетворили в прогімназію – загальноосвітній навчальний заклад скороченого курсу для підготовки до вступу в юнкерське училище. Протягом чотирьох років учні мали вивчати російську мову, закон Божий, арифметику, креслення, малювання, історію та спеціальні дисципліни. На території теперішнього Ковалівського парку для прогімназистів влаштували літній табір. Викладачів для прогімназій імперії готували в учительській семінарії при Московській військово-початковій школі.

З Києва до Єлисаветграда заклад перебрався 1869 р. У його структурі

діяла домовна церква Архангела Михайла. О. Пашутін пише, що влаштовано і освячено її було 1870 р., а остаточно оформлено – 1876 р. (на добровільні пожертви в 6 тис. крб., більшу частину яких внесли полковник Шишкевич та церковний староста Акимов). У Держархіві Кіровоградської області зберігаються метричні книги домової церкви київсько-єлисаветградського періоду за 1862 (коли ще діяла Київська військова школа) – 1871, 1874 – 1879 і 1883 – 1884 рр. Священик Ф. Вартминський і псаломщик В. Полікарпов фіксували тут смерті 17-річних вихованців гімназії від хвороб. 1878 р. у церкві вихрестили із римо-католицької в православну віру учня Й. Островського, хрещеним батьком якого став його вихователь колезький асесор Я. Тяпкін. Кілька метричних записів стосуються полковника Михайла Левковця. 1877 р. хрестили його доньку, яка невдовзі померла. Через два роки у цій сім'ї знову з'явилася новонароджена. 1883 р. старша донька стала хрещеною матір'ю сина доньки бухгалтера прогімназії, колезького секретаря А. Михайлова. Наступного року полковник Левковець став хрещеним батьком одного з новонароджених хлопчиків. І, нарешті, 3 січня того ж року в домовій церкві засвідчили другий шлюб 47-річного директора прогімназії Левковця із 26-річною дворянкою Варварою Ошкало, свідками на якому виступили вихователь прогімназії титулярний радник М. Добронравов та учитель закладу, губернський секретар М. Переяславський.

У документах домової Архангело-Михайлівської церкви є записи, які стосуються і цивільних осіб. Особливо привертає увагу реєстрація шлюбу 25 листопада 1875 р. 28-річного спадкового почесного громадянина О. Пашутіна із 21-річною донькою губернського секретаря М. Корнієнко-Спендовською. (Можливо, до неї мала відношення Марія Спендовська із аматорської театральної групи Карпенка-Карого, яку згадував Михайло Тобілевич, додаючи, що розпорядником на благодійних вечорах був О. Пашутін.) Наречений, для якого це було перше одруження, через три роки стане міським головою Єлисаветграда, а для нареченої це заміжжя стало вже

другим. Свідками з боку молодого були особистий почесний громадянин О. Макеєв та купець 2-ї гільдії С. Турчанов, з боку молодії – дворянин О. Пекарський та капітан О. Войтяшенко. У книзі міститься запис від 10.01.1879 р. щодо видачі метричного свідоцтва про цей шлюб. Цього року тут охрещено сина кандидата Новоросійського університету М. Завадовського. Хрещеними батьками стали кандидат Київського університету М. Петрушевський і донька священика Ф. Вартминського. Останній служив законовчителем прогімназії та реального училища. 22 грудня 1876 р. він взяв участь у відспівуванні професора славістики В. Григоровича в Ковалівській церкві. Про це написав в “Одеському віснику” згаданий директор реального училища М. Завадовський, назвавши Ковалівську церкву центром (можливо, географічним, релігійним) навчальних закладів.

Педагоги не обмежувалися службовими обов’язками. Начальник прогімназії Є.П. Донцов обирався радою ремісничо-грамотного училища опікуном останнього. 20.12.1882 р. членами його опікунства обрано викладачів прогімназії І.А. Михайлова та І.В. Федорова. Через 6 та 11 років останній ставатиме опікуном закладу.

Із 1874 р. програми військових прогімназій стали більш пов’язані з майбутнім навчанням їх випускників у юнкерських училищах. Із 96-и тижневих навчальних годин на арифметику й алгебру приходилося 22, російську мову – 19, закон Божий – 10, географію – 9, геометрію – 8, історію, природознавство, чистописання і малювання – по 7 годин. До прогімназій приймалися діти офіцерів, чиновників, дворян і почесних громадян.

Влітку 1870 і 1877 рр. у палацовому приміщенні прогімназії зупинявся Олександр II, який продовжував приїжджати до міста, незважаючи на перехід його з військового до цивільного відомства. Через чотири роки міську управу просили підготувати в палаці для приїзду генерального інспектора кавалерії вел. кн. Миколи Миколайовича Старшого колишню царську квартиру,

“остаточно передану директору прогімназії під його приміщення” з меблями. Полковник Левковець на час приїзду інспектуючих звільняв останнє. У палаці ж мала розміститися і частина генеральсько-полковницької свити великого князя.

1881 р. в Єлисаветградській (як і в Петербурзькій та Омській) військовій прогімназії навчалося 200 учнів. Більше нараховувалося лише в Ярославському (400) та Оренбурзькому (300) закладах. Єлисаветградська військова прогімназія була єдиною на українських землях. 1886 р. вона ліквідовується, виконавши, певним чином, функції підготовки вступників до місцевого кавалерійського училища, в дусі майбутніх офіцерів імперської армії.

ЗА МЕТРИЧНИМ ЗАПИСОМ (ДОМОВА ЦЕРКВА АРХИСТРАТИГА МИХАЙЛА)

Важливе значення в системі імперської ідеології, духовного розвитку, виховання військовиків мало православ'я. Вагома роль тут відводилася урокам закону Божого. Закономчителем закладу працював С. Погорєлов, протоієрей, настоятель Покровської Ковалівської церкви, куди ходили юнкери до 1888 р., коли перейшли в палацовий корпус, де було облаштовано домову церкву. 22 грудня 1876 р. він взяв участь у відспівуванні в Ковалівській церкві професора славістики Григоровича. Як уже йшлося, остаточно оформлено церкву Архистратига Михайла було в часи військової прогімназії. З ліквідацією останньої церква перейшла у відання ЄКЮУ. Пізніше для неї виготовили іконостас у майстерні відомого єлисаветградського архітектора Я. Пауценка. Метричні книги домової церкви в Держархіві Кіровоградської області за 1891 – 1903, 1905 – 1906, 1910 – 1914, 1916 – 1921 рр., мають особливу цінність за умов відсутності тут документів училища. В них реєструвалися хрещення, шлюби і смерті викладачів училища, їх дітей, деяких військових, вихрещення юнкерів

католиків і мусульман. Отже, перенесемося в стіни церкви...

Перша за хронологією метрична книга, видана із канцелярії головного священика армії та флоту, розпочата влітку 1891 р. 25 липня священик М. Парфенов охрестив Михайла, сина ротмістра 20-го Драгунського полку Миколи Родкевича. (Через десять місяців хлопчик помер від дизентерії.) На поч. 90-х рр. начальник училища полковник О. Литвинов став хрещеним батьком вихрещених з католицизму (М. Гакк) та ісламу (Г. Бакташевич) юнкерів. У січні 1892 р. 29-річний псаломщик церкви училища П. Образцов одружився на 18-річній єлисаветградці. Шлюб штабс-капітана А. Зандера із дворянкою В. Вікторовою 1894 р. через 17 років був розірваний у Литві “через прелюбодійство останньої”. Напевне, велелюдно було в церкві 4 жовтня 1898 р. Тоді вінчався начальник училища О. Самсонов із донькою статського радника К. Писаревою. Свідками нареченого виступили поручик Василь Васильович Самсонов і корнет Володимир Олександрович Писарєв, по нареченій – дворянин Сергій Олександрович Писарєв і корнет Михайло Писарєв, вірогідно, брати подружжя. Обряд здійснили священик Ф. Смородський та псаломщик С. Завіновський. 28.11.1903 р. із цього запису зроблено метричний випис. Метрична книга для ведення записів була видана церкві училища духовним правлінням при протопресвітері військового і морського духовенства.

1898 р. побралися цивільні громадяни, представники двох відомих у місті родів – кандидат у земські начальники при повітовому з’їзді, колезький секретар О. Бошняк та донька колезького радника, домашня вчителька, дворянка О. Родкевич. Корнет запасу М. Бошняк, підполковник М. Родкевич, його син, юнкер училища М. Родкевич виступили свідками. 1905 р. начальник училища генерал-майор Лев Де-Вітт і дружина ад’ютанта закладу штаб-ротмістра В. Знойко стали хрещеними батьками сина законовчителя училища свящ. М. Романовського. Через рік новий начальник закладу полковник Олександр Моріц став хрещеним батьком сина

військовослужбовця-рядового і селянки. 1912 р. Сергія, сина помічника інспектора класів училища полковника О. Карпенка, хрестили дружина начальника училища генерал-майора Ю. Петерс та інспектор класів генерал-майор В. Лишин. Останній через чотири роки уже в якості начальника училища разом із командиром I ескадрону підполковником В. Бердниковим стали хрещеними батьками 25-річного юнкера Арсенія (до цього – Альфонс), який, відтак, став православним. 1913 р. вступив до другого шлюбу 42-річний гвардії полковник В. Бердников.

Метричні записи свідчать, що не лише для навчань використовували юнкери отриману зброю. 1892 р. 18-річний Д. Рябінін застрелився “під час випадку меланхолії”. Наступного року його приклад наслідував 19-річний князь С. Гагарін “у повному непорозумінні здійсненої ним дії”. Його батько забрав тіло для поховання у фамільному склепі на Тульщині. Під час світової війни у документах церкви реєстрували померлих поранених на фронтах, які, зокрема, лікувалися у 118-му зведеному евакогоспіталі в приміщенні громадської жіночої гімназії (тепер – старий корпус держпедуніверситету).

У метричних книгах зустрічаються прізвища купців С. Рутковського, дворян С. Некори, В. Бракера, поручика О. Галкіна, ротмістра О. Адабаша, інженерного чиновника С. Губського, доньки генерал-майора М. Левковця, спадкового почесного громадянина Єлисаветграда Ф. Киреєвського, юнкера В. Растановича, швейцарського громадянина А. Бігера, штаб-ротмістра князя О. Ерістова, ст. радн. С. Соколова-Бородкіна, спадкових дворян Величковських, ветлікаря повітового земства О. Булашевича.

Напевне, найвищим сановником православної церкви, який відвідав юнкерське училище, був архієпископ Херсонський і Одеський Юстин. 15.04.1895 р. він оглянув цей та інші навчальні й культові заклади міста, Ковалівську церкву. Напр. XIX – на поч. XX ст. протоієреями церкви і законовчителями училища служили В. Молодченко, Ф. Самородченко, М. Романовський (різночасно мешкав на Палацовій вул. в буд. Соколова-

Бородкіна та в училищі). 22.09.1901 р. Самородченка за 35 років служби було нагороджено орденом св. Володимира. У “Голосі Півдня” від 19.03.1915 р. вказано, що церква і канцелярія кавучилища розміщуються в приміщенні № 11 (нумерація, очевидно, взята у межах внутріучилищних споруд) вздовж Палацової вул. При домовій церкві діяв хор. Він, зокрема, виступав у реальному училищі під час безкоштовних недільних народних читань.

Серед архівних першоджерел з історії кавучилища в Кіровограді найбільшим є комплекс справ саме домової церкви закладу – від військової прогімназії до ЄКЮУ і ЄКУ (і ще кілька років по ліквідації останнього). Він є інформативним і перспективним для вивчення родоводу відомих земляків – військових і цивільних, а також їх близьких та родичів.

ЦВІЛИ АКАЦІЇ Й ТОПОЛІ (КАВАЛЕРІЙСЬКИЙ ПЛАЦ І БУЛЬВАР)

“Величезний плац (більший московського Театрального майдану) ... оточений широкою смугою саду з прекрасними алеями й скверами. Там стояли столики під навісами, грала музика і подавалося морозиво: публіка всаджувалася за столиками і крізь зелень спостерігала за вольтижуванням юнкерів”.

(Ерделі Г.Я. Спогади // Московський журнал. № 1. 2009 р.)

Особливе місце в практичній підготовці кавалеристів у теплу пору року займав плац, влаштований напроти палацу. Обсаджений деревами, він став і місцем відпочинку мешканців степового міста. Бульвар на 1860-і рр. складався з трьох алеї білих акацій та тополь. На плацу проводились офіційні урочисті заходи.

1888 р. за рахунок міста, повітових дворянства і земства на плацу напроти зайнятого Олександром III будинку художник, викладач реального

училища П. Крестonosцев оформив декорації та емблематичні щити. Було влаштовано замовлений в Одесі феєрверк (спалений на другий день перебування царя 27 серпня) та електроосвітлення – рідкісне тоді для городян явище. Зберігся опис святкування коронування Миколи II. 14.05.1896 р., зокрема, на Ковалівському плацу звучала музика, співав хор Таганрозького полку. Наступного дня тут відслужили молебень за участі всього міського духовенства (на чолі з настоятелем Успенського собору, протоієреєм Єленевським), яке прибуло сюди хресною ходою від собору разом із керівництвом міста, повіту, окрсуду, фінансового відомства, інших установ. Колону супроводжував очолюваний начальником училища, полковником Литвиновим кінний ескадрон юнкерів із музикою. Інший кінний ескадрон кавучилища, піхотний Таганрозький полк із прапорами і музикою, кадровий батальйон, учні чоловічої (із оркестром) та жіночої гімназій, реального, ремісничого й міських народних училищ зустрічали процесію на Ковалівському плацу. Після молебню начальник гарнізону, полковник Нечаєв прийняв військовий парад. Увечері на плацу численна публіка спостерігала за феєрверком та ілюмінацією манежу і кавучилища.

12 червня міська дума, виконуючи директиви вищестоящих органів влади, розглянула питання щодо відзначення 100-річчя з дня народження Миколи I. Міський голова О. Пашутін, зокрема, зазначав: “Приміщення Єлисаветградського кавалерійського училища, які слугують в даний час окрасою міста, були приміщеннями корпусного штабу і управління військових поселень, спорудженими за велінням Його Імператорської Величності, при чому саме закладення їх було здійснено у вересні 1847 року особисто ... Імператором Миколою Павловичем...”. Гласні стоячи вислухали і одностайно ухвалили пропозиції доповідача провести 25 червня панахиду по Романову і доручити управі обговорити заходи з увічнення пам’яті монарха в місті. Вказаного дня після панахиди з дозволу губернатора відбулося термінове засідання думи, на якому за пропозицією міської управи

ухвалили просити “Височайшого дозволу” на проведення збору грошей для спорудження пам’ятника цареві. А на пропозицію гласного Г. Цицерошина було вирішено клопотатися про назву кавалерійського плацу на Ковалівці Миколаївським (додамо, що за життя того царя Перспективна вулиця називалася Миколаївським проспектом). Однак виконати ці й подібні рішення не вдалося. Ні Микола I, ні Олександр II через понад півтора десятиліття, ні царські генерали своїми бронзовими чобітьми не стали на інгульському березі колишніх вольностей Запорозьких. Натомість у час Єлисаветграда з’явилися тимчасові чи постійні, народні чи офіційні пам’ятки української і російської культур (Т. Шевченку, В. Григоровичу, М. Гоголю, О. Пушкіну).

На 1897 р. бульвар і парк залишалися за інженерним відомством. Тут проходили навчання юнкерів, було влаштовано циклодром для велосипедистів. Наприкінці століття сюди ходила на прогулянки сім’я українського громадського діяча, історика, контролера місцевого відділення держбанку Я. Шульгина. В її складі був кількарічний син Якова Миколайовича Володимир, уродженець міста, який загине під Крутами. Старший син Олександр увійде до Центральної Ради, Генерального секретаріату, стане першим міністром закордонних справ Української Народної Республіки, згадає в еміграції “кінну школу”, “своєрідний парк, де був великий простір (полігон), на якому робили свої вправи на конях юнкери. Я дуже любив коней, і це була для мене велика розвага”.

Плац біля училища був практично головним місцем для проведення багатьох масових заходів (поступаючись, можливо, в дечому лише майдану перед Успенським собором) у місті. Квітневого дня 1902 р. на Палацовому (зустрічається і така його назва, рос. – “Дворцовом”, поряд з Ковалівським) плацу о 10-ій ранку процесією гімназисток, гімназистів, учнів реального та 11-и міських народних училищ започатковано свято деревонасадження. Після спільного молебню всі вирушили під музичний супровід до Озерної

балки для висадження рослин. Понад тисячу гімназистів, гімназисток і учнів міського чотирикласного училища йшли туди ж із прапорами в супроводі двох оркестрів наступного року. Після перерви у період революції, війни, політичної реакції традиція відновилася 3.4.1910 р. О 8-й годині всі учні міста вишикувалися на кавалерійському бульварі, де їх привітав головний начальник військово-навчальних закладів Росії, двоюрідний дядько Миколи II, поет, вел. князь К. Романов, підійшовши до кожного колективу. Після цього він направився до кавучилища, а колони на чолі з оркестром 136-го Таганрозького полку рушили до Озерної балки.

27.06.1909 р. з нагоди 200-річчя Полтавської битви після літургії відбулася хресна хода від Успенського Собору В. Перспективною та Палацовою вулицями до Кавалерійського плацу. На влаштованому тут підвищенні знаходилися військові чини зі штандартами та духовенство. Після молебня відбувся парад місцевих частин. Наступного року у неділю, 17 жовтня о 15⁰⁰ на плацу розпочався футбольний матч, який, вірогідно, став першим у місті. Учні реального училища перемогли з рахунком 6:0 команду комерційного училища. Додамо, що перша згадка терміну “гра фут-бол” трапилася нам у звіті про придбання навчальних посібників для реального училища за 1905 р., коли для неї було витрачено 14 крб. 69 коп. У подальшому змагання відбувалися також на іподромі скакового товариства, а потім перед міським садом на облаштованому спортмайданчику. У жовтні 1911 р. на кавалерійський бульвар прибув військовий міністр імперії Сухомлинов. Тут проходило навчання вихованців училища. “Юнкери, після дружньої відповіді на звернене до них вітання п. міністра, показали кілька вправ верхової їзди”, – писав “Голос Півдня”.

Стара єлисаветградська листівка з написом “Палацовий бульвар”. На ній зображено торговий заклад типу кіоску-павільйону, огорожений невисоким парканом і оточений з обох боків деревами. На розі – афішна тумба, поруч – ліхтарний стовп. Ймовірно, саме це місце згадував випускник

класичної гімназії 1915 р., колишній повітовий інспектор Центральної Ради, голова фундації Української вільної академії наук у Нью-Йорку Олександр Семененко в листах до земляка Євгена Маланюка, оприлюднених Леонідом Куценком: “На Кав. Бульварі на розі кіоск, а взимку грілка на катку поруч з театром у т. з. Літньому театрі були в руках у Гіршки Аксенфельда, який і молочні продукти виробляв. Я їв у нього кефір і простоквашу і піймав скотинячу хворобу – ящур. Цей Гершко ніякої політики не знав, був чесний комерсант, якщо не давав гроші під векселі юнкерам (про це не маю доказів)”. Доповнення спогаду знаходимо в інформації “Голосу Півдня” від 18.06.1910 р. про переведення буфету прохолодних напоїв і морозива Г. Аксенфельда із Кавалерійського бульвару в садок при зимовому театрі поблизу бульвару.

Кавалерійський бульвар відносився до місць, де дозволялося гуляти (Палацової вулиці в їх переліку не було) гімназисткам і гімназистам згідно вимог позашкільного нагляду за ними. Уявімо: пройтися алеями поспостерігати за кінними вправами тут могли гімназисти В. Винниченко, І. Тамм, Г. Лангемак, О. Семененко, Б. Гомзин, “реалісти” П. Тобілевич (Саксаганський), Є. Маланюк, Є. Чикаленко, Г. Юра, Ю. Яновський, К. Шимановський, О. Осмьоркін, М. Кохно-Кутів (М. Ярошевський), І. Полтавець-Остриця. М. Тобілевич (Садовський) згадував: “Моїм близьким приятелем був Андрій Грабенко... він був першим учнем нашої реальної школи. Ми вдавали з себе або оригіналів, або запорожців... Взимку ми з Андрієм в самих сіреньких літніх блузах, з люльками в зубах, гуляли на бульварі”. Водночас існували проблеми санітарного стану. В описі міста на 1913 р. читаємо: “Палацовий бульвар або, так званий, Ковалівський знаходиться у віданні інженерного відомства. До літніх канікул вранці на плацу бульвару проходять навчання юнкерів Кавалерійського училища. Слугує також для гуляння обивателів. Про бульвар мало турбуються і він дуже запилений”. 1913 – 1914 рр. комісія керівників середніх навчальних

закладів, підтримувана окружним освітянським керівництвом, активно ставить питання перед міською владою про влаштування спільного майданчика для гімнастичних вправ, ігор та прогулянок учнів. Існуючі сади та сквери для цього не підходили. Єдиний майдан – кавалерійський плац, використовуваний юнкерським училищем для вправ у верховій їзді, знаходився в антигігієнічному стані, як місце для гри дітей. Розпушена копитами коней земля перетворювалася в багно або пил залежно від погоди, писав голова комісії Я. Кобець.

На початку Першої світової війни старий манеж та плац відвели для мобілізованих солдатів і ополченців. Після їх звільнення, комісія закладу склала 11 вересня 1914 р. акт збитків, завданих приміщенням та потрібній огорожі плацу, попросивши міськуправу здійснити їх ремонт. Але у відповідь було роз'яснено, що влада здійснює за свій рахунок утримання і ремонт лише муніципальних будинків, у яких розквартировувалися військові.

На цьому залишаємо плац, оточений бульваром, щоб до нього повернутися у пізніші роки. Поки що ж звернемо погляд на сусідню зелену ділянку, яка в різних документах називалася парком, садом або гаєм.

СУДОВЕ ПЕРЕХРЕСТЯ (КОВАЛІВСЬКИЙ ПАРК)

“На Ковалівці знаходиться інженерний парк з великим квадратним бульваром навпроти палацових будівель – краще місце для прогулянок. На жаль, занедбаний, залишений без догляду, парк цей занепадає”.

*(Адреса-календар і довідкова книга “Єлисаветград на 1888 рік”.
Єлисаветград, 1887 р.)*

У дорадянський час Ковалівський (згадується і як Інженерний) парк був помітно меншим, ніж тепер. Більшу частину нинішньої його території займали плац і бульвар (від Палацової вулиці). Сьогодні мало хто знає, що

літопис парку дорадянських часів значною мірою є історією судової боротьби за нього між міською владою і військово-казенною інженерною дистанцією.

Позиція міської влади висвітлена в “Історичному нарисі м. Єлисаветграда” (1897 р.), полягала в тому, що “Ковалівський бульвар і парк в числі інших міських садів і бульварів при передачі міста Єлисаветграда, за Височайшим велінням, із військового до цивільного відомства 1861 року, були також передані до відання міського управління, тому що про залишення їх за казною не було жодного зауваження, і відряджений ... херсонський віце-губернатор Канатов доніс начальству, що м. Єлисаветград був прийнятий ним згідно Височайше затвердженого плану з усією належною йому землею, садами і бульварами, що підтверджується також отриманою міським управлінням від 7-го листопада 1881 року довідкою з міністерства внутрішніх справ”.

Іншу точку зору щодо права власності мала інженерна дистанція, у віданні якої знаходилися казенні училищні приміщення. Вона ж фактично розпоряджалася і вказаними бульваром та парком (в т. ч. догляд, утримання сторожів і огорожі), вважаючи їх нерозривним комплексом з навчальними приміщеннями кавучилища та плацом. На поч. 1870-х рр. інженерне відомство відвело Ковалівський сад військовій прогімназії з метою спорудження літнього приміщення для її вихованців згідно розпорядження командувача Одеського військочастини генерал-лейтенанта Коцебу. У відповідь міська дума 28.11.1872 р. доручила управі вияснити в інженерного відомства підстави присвоєння ним бульвару і саду. Наступного року місто подало клопотання до Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора і позов до окрсуду – на право власності інженерним парком. Але вони задоволені не були. На цей час у садку неподалік плацу уже кілька років знаходився літній табір вихованців військової прогімназії. 1873 р. було вирішено тут спорудити постійний табір: замість наметів – бараки. Військові

повідомляли, що це не завадить прогулянкам публіки на бульварі навколо плацу. Планувалося обсадити бараки деревами для захисту місцевості від вуличного пилу. Влітку в парку діяло військове зібрання.

“Не дивлячись на скарги мешканців і клопотання міського управління, в парку 1879 року був збудований тир для елісаветградського юнкерського училища, і здійснювана в ньому стрільянина турбує мешканців будинків навколо названого парку”, – йдеться в “Історичному нарисі м. Єлисаветграда”. – “У відповідь на клопотання міського управління тодішній командувач військами одеського військового округу, генерал Семека повідомив, що міське управління, якщо вважає вищевказаний бульвар і парк власністю міста, то щоб шукало... підтвердження судовим порядком і що клопотання міста про не побудову тир у парку також не може бути задоволене”. Внаслідок цього гласні міста 11 квітня того року ухвалили: “у справі про самовільне захоплення інженерним відомством міської землі під парком, бульваром, гаєм і бараками ... уповноважити міську управу терміново подати до інженерного відомства позов про вилучення міської землі, визначивши суму позову в 25000 крб.” Втім, кількарічний процес місто програто, виплативши велику суму судових витрат.

Очевидно, під впливом позиції міської влади “Єлисаветградський Вісник” у травні 1880 р. писав, що інженерний парк влітку напевне, не буде місцем прогулянок публіки, хоча й є для цього найзручнішим місцем. Причинами цього називалися занедбання та влаштування тир, який приніс великі незручності. Прекрасний Палацовий бульвар та парк навесні відвідувало мало городян, для котрих уже не звучала, як раніше, військова музика на плацу. “Влітку з настанням ночі бульвар і парк притягують жінок, які торгують собою. Дуже бажано, щоб поліція знайшла можливість ліквідувати неподобства...”. У липні знову йшлося про запусіння інженерного саду (парку). У цей час його зняв Перримонд, у котрого взяв у оренду утримувач бульварних будок Мар’яні.

1880 р. міськуправа ставила вже питання про закріплення за нею всієї території – плацу, парку і гаю. Але суди в Єлисаветграді, Одесі, Києві 1881, 1882, 1886 і 1888 рр. відхилили позови. Тож від самого заснування кавалерійське училище, а в час перебування тут – і військова прогімназія, використовували плац і парк як власність свого військового казенного відомства. Згодом виникла ще одна земельна суперечка – за провулок (проїзд, прохід) між плацом і парком.

10 вересня 1905 р. “Голос Півдня” повідомив, що міська влада виділила місцевому відділу товариства охорони народного здоров’я для влаштування дитячого садка ділянку міської землі між парком інженерного відомства і плацом юнкерського училища. Це викликало супротив керівництва ЄКУ, яке доводило, що вказана територія передана юнкерському закладу з побудовою нового манежу 1900 р., до котрого цим провулком проїздили вершники. Тут вони шикувалися, брали перешкоди. Училище турбувалося про стан цієї території, чистило траву, вирівнювало землю. Місто ж, за твердженням генерал-майора Петерса, не впорядковувало не лише спірної ділянки, а й прилеглих частин Кавалерійської та Палацової вулиць, хоча й отримувало за них плату. Для проходу городян використовувався бульвар, а проїзду – Палацова вулиця або Училищний провулок. Зазначимо, що в новому манежі на поч. 1907 р. обирали виборців депутатів Держдуми Росії.

Спірною територією могла пройти частина вулиці. 1911 р. група домовласників Петрівської та прилеглих до неї вулиць звернулася до міськуправи з проханням продовжити її через двір училища повз манеж до перетину з Кавалерійською вул. На їх думку, це розвантажило б В. Перспективну і Палацову вул. Прямішим і безпечнішим стало б сполучення центру міста із залізничним вокзалом та Ковалівкою. Із Петрівської відкрилася б гарна перспектива на Кавалерійський бульвар і Ковалівку, “закриті тепер незграбним казарменим приміщенням”. Автори

заяви Соколов-Бородкін, Яскульський, Громадзська, Лейбкінд, Каренко, Додін, Паученко, Крижанівський, Венгловський, Осмьоркін та ін. проаналізували план міста, дійшовши висновку: ще при розбивці вулиць продовженням Петрівської мимо Ковалівської церкви, вірогідно, мав стати Покровський провулок. (Це дотично підтверджує знаходження на одній осі манежу і церкви.) Наступного року вони повторили клопотання, яке міська влада відхилила, оскільки військове відомство не дозволило реалізацію проекту, що зачепив би територію кавучилища. До речі, як показує карта 1913 р., геометричну пряму вулиці, на цей раз Палацової, дещо порушив і палацовий корпус. Тож її продовження за останнім стало однойменним провулком, хоча й знаходився він на одній лінії з вулицею по інший бік споруди.

Влітку 1909 р. брендмейстер міста доповів управі про скиртування сіна кавучилищем у парку на розі Училищного пров. і Кавалерійської вул., що становило пожежну небезпеку найближчим спорудам. Управа, керуючись обов'язковою постановою про заборону складування сіна на відкритій місцевості в місті, запропонувала кавучилищу прибрати його. Але, оскільки цю вимогу не лише не було виконано, а скиртування (600 пуд. сіна, 2000 пуд. соломи та вівсюга) в інженерному парку продовжувалося й далі, міська управа звернулася із скаргою до губернатора. Через два роки Єлисаветградська інженерна дистанція повідомляла управу, що підняла клопотання про влаштування місць для зберігання сіна і соломи. Поки ж що, скирти з метою пожежної безпеки охоронялися вартовими. 1912 р. міська управа просила херсонського губернатора звернутися до командування одеського округу з приводу заборони скиртування фуражу для училища на подвір'ї інженерного відомства. (П'ять скирт соломи і сіна знаходилися неподалік паркану з боку Училищного пров. та кам'яної будови, покритої деревом.)

1911 р. міська управа вимагає від інженерного відомства ліквідувати

звалище гною між парком і плацом училища. Відновлюється суперечка за цю територію. У судовій справі міститься довідка, де вказано, що за “Височайше затвердженням” 1855 р. планом між бульваром і тиром існувала вулиця (проїзд), котра з’єднувала Кавалерійську та Бульварну вулиці. 1912 р. місто звинувачує військове відомство у захопленні цієї території та вимагає її повернення. Це аргументувалося, зокрема, тим, що проїзд існував весь час для загального користування й лише за кілька років до цього його перекрила огорожею інженерна дистанція (наступного року перетворена в квартирне відомство). Наприкінці проїзду біля Бульварної вул. знаходилася будка і стовп для афіш, встановлені містом. Управа вимагала знесення загороди для забезпечення вільного проходу городян між парком і плацом. Тоді розглядалися, зокрема, варіанти обміну проїзду на іншу територію, яка мала відійти місту.

1914 р. влада подала судовий позов на спірну ділянку (проїзд, прохід, провулок). У ході слідства опитувалися старожили мікрорайону. Член суду В. Шуйський свідчив, що майже 40 років тут був проїзд. Він та кілька інших свідків говорили, що його було загороджено з боків Кавалерійської і Бульварної вулиць 1906 р., коли в манежі на території парку єлисаветградці голосували за кандидатів у депутати І Держдуми Росії. Голова комісії із влаштування дитячих ігор в інженерному парку І. Авдєєв згадував, як свого часу звертався до влади з проханням полити проїзд. Говорили, що 1904 – 1905 рр. його засівали вівсом, щоб зменшити пил. В судовій справі є автограф міського землеміра П. Рябкова від 8.1.1914 р. У матеріалах читаємо, що з правого боку ділянки від кавучилища прилягав манеж закладу. З неогороженого боку Бульварної вул. біля бар’єру зліва знаходилася невелика дерев’яна будка і далі до вулиці – стовп для афіш.

1915 р. територія й приміщення училища перейшли з відання головного управління з квартирного забезпечення військ (колишня інженерна дистанція) до військово-навчального відомства. 5 вересня 1915 р.

Єлисаветградський окружний суд визнав за містом згадувану спірну ділянку землі, вилучивши її з володіння військового відомства. Через чотири дні начальник училища просив міськуправу знести трамвайну будку на Палацовій вул. напроти училища, оскільки вона займала частину плацу. У відповідь міськуправа 15 вересня запропонувала здійснити обмін ділянками землі.

У тому суперництві вбачаємо, як проблеми невирішення, здавалося б, не надскладного питання, так і боротьбу за вигідне, зручно розташоване майже в центрі міста місце. Поки велася суперечка, офіцери, викладачі, юнкери виконували свої функції. Здаймо бодай частину з них, тих, чиєю аурою жили стіни понад півстоліття.

ІМЕНА В СТАРИХ КОРПУСАХ

“Вже одне те, що в Єлисаветграді була юнкерська школа, в якій вчилася чимало місцевих юнаків, що мали йти на війну, схвилювало широкі кола суспільства, особливо, коли виявилася, що йтимуть і ті з них, які в свій час не склали офіцерського іспиту... і справді, пізніше було виряджено чимало так званих офіцерів-недоучок, які й до старості не встигли скласти цього іспиту”.

(Н. Бракер. Місто Єлисавет під час війни 1877 р. // Єлисавет. – 1992. – 22 липня.)

Дорадянська історія кавалерійського училища закарбувалася в життєписі його командно-офіцерсько-педагогічно-адміністративно-юнкерського складу. Одні з його постатей в останні близько сотні років були більше чи менше відомими, другі – забуті, треті не пов’язувалися із закладом. Згадаймо декого з них.

Часті відвідини Єлисаветграда військовими високопосадовцями Петербурга, а також Одеси засвідчували особливе значення кавалерійського

училища в армійському відомстві імперії. Організація реалізації цієї місії покладалася на призначуваних у столиці Росії начальників закладу. Суттєво обмеженими є відомості про керівників ЄКЮУ в перші два десятиріччя його діяльності.

Перший наказ по училищу видав майор І.Г. Руссо-де-Живон, який став полковником, керував закладом по 1871 р. Два роки начальником ЄКЮУ служив підполковник Н.А. Третьяков. 1873 р. училище очолив гвардії полковник А.К. Міллер, який, здається, був єдиним гвардійцем на цій посаді. А першим генерального штабу полковником – начальником ЄКЮУ став 1878 р. Є.Є. Ринкевич. Він входив до товариства поширення грамотності та ремесел, 1882 р. просив у його ради фінансової підтримки для влаштування народних читань, дозволених інспектору чоловічої прогімназії А. Балику. Опікуншею ремісничо-грамотного училища була М.А. Ринкевич. 1886 р. керівником училища став генерального штабу полковник В.В. Сахаров, який мав досвід служби у військово-навчальних закладах. У подальшому шляхи генерал-майора Сахарова проляжуть на фронтах російсько-японської (де був начальником штабу) та Першої світової (командувач армії) воєн. У 1891 – 1896 рр. закладом керував ветеран російсько-турецької війни, випускник академії Генштабу, кавалер орденів св. Станіслава 3 ст. і св. Анни 3 ст. О. Литвинов, який до цього командував кавалерійською дивізією. Згодом він стане генералом від кавалерії, 1918 р. піде служити до Червоної армії. Серед тих, хто керував училищем найдовше, був полковник О. Самсонов.

В обласному краєзнавчому музеї зберігається пам'ятний жетон училища, на якому вигравіювані прізвища п'яти начальників ЄКУ. Другим після О. Самсонова значиться Л. де Вітт. Цей генерал-майор очолював заклад під час російсько-японської війни 1904 – 1905 рр. Третім у жетоні вказано прізвище О. Моріца. Його керівництво училищем прийшлося на першу російську революцію 1905 – 1907 рр. Унікальність біографії майбутнього генерал-майора полягає в тому, що він обрав військову кар'єру після

отримання освіти в університеті м. Дерпта. До Єлисаветграда військовик закінчив ще й Миколаївську академію Генштабу. У той час, коли він керував підготовкою кавалеристів у місті на Інгулі, начальником Тверського КЮУ був генерал-майор О. Новиков, якого й призначили 1907 р. на його місце. У Першу світову війну він командував кавалерійськими дивізією, корпусом. У добу радянської влади очолював Західну армію, Московське топографічне училище, репресований 1931 р. у сфальсифікованій справі “Весна”. А на посаді начальника ЄКУ 1910 р. його замінив генерал-майор В. Петерс із ґрунтовною столичною (військова гімназія, Миколаївське кавучилище, академія Генштабу) фаховою освітою. Служба в Єлисаветграді сприяла знайомству цього роду із сім’єю Лангемаків. Старший син останніх Віктор був однокласником срібного медаліста чоловічої гімназії Миколи Петерса. Зятем колишнього начальника училища стане Георгій Лангемак (одружившись на його доньці Олені), випускник вказаної гімназії, майбутній розробник теорії польоту реактивного снаряду, співавтор серії реактивних снарядів, покладених в основу знаменитих “катюш”, головний інженер першого в світі реактивного науково-дослідного інституту і технічний керівник розробок усіх видів зброї цього закладу. 1938 р. обидва брати Лангемаки були розстріляні. В. Петерсу при звільненні з посади 1914 р. підлеглі подарували пам’ятний жетон. З початком війни генерал відбув на фронт, змінив своє німецьке прізвище на російське – Камнєв. 1916 р. став начальником Миколаївської військової академії. У зв’язку з від’їздом із чоловіком до Петрограда 26 серпня Ю. Петерс виступала у Єлисаветграді з прощальною промовою у приміщенні гарнізонного зібрання на засіданні жіночого комітету допомоги пораненим і хворим воїнам Всеросійського земсоюзу, який очолювала від його заснування. Товариш (заступник) голови комітету Н. Бракер зачитала вітальну адресу та вручила золотий жетон дружині колишнього начальника ЄКУ, після цього одногolosно обраній почесною керівницею комітету, до якого входила, до речі, і Л. Лишина. З

1918 р. Камнєв служив у Червоній армії.

У найскладніші часи для імперії (Перша світова війна, Лютнева буржуазно-демократична революція, двовладдя), на завершальному етапі існування ЄКУ його очолювали генерал-майори В. Лишин (1914 – 1916, за даними преси: осінь – грудень 1917) та В. Савельєв (12 листопада 1916 – серпень 1917). Перший із них до цього призначення пройшов тут із 1881 р. (у той час до опікунства ремісничо-грамотного училища входив Г. Лишин, вірогідно, його батько, котрому, відставному генерал-майору, належало помістя Балашовка) шлях від поручика, командира взводу до викладача артилерії, помічника інспектора класів, інспектора класів. Деякий час в. о. начальника училища був призначений 1917 р. місцевою владою ротмістр В. Акацатов. У послужному списку полковника О. Карпенка від травня 1918 р. вказано, що він був в. о. начальника училища з листопада 1917 по березень 1918 р. Очевидно, помилявся письменник Івашкевич, називаючи серед колишніх начальників ЄКЮУ генерала Шебеко, батька депутата польського сейму, у котрого батько Івашкевича був домашнім учителем. Більш реально керівник польських письменників у Варшаві після війни міг згадувати Єлисаветград, де навчався в гімназії: негарний і досить занехаяний населений пункт, центром якого “було старе кавалерійське училище, в котрому навчалось поряд з іншими багато поляків”.

Безпосередньо теоретичні знання і практичні навички майбутнім артилерійським офіцерам кавалерії давали педагоги училища, які мали ґрунтовну освіту, досвід служби. Символічно, що серед викладачів першого періоду підготовки кавалеристів у Єлисаветграді були українські громадські діячі М. Федоровський та М. Новицький. Важливе місце в штабній структурі закладу займала посада інспектора класів. Саме після перебування на ній почав виконувати обов’язки начальника училища полковник В. Лишин. До нього інспектором класів працював полковник М. Родкевич, про батька якого згадував брат корифея театру Михайло Тобілевич: “Тут, у Єлисаветграді,

посаду справника, а разом і поліцмейстера, одбував О.І. Родкевич (М. Кропивницький писав, що спочатку на таку посаду він прибув із Вільно до повітового Бобринця), котрий давно уже знав Івана Карповича, як розумного працівника і безперечно чесного чиновника, котрому можна без страху довірити все. Він і перевів Івана Карповича із повітового суду на посаду секретаря міської поліції”. (Разом їх перевели невдовзі до Херсону.) Родкевич-старший у різний час був також гласним міської думи, заступником голови товариства поширення грамотності та ремесел, входив до комісій з облаштування приміщення для чоловічої прогімназії, з побудови других поверхів громадського зібрання та чоловічої гімназії, із влаштування міського водоводу. На урочистому обіді з нагоди відкриття останнього 1893 р. священник о. М. Парфенов назве О. Родкевича першим і головним помічником О. Пашутіна в цій справі і запропонує вшанувати його пам’ять вставанням. Його син Микола закінчив військові гімназію та Костянтинівське училище, академію Генштабу, 19 років служив у Єлисаветградському училищі. Входив до благодійного товариства. Навесні 1904 р. після направлення Самсонова на війну Родкевич став в. о. начальника ЄКУ. Його дружина була опікуншею місцевої громади сестер милосердя Червоного Хреста. Згодом полковник керував Одеським кадетським закладом, корпусом у світовій війні, став генерал-лейтенантом, викладав у Одеській артшколі в радянські часи. 1931 р. засуджений до заслання у справі “Весна”. Помічником інспектора служив підполковник О. Карпенко. У часи Скоропадського його призначать інспектором кавучилища, а в радянську добу – помічником начальника кінної школи.

Чудовою в своєму роді людиною, відомою всьому місту, називає в книзі “Скалки дзеркала” москвичка Марина Тарковська підполковника артилерії, викладача фізики і електротехніки кавучилища Олександра Гусєва. 1901 р. він одружився на Ользі Рачковській, після чого зняв квартиру на Верхньо-Донській вулиці в буд. Фреймана. Одну кімнату тут займала сестра

дружини Марія Рачковська. Можливо, саме Гусєв познайомив з нею публіциста, службовця банку, колишнього народовольця Олександра Тарковського, який почав слати сюди листи, записки, квіти, зробивши зрештою письмову пропозицію руки і серця. 8 листопада 1902 р. у Покровській церкві на Ковалівці підполковник став свідком на їх вінчанні. Цікаво, що в цивільному шлюбі свідками обох сторін були також військові штаб-ротмістр Г. Беренс та полковник В. Ільїн. Четвертим свідком став відомий українофіл П. Михалевич. Внучка Тарковського Марина пише, що полковник Гусєв серйозно відносився до технічних захоплень сина Олександра Карловича Валерія і підтримував у ньому любов до авіації, електрики та астрономії. На “Плані аероплана, з’єданого з цепеліном”, накресленому восьмирічним хлопцем, з’явився напис: “План розглянутий і схвалений, з тим, щоб масштаб був (1:60). 30 травня 1912 року. Полковник Гусєв”.

У роки світової війни викладач кавучилища увійшов до комітету опіки сербських біженців, більше тисячі яких прибули до Єлисаветграда. Його дружина була відповідальною розпорядницею на благодійних спектаклях на користь біженців та сімей запасних. 30.07.1917 р. О. Гусєв став гласним новообраної міської думи. Серед його колег були М. Левитський, В. Харцієв, В. Панасюк, Г. Журбинський, Г. Волохін (міський голова), Ю. Тобілевич, О. Тарковський. Олександр Васильович, зокрема, 1918 р. очолював трамвайну комісію, був представником гласних у відносинах з німцями. У жовтні 1919 р. у якості члена міської управи він робив доповіді про позашкільну освіту, відкриття школи соломоплетіння, керував комітетом вечірніх технічних курсів, обраним (за 10 місяців до того) загальними зборами товариства поширення технічної і професійної освіти, головував на засіданнях міськради із позашкільної освіти. 1919 р. до помешкання Гусєвих на розі В. Донської та Олександрівської вул. (до річчя, вони мали ще будинок на Соколовських хуторах), щоб легше долати тяжкі часи, перебралися

Тарковські, наймолодший представник яких Арсен стане відомим письменником, батьком кінорежисера Андрія Тарковського. В лютому 1928 р. газета “Червоний шлях” у матеріалі “Згасла культурна сила” до смерті О. Гусєва писала, що його ім’я багато говорить робітникам, педагогам, будівельникам Зінов’євська. У радянський час кавалер ордена Трудового червоного прапора “завідує профобром, організує робітничі курси, створює робітничий технікум, читає лекції в клубах і на робітничих зборах, навіть пише інсценування на смерть Леніна для малих вечорів”, очолював робітничий технікум, брав участь в розробці проекту електростанції.

У пам’яті А. Тарковського закарбуються дитячі враження про початок Першої світової війни: “Дядя Володя (чоловік тітки Віри, згаданий свідок на весіллі його батьків Ільїн. – С.Ш.) разом з армією Самсонова загинув у Мазурських болотах... Він утонув у болоті...” (1945 р., оповідання “Горобина ніч”) та “І де вони, ці мазурські болота?” (1966 р., вірш “Тоді ще не воювали з Німеччиною”).

Під час викладання військових дисциплін в ЄКЮУ одним із авторів “Військового збірника”, випускником академії Генштабу, капітаном О. Неверовським вийшов його посібник “Виховання і навчання кавалерії. Книга для кавалерійських офіцерів та юнкерів” (1874 р.). Через 15 років він стане генерал-майором Генштабу і начальником Тверського козачого війська. Викладати тактику в училищі капітан Ф. Сіверс прибув, маючи бойовий досвід. Єлисаветград залишив 1888 р., після чого найголовнішими віхами його кар’єри стали командування дивізією, полком, керівництво Сибірським автономним краєм, штабом Віленського військового округу. Кінець його життя був чимось подібний до О. Самсонова. Поразка його армії у тій же Східній Пруссії із великими людськими втратами 1915 р. привела до зняття з посади і самогубства. Кілька років служив у ЄКЮУ доброволець сербсько-чорногорсько-турецької війни (командував сербським батальйоном), випускник академії Генштабу (при якій став професором) підполковник

П. Гейсман, у майбутньому – генерал від інфантерії, начальник Казанського військового округу. Свого часу відрядженим до кавучилища підпоручиком (згодом – поручик, капітан), був майбутній голова повітової земуправи М. Скляревський, звільнений з військової служби у званні підполковника 1889 р. А першим його навчальним військовим закладом був 1-й Московський кадетський корпус.

Членами опікунства ремісничо-грамотного училища і ради товариства поширення грамотності та ремесел були викладач ЄКЮУ П. Долинський та М. Рахубовський, який, зокрема, 1882 р. запропонував видавати та поширювати книги для широких верств населення, зокрема, ремісників. На сестрі живописця, гласного місцевого земства І. Похитонova 1870 р. одружився викладач училища, офіцер Л. Фессінг, син якого Олександр Загаров очолюватиме театри: державний драматичний у Києві (1918 р.), Львівський “Руська бесіда”, Ужгородської “Просвіти”, буде головним режисером Першого державного драмтеатру ім. Т. Шевченка (1919 р.), виступатиме на захист української мови в Західній Україні в 1920-х рр., стане заслуженим діячем мистецтв РРФСР. Серед його постановок – “Тріх” В. Винниченка, “Кам’яний господар” Л. Українки, “Сон”, “Ян Гус”, “Сотник”, “Тополя” за Т. Шевченком, “Ревізор” М. Гоголя, “Отелло” В. Шекспіра. Грав у театрі й кіно. Із 25.08.1908 р. до училища направлено для викладання гвард. артил. капітана Любенського, уродженця Єлисаветградщини 1875 р., випускника кадетського корпусу, артилерійських училища та академії (з додатковим курсом, із занесенням імені на почесну мармурову дошку академії). Директор приватного училища Крижанівський просив 1911 р. повітового інспектора народних училищ дозволити викладати офіцеру 5 уроків математики в п’ятому класі. При цьому керівник закладу, як колишній викладач кавучилища, підкреслював високий рівень постановки там навчального процесу. Дозвіл на викладання Любенським за сумісництвом надали. За станом на 1913 р. він був підполковником. Змінним

офіцером, потім викладачем, скарбником (на 1909 р. – штаб-ротмістр) училища був Є. Величковський, який свого часу служив у драгунському полку. Його син Анатолій, колишній білогвардієць, у паризькій еміграції працював нічним водієм, відобразив свої дитячі враження (сім'я мешкала в училищі):

<i>...Солнце пахло летом,</i>	<i>О христоролюбивом</i>
<i>Ветерок – сиренью.</i>	<i>Воинстве имперском,</i>
<i>Было на параде,</i>	<i>И святым порывом</i>
<i>Под апрельским небом</i>	<i>Отзывалось сердце.</i>
<i>В Елисаветграде,</i>	<i>Грянула музыка...</i>
<i>На плацу учебном:</i>	<i>С нею юнкера</i>
<i>Светлых шашек гребень,</i>	<i>Во имя Великой</i>
<i>Лошади, знамена.</i>	<i>Грянули – “Ура!”</i>
<i>Слушали молебен</i>	<i>Отзвучали гимны.</i>
<i>Оба эскадрона –</i>	<i>Отзвенел парад...</i>

Про людські якості швейцара класного флігеля кавучилища Красножона елисаветградці дізналися із замітки в “Голосі Півдня” від 15.05.1915 р. За два дні до цього, вранці біля поштамту він знайшов гаманець із грошима, марками й паспортом. Через газету ж запрошував господаря з’явитися на його робоче місце за загубленим.

“...Військове місто. Центром його було кавалерійське юнкерське училище, яке вважалося аристократичним. Я гадаю, це пояснювалося тим, що в Херсонській губернії було багато заможних поміщиків-дворян, синки котрих охоче обирали військову кар’єру, тим більше, що це було не демократичне піхотне, а кавалерійське училище”, – згадувала елисаветградка К. Флоровська. Серед випускників училища – ціла низка воєначальників, генералів, офіцерів, учасників бойових дій, цивільних адміністраторів. Вони служили “єдиній і неділимій” імперії Романових, потім одні – білій або

радянській Росії, інші – Україні. Шлях до генерала, зокрема, пройшли Є. Іванов (голова Товариства ЄКУ в Белграді), К. Штейн (за навчання нагороджений шаблею, начальник Тверського КЮУ), С. Томашевський (начальник козачих Забайкальської бригади, Кубанської, Кавказької дивізій), І. Соколовський (військовий губернатор Семипалатинської області, Уфимський, Астраханський губернатор, наказний отаман козачого війська), В. Вигран (командир дивізії, голова Союзу російських військових інвалідів у Югославії та Австрії), Л. Бардін (голова Товариства взаємодопомоги учасників Великої війни Імператорської армії і флоту у Франції), М. Кобієв (голова Товариства Сіверських драгун у Белграді), С. Посніков (генерал для доручень при військовому міністрі), П. Ігнат'єв, В. Франківський, П. Шмідт, Є. Леонтович, Б. Остроградський, М. Ерн, О. Анісімов, В. Владимиров, Т. Наврузов, К. Нечаєв, С. Ряснянський, В. Сенча, М. Афросімов, І. Попов, Г. Чекатовський та ін.

Г. Барбович закінчив ЄКУ 1896 р. Брав участь у російсько-японській та світовій війнах. Став кавалером ордена св. Георгія IV ст. та Георгіївської зброї. Після проголошення УНР Третім Універсалом у якості виборного начальника 10-ої кавдивізії українізував її та перевів у підпорядкування Центральній Раді. У квітні 1918 р. призначений начальником кадрів 10-ої кавбригади (згодом 3-ї кінної) дивізії у складі Армії Української держави. Був підвищений до генерального хорунжого. Але із початком антигетьманського повстання перейшов на бік Збройних сил Півдня Росії, де за півтора року став командиром корпусу, генерал-лейтенантом. В еміграції мешкав у Югославії, Німеччині, був почесним головою створеного в Белграді Товариства колишніх юнкерів Єлисаветградського кавучилища.

До командира 20-го Павлоградського кінного полку часів П. Скоропадського, а потім Директорії, дослужився О. Булах (випуск 1904 р.). Але 15.01.1919 р. був заарештований у Києві “за вороже ставлення до України”. У царській, гетьманській, білогвардійській арміях та сербо-хорвато-словенській

прикордонній сторожі служив полковник Н. Булич. Гімназію, ЄКУ (1906 р.) та Миколаївську військову академію закінчив С. Грецов. 1917 р. служив начальником штабу 15-ої кавдивізії, 1918 р. – на тій же посаді в 4-ій кінній дивізії Південно-Західного району Дієвої армії УНР. Але наступного року перейшов до білих. Військовим старшиною в гетьманській армії служив випускник училища 1901 р., колишній підполковник 16-го гусарського полку Б. Менглет, який у жовтні 1918 р. був призначений начальником канцелярії управління завідувача пересування військ Одеського району. Згодом перейшов до білих, з якими емігрував.

Випускник ЄКЮУ 1900 р. М. Продьмо служив у Польщі, брав участь в Першій світовій війні, отримавши Георгіївську зброю. Із листопада 1917 р. в Одесі командував 3 Гайдамацьким куренем військ ЦР. 4 серпня наступного року очолює 1 Запорізький кінно-козачий полк ім. К. Гордієнка. Але з початком протигетьманського повстання перейшов до білих, виїхавши на Дон. Товариство Галліполійців у Каліфорнії 1951 р. очолив І. Рубцов, який ЄКУ закінчив 1909 р., воював у гетьманській армії, потім перейшов до російських добровольців. Подібний шлях пройшов І. Фомицький, який випустився із єлисаветградського закладу 1890 р., життя закінчив у Польщі. Випускник ЄКУ (1892 р.) С. Політанський став підполковником, служив у гетьманській армії військовим старшиною 1-го запасного кінного полку, в Окремому корпусі прикордонної сторожі. Згодом був помічником коменданта Єлисаветграда. У 9-му Тираспольському кінному полку служив 1918 р. К. Рагульт (закінчив ЄКУ 1915 р.), 15 жовтня його затверджено штаб-ротмістром з перейменуванням у значкові армії Української держави. В Армії УНР служив П. Силенко-Кравець. У грудні 1917 р. українізовану частину очолив полковник І. Стеценко (випуск ЄКУ 1908 р.). В петлюрівській армії служив М. Хомичевський (розстріляний 1931 р.), у гетьманській – С. Шереметьєв. Крім ЄКУ (1893 р.) В. Фурман закінчив військово-юридичну академію. Підполковник був військовим слідчим

Одеського ВО. У гетьманській армії служив військовим старшиною, з 20 листопада 1918 р. призначений суддею з особливих доручень Катеринославського військового суду. Перейшов до білих. У них же служив після армії П. Скоропадського і М. Турчанінов. Шлях випускника ЄКУ 1913 р. К. Улагая пройшов через Добровольчу армію, командування Кавказьким гірським загоном у Краснова в другій світовій війні, головування у Мусульманському комітеті з визволення Кавказу. Служив при королі Албанії. Закінчивши училище 1914 р., С. Ерделі служив у 9-му драгунському полку, емігрував. У Парижі підполковник працював таксистом. Випускник ЄКУ, колишній офіцер Г. Ерделі був репресований у Кірово (Кіровоград) 1937 р. Випускники ЄКУ були серед офіцерів, які прагнули звільнити з-під арешту зреченого Миколу II. С. Волков пише: “Яцинський Михайло. Єлисаветградське кавалерійське училище 1914. штаб-ротмістр 1-го гусарського полку. В січ.–бер. 1918 учасник визволення Імператорської сім’ї, з бер. 1918 у підпільній організації в Москві...”. У цьому брав участь і випускник 1916 р. корнет С. Марков.

Під час Першої світової війни ЄКУ закінчив дворянин із Катеринославщини Л. Сукачов. Йому довелося служити в царській, Добровольчій, італійській арміях, прикордонній сторожі Югославії, у албанського короля, мешкати в США. Правителем Кабарди, в еміграції – членом Національного комітету визволення гірських народів Північного Кавказу, керівником “Російського Національного Руху” в Парижі був Ф. Бекович-Черкаський, випускник ЄКУ 1894 р. Інший колишній юнкер, уродженець Владикавказу, білогвардієць С. Мельсагов був деякий час правителем Інгушетії. 1996 р. його прах згідно заповіту було перенесено із закордону до родового цвинтаря в інгушетське село Альтієво. Офіцер, емігрант, колишній юнкер С. Ряснянський 1965 р. у Нью-Йорку організував групу з відзначення 100-річчя єлисаветградського училища, ініціював видання спогадів колишніх вихованців ЄКУ.

Дехто з колишніх елисаветградських юнкерів реалізував себе в жандармсько-поліцейській сфері. Московської поліцмейстером став В. Золотарьов, Санкт-Петербурзьким – В. Галле, Челябінським – М. Манжетний. Столичним жандармським дивізіоном командував М. Казаков, Одеським жандармським управлінням – Є. Білецький. М. Писарєв (можливо, родич дружини О. Самсонова) служив помічником начальника Варшавського головного жандармського управління.

В училищі навчалися майбутні художники К. Подушкін (до 100-річчя ЄКЮУ в еміграції зобразив на листівках знак і жетон училища, ялинку з юнкерськими атрибутами) та В. Арнаутів, який працював помічником у монументаліста Д. Рів'єри в Мексиці, створив фрески в школі ім. Дж. Вашингтона в Сан-Франциско, викладав графіку, дизайн, живопис, рисунок в Стенфордському університеті, головував у Російсько-американському товаристві з надання допомоги Червоній армії, повернувся з еміграції, похований у Жданові (Маріуполі). До Канади емігрував художник, випускник ЄКУ 1907 р. Г. Гурський. Писав картини і випускник ЄКУ, син абхазького землевласника, службовець Дагестанського кінного полку, майбутній білий емігрант К. Лакербай. Очевидно, його рід згадував О. Семененко: “Женя Рябченко (скромний будинок у провулку за Ковалівською церквою) вийшла заміж за юнкера Лакербая – абхазця, вродливого і стрункого, який став кавалерійським офіцером і близькою особою до Абхазького вождя”. Олександр Платонович пише, що цей рід став оплотом радянської влади в Абхазії, зберігши велику феодальну автономію. У сталінські часи Лакербаї були репресовані.

Елисаветградський заклад закінчив майбутній засновник і голова Союзу російської національної молоді, заступник голови Російського Національного Трудового Союзу (Югославія) В. Байдалаков. В. Босько, з посиланням на книгу М. Штейна “Ульянови і Ленін. Таємниці родоводу і псевдоніму” (С.-Пб., 1997), зазначає, що в 1870/72 рр. у ЄКЮУ навчався

унтер-офіцер 7-го гусарського Білоруського полку (Єлисаветград), дворянин Василь Ленін, один із синів якого одружився на онуці колишнього архітектора міста на Інгулі А. Достоевського (свідка будівництва корпусів майбутнього кавучилища). Після ЄКУ М. Кіперман служив у кавалерії, закінчив київські духовну академію та університет, служив ієромонахом у Києво-Печерській лаврі, став секретарем Українського священного синоду, архієпископом Куп'яновським. М. Ушаков, закінчивши, крім ЄКЮУ, Московський університет та академію Генштабу, пройшов шлях до генерала кавалерії, а потім, постригшись у ченці, – до єпископа.

У 1870-і рр. ЄКЮУ входило до переліку військових закладів імперії, які надавали допомогу південнослов'янським народам у підготовці національних офіцерських кадрів. Певною популярністю в них училище користувалося на рубежі XIX – XX ст. Після закінчення Белградської унтер-офіцерської школи тут навчався серб М. Никшич. За іншого юнкера М. Тайсича особисто клопотався посланець Сербії в Росії генерал С. Груїч. Оволодівав фехтом кавалериста Р. Брабич. 1910 р. училище значиться в списку військових закладів, куди допускався прийом громадян південнослов'янських держав. 1916 р. деякий час тут навчався племінник короля Сербії, князь Кара-Георгієвич. ЄКУ закінчив правнук серба, героя війни 1812 р., генерала від кавалерії Г. Емануеля (похованого в Єлисаветграді) Микола, який до цього отримав освіту і в місцевому реальному училищі. Служив офіцер у Амурському козацькому війську та 2-му Заамурському кінному полку, у Добровольчій армії. Емігрував до Белграда, звідки писав листи батькові до Зінов'євська-Кірового. Перебрався до США, де листувався з емігрантами – знайомими по Єлисаветградському реальному училищу Є. Маланюком та іншим інгульчанином, земляком О. Семененком. Син Емануеля під час служби на флоті візьме для батька пару відер води з Чорного моря, яке омивало рідні тому українські береги. Згадане листування оприлюднить кіровоградський дослідник Л. Куценко після поїздки за океан.

Кіровоградка О. Гончарова писала в пресі, що збереглася листівка випускника ЄКУ 1907 р. П. Вайтенса з Єлисаветграда до сестри в Софію, де він розповідає про тодішніх приїжджих гастролерів та відвідини ним літературного вечора гімназисток. Ім'я офіцера внесено до “Літопису війни 1914 – 1915 рр.”, де вміщено 25 фотографій “воинов благочестивых, кровью и честью венчаных”. Відомий генерал, комдив Маннергейм зазначав: “Особисто бачив три атаки беззавітної хоробрості штабс-ротмістра Вайтенса”. Згодом останній емігрував до Бельгії.

Згадаємо і ще деяких випускників училища, пов'язаних із Єлисаветградським повітом та його центром. У фонді відділення держбанку в обласному архіві є дані про окремих із них. Зокрема, у справі Ф. Долинського читаємо, що до ЄКЮУ юнака відрядили 1872 р. На час входження його до обліково-позичкового комітету сільгоспкредитів вказаного банку у березні 1899 р. за плечима ротмістра у відставці були служба унтер-офіцером 8-го гусарського Лубенського полку, повернення туди ж після навчання в кавучилищі, Російсько-турецька війна, нагороди за хоробрість і службу. Через два роки до вказаного комітету місцевого відділення держбанку увійшов колезький секретар М. Малаєв. У свої 42 роки він був нагороджений орденами св. Анни II – III ст., св. Станіслава II ст., срібною медаллю на Олександрівській стрічці, володів землями у Великій Мамайці Грузчанської волості та Олександрійському повіті, будинком у Єлисаветграді. А раніше, після проходження повного курсу навчання в кавучилищі, був направлений вільновизначеним до 7-го Уланського полку, служив у драгунах, 1886 р. звільнився у запас поручиком. Д. Михальчі служив рядовим 24-го драгунського Лубенського полку, звідки й був відряджений до кавучилища. Його одразу зарахували без іспитів юнкером старшого класу, у якому навчався два роки. Закінчив училище за 2-м розрядом. Згодом служив корнетом драгунського Єлисаветградського полку, в. о. діловода полкового суду. Після виходу в запас був мировим суддею, членом земуправи, став

губернським секретарем, володів 230-ма дес. землі при с. Обознівці Грузчанської вол. Єлисаветградського повіту.

А тепер звернемося детальніше до постаті, напевне, найвідомішого з начальників училища.

ЗЛЕТ І ТРАГЕДІЯ (ГЕНЕРАЛ САМСОНОВ)

“За порівняно короткий час перебування на посаді начальника Єлисаветградського училища О.В. зумів внести великі переміни у відношенні покращення постановки навчальної справи в училищі, у відповідності із збільшеними вимогами, котрі висувало саме життя до випускників із стін його юних корнетів. Особливо суворо О.В. переслідував деякі фокуси, обмани, до котрих вдавалися не лише юнкери, але й викладачі, щоб замилити окуляри начальству, затрачаючи мінімум зусиль на проходження курсу”.

(Мустафін В. Олександр Васильович Самсонов // “Історичний вісник”. 1916 р., вересень.)

Народився О. Самсонов 2 лютого того року, на початку якого в Єлисаветграді виникло офіцерське кавалерійське училище. Його віддали до Володимирівської військової гімназії в Києві, після якої закінчив Миколаївське кавалерійське училище. Службу розпочав 1877 р. корнетом 12-го гусарського Охтирського полку. Невдовзі взяв участь у війні проти Османської імперії, після якої став полковим ад’ютантом. Подальше навчання в академії Генштабу відкрило перспективи генеральської кар’єри, шлях до якої йшов через Кавказький, Варшавський військовий округи, регіони, де свого часу Російська імперія упокорила незалежні народи.

25.07.1896 р. старший офіцер О. Самсонов призначається начальником ЄКЮУ. Крім службової, займався громадською діяльністю, зокрема, в якості гласного повітового земства, у міському комітеті

товариства Червоного Хреста та благодійному товаристві. Нами виявлено у фонді церкви училища в ДАКО метричний запис (який дав можливість встановити дівоче прізвище його дружини і точний вік генерала) від 4 жовтня 1898 р., коли вступили до шлюбу 39-річний “начальник Єлисаветградського кавалерійського юнкерського училища Генерального штабу, Полковник Олександр Васильович Самсонов” і 19-річна “донька Статського Радника Писарева Катерина Олександрівна”. Один з майбутніх найближчих підлеглих генерала по Туркестану В. Мустафін писатиме, що наречена була далекою родичкою Самсонова, дівчиною рідкісної краси, сильно кохала чоловіка, ставши на все життя його ангелом-охоронцем та прекрасно виховавши двох дітей. Після одруження із “веселого, безтурботного часом, в компанії товаришів він став рідкісним сім’янином, домочадцем”.

У лютому 1899 р. начальник ЄКЮУ був представлений у Петербурзі Миколі II. Через три роки із назви училища зникло слово “юнкерське”, що означало підвищення його статусу. Напевне, про тестя начальника закладу йшлося в повідомленні “Відомостей Єлисаветградського міського громадського управління” 1903 р. про смерть 26 липня міського судді 2-ї ділянки, члена опікунської ради жіночої гімназії, земського гласного, уродженця Калузької губернії, відставного військового Писарева.

Розпочалася російсько-японська війна. Є. Чикаленко згадував, що мобілізовано на неї було обох синів І. Карпенка-Карого. У березні 1904 р. начальник ЄКУ отримав листа в. о. зав. Канцелярії імператриці графа Ростовцева, який передавав подяку останньої купцеві, землевласнику Підтоптаному за тисячу крб. на потреби польових лазаретів. Пожертву було перерахованих 17 лютого із супровідною запискою Самсонова. 25 лютого “Єлисаветградські новини” повідомили про збір пожертв на допомогу пораненим та потреби війни з Японією дружинами начальника кавучилища Самсоновою і командира 136-го Таганрозького полку Рудницькою та

О. Волохіним (неподалік ЄКУ на Палацовій, 7).

“30 цього березня, о 8 годині вечора, відбулися багатолюдні й щирі проводи колишнього начальника єлисаветградського кавалерійського училища, генерал-майора О.В.Самсонова на Далекий Схід, до діючої армії. Ще задовго до відходу потягу на вокзал прибули: представники військового відомства, на чолі з командиром 2-ї бригади 34-ї піхотної дивізії, генерал-майором Голембатовським, єлисаветградське кавалерійське училище в повному складі, на чолі з в. о. начальника училища полковником М.О. Родкевичем, капітаном Е.І. Рудницьким, міський голова О.М. Пашутін, поліцмейстер А.А. Шан-Гірей, а також представники інших цивільних відомств та установ, міський рабин В.І. Тьомкін і багаточисельні знайомі О.В. Самсонова. Усі прибулі розмістилися у залах 1-го і 2-го класів вокзалу, на пероні ж, заповненому масою сторонньої публіки, знаходилися юнкери та грала музика Таганрозького піхотного полку. Щира, прощальна промова була виголошена в.о. начальника єлисаветградського кавалерійського училища М.О. Родкевичем, супроводжена тостом за здоров'я з кращими побажаннями від'їжджаючому О. Самсонову, котрий в свою чергу дякував присутніх за його підтримку, а в його особі – всієї маньчжурської армії. До ст. Знам'янка О.В. Самсонова проводжали всі співслужбовці його по єлисаветградському кавалерійському училищу”, – йшлося в місцевій пресі 1904 р. Генерала залишилися чекати дружина, діти Володимир та Віра, батьки. Його батько був мировим суддею Єлисаветграда, гласним земства, поміщиком повіту (зокрема, як і його дружина, мав землі в Якимівській волості, тепер – Маловисківський район). Не знаємо, чи мав відношення до цього роду надвірний радник Самсонов, на 1856 р. власник поселення Банківка у Бобринецькому (згодом – Єлисаветградському повіті). Дослідник С. Волков пише, що Володимир Олександрович Самсонов народився 24.07.1899 р., служив у збройних силах Півдня Росії та Російській армії, з 1920 р. – корнет лейб-гв. Уланського полку. У Франції, зокрема, був секретарем полкового

об'єднання. Помер 1977 р. в Парижі. Очевидно, тут мова йшла про сина генерала.

Самсонов командує Уссурійською кінною бригадою, потім – Сибірською козакою дивізією. “Нам жодного разу не довелося зіткнутися з японською кавалерією. Цей рід зброї був у них поганий, і уникав зіткнення... За всю кампанію відмічені лише дві кавалерійські сутички: у сибірських козаків ген. Самсонова, і у нас...”, – згадував генерал Денікін. На війні був нагороджений орденом Георгія 4 ст. і золотою зброєю (в інших бойових діях та під час керівництва училищем удостоєний також орденів св. Анни, св. Володимира, св. Станіслава) та отримав звання генерал-лейтенанта. Пізніше, у некролозі в єлисаветградській пресі йшлося, що Самсонов на чолі козачої дивізії перебував до закінчення війни. В той же час згаданий В. Мустафін писатиме про передчасне залишення генералом діючої армії у зв'язку з тяжкою хворобою. Через кілька місяців після укладання мирного договору в “Голосі Півдня” публікується оголошення щодо продажу помістя генерала О.В. Самсонова в Херсонській губ. на 1075 дес. землі з посівами, живністю, реманентом, “господарство добре влаштоване, води вдосталь, є будівельні ліси. Дізнатися умови – м. Єлисаветград. Нижньо-Донська, 2-а частина, будинок № 1-й у В. Маєвського”.

Кілька згадок про помістя колишнього начальника кавучилища пов'язані з подіями першої російської революції. Влітку 1906 р. внаслідок умисного підпалу в маєтку генерал-лейтенанта О.В. Самсонова при с. Єгорівці Якимівської волості згоріли скирти соломи і полови. Спогади про 1907 р. написав у еміграції уродженець Глодос, полковник Українського вільного козацтва Фотій Мелешко. Під час жнив глодоська “боївка” отримала завдання ЦК есерівської партії знищити петербурзького поліцмейстера, який нібито виїхав погостювати до генерала Самсонова, чиє помістя знаходилося неподалік Чернечевого за 23 версти від Глодос. Групі селян не вдалося ні встановити, чи приїжджав петербуржець, ні напасти на маєток. Але під час

розвідки Мелешко з товаришем оглянули подвір'я Самсонова, де знаходився будинок із верандою, бігало багато собак. Двір і великий сад були обнесені парканом. Неподалік знаходилися контора, криниця і лісок. Весною 1907 р. датується оголошення в газеті про “вільний аукціон у помісті В.В. Самсонова (очевидно, батька генерала. – С.Ш.) Богодарівської вол. Верхньодніпровського пов.”.

Служба Самсонова продовжилася на посадах начальника штабу Варшавського військового округу, наказного отамана Донського війська, Туркестанського генерал-губернатора та командувача військового округу. У згаданому вище спогаді співслужбовця Олександра Васильовича в останньому регіоні описуються його статна фігура, коричнюваті вуса і борода, відкрите, розумне обличчя у веснянках, привітні очі, простота, люб'язність, жвава розмова (враження від першої зустрічі 1908 р.). На 1913 р. генерал від кавалерії Самсонов мав 1044,5 десятин землі в Єгорівці та Андріївці Якимівської волості. Того року він відвідав місто на Інгулі, відбувши звідси в спальному салон-вагоні.

Невдовзі після початку Першої світової війни генерал призначається командувачем 2-ї російської армії, яка для відволікання від союзної Франції військ Німеччини терміново вступила у бойові дії в Східній Пруссії. Недостатня оперативна підготовка, неузгодженість дій із 1-ю армією Ранненкампа, слабкість загального командування Північно-Західного фронту, помилки штабу 2-ї армії, відставання тилів, ненадійність зв'язку і розвідки привели до оточення центрального корпусу армії Самсонова. Велика радянська енциклопедія так оцінювала фінал і значення тих подій: “Злочинна ж бездіяльність Ранненкампа і слабка організація управління військами з боку Самсонова привели до поразки його частин... в районі Вілленбергських лісів. Деяким військовим частинам (2-ї армії. – С.Ш.) вдалося все ж вийти із оточення. Самсонов застрелився. Не дивлячись на невдачу операції, дії армії С. виявили істотний вплив на загальний хід війни,

відтягнувши значні сили німців із зах.-європейського театру на сх. театр і давши можливість союзникам виграти Марнську битву”. Ті події сприяли врятуванню Парижа від окупації Німеччиною і засвідчили бездарність військового управління Росії.

“Бідний Самсонов, мій підлеглий по Єлисаветградському училищу, а потім Туркестанський генерал-губернатор! Я його любив і цінував”, – записав у своєму щоденнику 19.08.1914 р. вел. кн. К. Романов, отримавши звістку про смерть О. Самсонова. Через 2 дні “Голос Півдня” повідомив про цей факт, навівши дані з життєпису генерала. Напередодні на панахиді по Самсонову були присутні керівники єлисаветградських повітового і міського керівництва, військового і правоохоронних відомств. 24 серпня преса друкує спогади інспектора місцевого відділення держбанку Полякова про службу генерала на Дону. 29 числа в соборі відбулася панахида по Самсонову та всіх загиблих “за віру, царя і вітчизну”, а 31-го числа газета вмістила фото генерала. (Додамо, що через кілька тижнів надійшло повідомлення про контузію в Східній Пруссії міського агронома, гласного думи, видавця журналу “Вісті Єлисаветградського сільськогосподарського товариства”, сина корифея театру Ю. Тобілевича.) Але обставини смерті та місце поховання генерала залишилися для рідних і земляків невідомими. Лише восени наступного року вдова Самсонова по лінії Міжнародного Червоного Хреста, за сприяння колишнього голови Держдуми Росії О. Гучкова, розшукала могилу генерала в Пруссії. Через Берлін, Стокгольм, Петроград прах генерала Самсонова прибув 21 листопада 1915 р. на єлисаветградський вокзал у супроводі вдови Катерини Олександрівни. Віддати шану його пам’яті прибули юнкери і викладачі кавучилища на чолі з в. о. начальника, генерал-майором Лишиним із дружиною, військовий начальник, полковник Владимиров, піша херсонська 54-а дружина з духовим оркестром, голова земуправи Ковальов, член цієї управи Мар’янович, міський голова Волохін, члени міськуправи, поліцмейстер та інші особи. До винесеної на підвищення

на пероні труни були покладені вінки від земства та кавучилища (срібний із лаврового і дубового листя з написом “Доблесному захиснику вітчизни”). Священик юнкерського училища о. М. Романовський охарактеризував покійного, як визначного військового діяча. Потім, як писав “Голос Півдня”, розпочалося “служіння панахиди при хорі півчих юнкерського училища. По завершенні заупокійної служби полковник А.Д. Аракін виголосив промову, присвячену самовідданій героїчній діяльності покійного. Оратор сказав у своїй проповіді, між іншим, що загибель О.В. Самсонова загорнута в якусь містичну таємницю, і що, не дивлячись на найретельніші пошуки його тіла, його довго не вдавалося знайти”. Прах генерала відправили до Плетеного Ташлика залізницею, а потім кіньми до с. Якимівки для поховання в сімейному склепі біля церкви св. Якима та Анни.

На 17.08.1916 р. з нагоди другої річниці смерті Самсонова у помісті покійного в Єгорівці було оголошено панахиду з покладання вінків від повітового земства (срібний, спеціально замовлений у Києві) та Туркестанського ВО за участі повітового предводителя дворянства Медема, голови земуправи Ковальова, товариша (заступника) голови Держдуми Варун-Секрета, члена Держради Ерделі. Згодом склеп був пограбований, зрівняний із землею. На місці ж першого поховання Самсонова німці встановили свого часу пам'ятний знак у вигляді зрізаної піраміди, придавленої округленим пруським каменем, з написом: “Генералу Самсонову – противнику Гінденбурга у битві біля Таненберга. Загинув 30.08.1914 р.”. Тепер ця територія відноситься до Ольштинського воєводства Польщі. Уродженець Малої Виски народний художник СРСР, дійсний член Академії мистецтв Росії москвич П. Осовський подарував Кіровоградському обласному краєзнавчому музею портрет О. Самсонова. У Кіровоградській обласній бібліотеці ім. Д. Чижевського зберігаються праці Остроумова, Нечволодова, Гершельмана із книгозбірні генерала, присвячені проблемам Кавказу, мусульманам імперії та ін., видані в 1901 – 1912 рр. у Ташкенті й

Петербурзі. Вони мають дарчі написи авторів та автографи власника. Про трагічний кінець життя генерала писали О. Солженіцин, В. Пікуль, Б. Такман, С. Рибас. Водночас, відсутній помітний ґрунтовний науковий інтерес до постаті О. Самсонова зарубіжних та вітчизняних істориків, дослідників-краєзнавців. Свідчення тому, зокрема, – відсутність точних даних про його місце народження, тривала в часі (до 2009 р.) плутанина із місяцем (лютий чи листопад) появи на світ. Могла б, певним чином, стимулювати дослідження кіровоградських краєзнавців передача з Москви, принаймні, копій архівних документів з історії училища, про що на поч. 2009 р. вносили пропозиції обласній владі історики держпедуніверситету ім. В. Винниченка. Це поки що не зроблено, а без цих джерел в Кіровограді нові пошуки з історії ЄКЮУ – ЄКУ та життєпису його начальників, на наш погляд, є мало перспективними.

13 лютого 2002 р. на місці поховання Самсонова, на подвір'ї Якимівської загальноосвітньої школи Маловисківського району відкрито пам'ятний знак з червоного граніту у вигляді хреста. Так вшановано пам'ять генерала, очільника Єлисаветградського кавалерійського юнкерського училища, якому доводилося воювати за інтереси корони Романових і рятувати Париж, боротися проти поневолювачів південних слов'ян і керувати підкореним Росією Туркестаном, командувати донськими козаками і очолювати штаб військового округу у загарбаній Петербургом Польщі. Пережити генеральські славу і трагедію.

Напевне, у драмі життя Самсонова відобразився фрагмент фатального кінця імперії Романових. Створена шляхом підкорення сусідніх слов'янських та інших народів силою війська протягом століть, вона припинить своє існування за лічені роки чи й місяці в ході світової війни, буржуазно-демократичної революції і національно-визвольних змагань.

У СТИНАХ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО КАВАЛЕРІЙСЬКОГО УЧИЛИЩА (1902 – 1917)

5.7.1902 р. ЄКУ стало другим (Тверське КЮУ реорганізували лише 1911 р.) військовим кавалерійським навчальним закладом після подібного Миколаївського училища, яке тривалий час діяло в столиці імперії. Через два місяці зведений ескадрон училища взяв участь у маневрах частин Одеського та Київського військових округів і в огляді військ Миколою II під Курськом. Наступного року ухвалене рішення про надання училищу штандарту, освятили який, втім, лише 10.07.1905 р. у присутності головного начальника військово-навчальних закладів, вел. кн. Костянтина Костянтиновича. 1904 р. відбувся останній випуск юнкерських відділень, після чого змінилася форма одягу відповідно до статусу військового училища. У зв'язку з реорганізацією змінився статус випускників. Найкращим із тих, які закінчували навчання за I (у середньому не менше балів: загальний – 10, зі стрийової підготовки – 9, з військових предметів – 7), та II розрядами, присвоювалося звання підпоручика, за III – унтер-офіцера.

Першого року у військовому училищі вивчалися закон Божий, російська та іноземна мови, математика, хімія, статистика, законодавство; другого – тактика, артилерія, фортифікація, військова топографія, військова адміністрація, іппологія. Останню деякий час викладав магістр ветеринарних наук Грюнвальд. Військову історію в різні роки читали Генерального штабу полковник Приходькін, полковник Куценко, штаб-ротмістр Лавров. Щоб покращити слабку успішність юнкерів, аудиторно-лекційний метод викладання замінили на класну систему, яка давала можливість контролю знань і отримання елементарних знань з методики навчання солдата майбутнім офіцером.

Як свідчать оголошення в пресі, в училищі приймалися іспити з

російської мови, математики, закону Божого, історії та географії для “молодих людей на отримання прав з освіти 2-го розряду при вступі на службу вільновизначеним”.

Навесні 1904 р. начальником училища призначений командир лейб-гвардії драгунського полку де Вітт із підвищенням у званні до генерал-майора. Невдовзі з нагоди дня народження Миколи II після літургії в Успенському соборі начальник 2-ї бригади 34-ї піхотної дивізії генерал Голимбатовський прийняв парад вихованців ЄКУ. У травні із ходом іспитів в училищі ознайомився командуючий ОВО генерал від кавалерії барон Кульбарс.

Про успішну роботу викладачів і службовців училища свідчать їх регулярні відзнаки, підвищення по службі. Навесні 1904 р. були нагороджені орденами св. Анни 2 ст. інспектор полковник Родкевич та помічник інспектора підполковник Лишин, св. Анни 3 ст. – ротмістр Дроздовський, св. Станіслава 2 ст. – викладач, капітан Гусєв, св. Станіслава 3 ст. – викладач, підполковник Жуков. 1910 р. кавалером ордена св. Володимира 2 ст. став офіцер Добровольський. Педагоги сприяли кваліфікованій теоретичній і практичній підготовці випускників, серед яких того року були, зокрема, Ізмайлов, Ткаченко, Кисельов, Фролов, Козак-Козачковський, Коцука, Андрусенко, Баженов, Болотов, Кагадєєв, Рустанович, Герасименко, Яржемський, Дембовський, Федоров, барон Бюлер, князі Ерістов, Голіцин, Амшікохворі.

У липні 1904 р. літній табір закладу відвідав генеральний інспектор військово-навчальних закладів імперії К. Романов. Петербуржець тоді вирішив задовольнити клопотання військовослужбовця місцевого шпиталю Ю. Придворова, котрий йому вже представлявся у Київській військово-фельдшерській школі як поет-початківець. Князь, який і сам писав вірші під псевдонімом “КР”, допоміг влаштуватися до столичного університету майбутньому пролетарському письменнику Д. Бєдному. Згодом той згадає

плац у місті на Інгулі:

На каланче кружил пожарный,

И солдатня под мат угарный

Маршировала на плацу.

15.07.1905 р. в день св. Рівноапостольного князя Володимира, у літньому таборі училища великий князь К. Романов вручив начальнику ЄКУ генерал-майору Л. де Вітту штандарт училища. Потім відбулися молебень, освячення прапора, церемонія приведення особового складу до присяги і парад. Проходженням штандарту командував ад'ютант училища, ротмістр Знойко, ніс його портупей-юнкер Лишин, функції асистента виконував портупей-юнкер Кузик.

Підсумки поточної діяльності училища зустрічаємо в опублікованих статистичних щорічних звітах. Зокрема, 1906 р. до штату входили начальник (генерал-майор), інспектор класів (полковник), помічник інспектора класів (підполковник), два командири ескадронів (підполковники), завгосп (ротмістр), 18 молодших офіцерів, вісім викладачів (п'ять штаб-офіцерів і троє обер-офіцерів), ст. лікар (колезький радник), ветлікар (кол. асесор), класний фельдшер, священик, псаломщик, нижні чини: 141 штатний, 65 прикомандированих, 68 вільнонайманих. Вони навчали 298 юнкерів, серед яких було 272 православних, 8 католиків (1905 р. із 305 – 11, 1907 р. – 16, 1909 р. – 21, 1911 р. – 24), по 7 – лютеран і магометан, 4 – вірмено-григорян. Більшість складали діти офіцерів, спадкових і персональних дворян. Водночас не були представлені, зокрема, селяни і ремісники. Понад двом третинам юнкерів не виповнилося 21 року, найменшій частині було понад 25 років. Випуск склав 132 корнети і 3 унтер-офіцери. В училищі нараховувалось 27 офіцерських і 342 казенно-стройових коней.

Радикалізація суспільно-політичних настроїв під час першої російської революції супроводжувалася припиненням занять у цивільних середніх закладах міста, виключенням із них учнів. Подібних проблем у

зв'язку з військовим статусом не виникало в кавучилищі, яке дотично до тих подій згадано у радянському збірнику “Червоні віхи”, виданому 1925 р. у Зінов'євську: “Військові частини в нашому місті з 1903 до 1906 р. склалися з юнкерського училища, де переважно навчалися діти дворян і багатих поміщиків; команди, яка обслуговувала училище, переважно із татар, чувашів, калмиків; та переважно із дрібних чиновників і синів крамарів... Умови роботи (нелегально-політичної) серед військових, внаслідок відсутності серед них колишніх робітників, були складними... Факт, котрий вказує на зв'язок з військовими частинами. Щегольським, Грановським і Добровольським, завдяки зв'язкам з майстернями юнкерського училища, вдалося викрасти із арсеналу 10000 набоїв, 50 гвинтівок і 75 револьверів. Навантажившись, вони доїхали до б. Писарева по Бульварній вул., тут зламалось колесо, довелося все кинути, залишити і зникнути”. У цьому ж збірнику наведено оцінку лівої опозиції училищу, оприлюднену в газеті РСДРП “Іскра” від 1.4.1902 р.: “У нас, завдяки ... турботі Миколи Палкіна, засноване було юнкерське кавалерійське училище. Вихованці цього закладу задають тон усій нашій молоді. Вплив його настільки сильний, що військова розпущеність майбутніх кавалеристів негативно відобразилась на майбутніх студентах і панночках. Гімназисти і реалісти намагаються випередити один одного в непристойних витівках, у дебоширстві, пияцтві, розпусті, а гімназистки зітхають за острогами. Так ось керівництво цього закладу вирішило і для своїх вихованців влаштувати прогулянку містом. Ескадрони юнкерів дефілювали містом, залякуючи населення, котре при вигляді юнкерів, уявляло собі козаків з нагаями... Ну, що ж, навчання – світло, якщо не тепер пп. юнкери, то в майбутньому доведеться на законних підставах знищувати неспокійний елемент... Побачивши кінноту, так і хотілось вийти на Велику і Палацову та вигукнути “нехай живе свобода”. Таких заходів, як йшлося в публікації, було вжито 19 лютого вказаного року в очікуванні протестних виступів городян, які, втім, так і не відбулися. 1925 р. місцева

газета “Червоний шлях” розповіла про 1-травневу демонстрацію десятирічної давності, коли о 19⁰⁰ на Палацовій “замість чепурних панночок, бешкетуючих юнкерів, офіцерів” з’явилися робітники й учні з червоним прапором. Але біля собору рух перепинили “поліцаї, сотні солдатів і ескадрон юнкерів”.

Під час революції склад кавучилища мав унеможливити прибуття до міста селянських загонів. Не обійшов увагою юнкерів у революційну пору автор оригінального місцевого журналістського репортажу з балу на користь бідних гімназистів: “... як хороше там було! Музика грає. Штандарт стрибає. Пістон трубить, ... козачі офіцери, студенти, драгуни, гімназисти, юнкери, гімназистки. Пари ніжно притискуються, підстрибують і мчать залом... 12 годин ночі. Нехай живе мазурка!”.

Відпочивали юнкери і в домашній обстановці. Лауреат Державної премії СРСР, професор М. Завадовський згадував, що їх сім’ю відвідувала військова молодь – поручики, юнкери кавалерійського училища, упадаючи за ще незаміжньою сестрою Раїсою. Колишній елісаветградський гімназист Ф. Нікітін писав, що вона стала дружиною племінника композитора Римського-Корсакова. Водночас відомо, що 1900 рр. поручик П.В. Римський-Корсаков викладав співи у чоловічій гімназії. 1909 р. закінчив навчання в реальному училищі П. Римський-Корсаков. 1914 р. Римська-Корсакова через газету оголосила про внесення жіночому комітету коштів для поранених замість подарунка до дня народження своєї малолітньої доньки Віри. Невдовзі, наслідуючи цей приклад, гроші перерахувала і мама першої М. Завадовська. Однокласницею сестри письменника Т. Яновської в громадській жіночій гімназії 1916 – 1918 рр. була здібна учениця В. Римська-Корсакова. Додамо, що в часи П. Скоропадського у жовтні 1918 р. помічником повітового старости було призначено Римського-Корсакова, з приходом радянської влади розшукуваного чекістами.

1908 р. в училищі введено форму уланського зразка. Того року в місті

видано книгу кавалерійського командира I пол. XIX ст. Ф. Де-Брака “Аванпости легкої кавалерії”, примірник якої зберігся в бібліотеці обласного краєзнавчого музею. Видання вийшло з написом на обкладинці “ЄКУ” і далі – “Єлисаветградське Кавалерійське Училище своїм вихованцям”. Його розділи присвячені функціям легкої кавалерії, обов’язкам командирів і офіцерів у мирний та воєнний час, управлінню, походам, обмундируванню і спорядженню, дисципліні, авангардним частинам, хоробрості, полоненням і дезертирам, шпигунам, таємним посилкам, напоям, лікуванню, хворобам та ін.

1909 р. в ЄКУ навчалось 325 юнкерів. До закладу приймалися особи із середньою освітою. Випускники, які успішно закінчували курс навчання, направлялися до кавалерії в чині корнета з одним роком старшинства. Начальник училища генерал-майор Новиков, як і помічник інспектора класів підполковник Карпенко, мешкав у приміщенні училища, інспектор класів полковник Лишин – неподалік, у власному будинку на перехресті Київської та Кавалерійської вул. Викладачами були: штатними – полковники Аракін, Гусєв (власний будинок, вуг. В. Донської та Олександрівської) і Нілус, прикомандированими – ген. штабу підполковники Приходькін, Лукирський, Солнишкін і Кулешин, гв. артил. капітан Любенський, штабс-капітан Яценко. Полковники Собиченський і Богінський командували ескадронами, мешкаючи в училищі. Молодших офіцерів нараховувалося 16. Прізвища ротмістра і поручика Рустановичів та поручика Вуїча свідчать про їх балканське коріння, вірогідно про походження їх предків із військовиків Нової Сербії. У приміщенні училища, крім згаданих, мешкали п’ять молодших офіцерів, завгосп ротмістр В. Федяй, скарбник штаб-ротмістр Є. Величковський, ад’ютант ротмістр В. Знойко, священник М. Романовський. Офіцерське зібрання знаходилося на розі Палацової вул. і Театрального пров. Воно нараховувало 62-х офіцерів дійсної служби та у відставці. Тут влаштовувалися вечори, діяла бібліотека на 1200 томів книг.

29.06.1909 р. на вокзалі бригадний командир, генерал Живков і начальник кавучилища генерал-майор Новиков зустрічали вел. кн. Костянтина Костянтиновича, який прибув сюди зі святкування 200-річчя Полтавської битви. Після відвідин табору ЄКУ начальник військово-навчальних закладів того ж дня відбув за кордон. Наступного року К. Романов перевіряв діяльність училища на поч. квітня, коли був присутнім на стройових навчаннях, огляді та іспитах. За місяць до цього ЄКУ, військове управління і 186 Таганрозький піхотний полк відвідав головнокомандувач військами Одеського ВО генерал від інфантерії Зарубасєв.

У довіднику “Весь Єлисаветград” 1910 р. зазначається, що місто є надзвичайно бідним на визначні місця, серед небагатьох з яких “палац, збудований у середині минулого століття, у зв’язку з частими приїздами до Єлисаветграда Царських осіб, переданий останнім часом для потреб кавалерійського училища із збереженням лише спеціальних покоїв”. А в переліку казенних споруд поставлено на перше місце “приміщення Кавалерійського юнкерського училища, до котрих відноситься і колишній палац; загалом училище займає кілька колосальних кам’яних приміщень, розташованих із трьох боків Кавалерійського плацу”.

Помітною подією для училища став приїзд 1911 р. військового міністра, генерала від кавалерії В. Сухомлинова. 27 жовтня, після прийняття рапортів зустрічаючих на чолі з начальником гарнізону генерал-майором Петерсом на вокзалі, він заїхав на півгодини на кавалерійський плац, оглянув манеж, корпус закладу, канцелярію, класи, казарми юнкерів. Перед обідом у начальника кавучилища генерал з’їздив до стаєнь державного кінного заводу за полотном залізниці неподалік вокзалу. Така увага міністра підкреслювала значення якісної підготовки коней для військових вершників. Її можна було продемонструвати, зокрема, на скачках, які регулярно проводилися на іподромі. Так, 23 і 25 квітня 1910 р. у них взяли участь селяни повіту на власних конях і юнкери на призи головного управління держкінзаводства.

Додамо, що того року до списку Єлисаветградської ремонтної комісії у повіті входило 42 кіннозаводчики, у т. ч. син корифея українського театру, майбутній голова “Просвіти” Ю. Тобілевич (с. Шостаківка), С. Соколов-Бородкін (Палацова вул.), майбутній тесть Нобелівського лауреата І. Тамма В. Шуйський, М. Бракер (Компаніївка), І. Рогальов (ст. Помічна), випускник петербурзького Миколаївського кавучилища, різночасно – голова земуправи, предводитель повітового дворянства, заст. голови Держдуми Росії та міністра внутрішніх справ України, повітовий комісар Тимчасового уряду С. Варун-Секрет (Глодоси), В. Гриневич (Тишківка), В. Гаєвський, І. Підгорський, В. Станіславський (усі – Вікторштадт), А. Ревуцький, А. Волощук, Д. Завадський (усі – Добровеличківка). Зауважимо, що ветеринар кавучилища колезький радник Ф. Філаретов залучався до санітарних оглядів жеребців місцевого кінзаводства, перевірки на худобо-пригінних пунктах міста.

5 жовтня 1911 р. в манежі училища під музику військового оркестру відбулося фізкультурне свято старшокласників реального училища. Під командою викладача гімнастики ротмістра Рустановича 40 учнів виконали складні вправи на спортивних приладах та кілька номерів фізкультурної гімнастики. Численна публіка вітала вправи із соколиної гімнастики. Начальник ЄКУ Петерс подякував викладача та учнів за продемонстровану добру фізичну підготовку. У заході міг брати участь чи, принаймні, спостерігати за ним учень К. Емануель. Наступного року представники Єлисаветградського кавалерійського училища взяли участь у панахиді з покладенням вінка до місця поховання у сімейному склепі в саду родового помістя на Бобринецькій вул. генерала від кавалерії Г. Емануеля. Так було вшановано героя Вітчизняної війни з нагоди її ювілею. (Кирило, який доводився йому правнуком, невдовзі вступив до ЄКУ.) Другокурсники здійснили поїздку на Бородінське поле. 26 жовтня того року начальник училища, генерал-майор Петерс зустрічав на вокзалі генерала від артилерії начальника Одеського ВО Нікітіна. Через кілька днів звідси училище

урочисто проводжало на балканський театр бойових дій 2-х болгар-юнкерів.

1913 р. ЄКУ очолював генерал-майор В. Петерс, інспектором класів служив генерал-майор В. Лишин, його помічником – О. Карпенко, викладачами – полковники Д. Авенір, О. Гусєв, О. Нілус, С. Кулешин, П. Ситін, П. Чесноков (згодом – генерал-майор), О. Дорошкевич, С. Прохоров, М. Любенський, М. Коломенський, штабс-капітан О. Яценко, штаб-ротмістр Г. Туношенський. Німецьку мову викладали пастор В. Бек та Х. Масс. Того року введено знак ЄКУ для носіння офіцерами, які служили на штатних посадах училища, та випускниками закладу. Зображення на ньому двоголового орла часів імператриці Єлисавети зайвий раз підкреслює факт увічнення її імені в назві міста, де й знаходилося кавучилище. А в обласному краєзнавчому музеї зберігається металевий знак 1 ескадрону ЄКУ у формі підкови, обрамленої дубовим листям.

Із вказаним жетоном юнкери йшли у звільнення. Вирушати у бік центру вони могли фаєтонами, стоянка яких знаходилася тут же, на поч. Палацової вул. Традиції закладу передбачали обов'язкове звернення до візника, причому, двокінного, якщо юнкер мав щось у руках. Якщо виникали проблеми з коштами, послуги пропонував підпільний лихвар. Згадує О. Семененко: “Санович – багетний магазин – давав під проценти грошенята юнкерам, брав векселі ніби за продані багети. Один юнкер застрелився, розкрилося, довелося сидіти Сановичу в арештантських ротах 2,5 роки”.

1913 р., завчасно, з нагоди майбутнього 50-річчя кавалерійського училища, його начальник звернувся до голови Херсонської повітової управи з проханням повідомити тамтешніх землевласників, серед яких могли бути колишні випускники закладу, про збір спогадів, щоденників колишніх юнкерів і викладачів для видання історії ЄКУ. Командувач Туркестанським військовим округом, колишній начальник О. Самсонов у відкритому листі до всіх його випускників запропонував заснувати стипендію для ювілейної премії юнкерам. Але ювілей припав на війну.

Першого року світової війни число юнкерів збільшилося до 350 (їм викладали 13 осіб). Молодших офіцерів нараховувалося 19, нижніх чинів: штатних – 151, прикомандированих – 131, вільнонайманих – 6. Православні серед юнкерів складали 251 особу, католики – 64, лютерани – 25, вірмено-григоріанці – 7, магометани, старообрядці, караїми, духоборці – від 4 до 1. За віком більшість складали юнкери 21 – 25 років (172), 18 – 21 р. (121), 16 – 18 р. (15). На 1.1.1915 р. в училищі у молодшому класі навчалося 220 осіб, у старшому – 137. В різні роки сюди поступали окремі піддані Сербії, Болгарії, Італії, уродженці Фінляндії, Польщі, осетини, вірмени, кабардинці, інгуші, абхазці, грузини, гурійці та ін.

26.11.1916 р., в суботу, ЄКУ відзначило своє річне свято. О 9⁰⁰ ранку в церкві закладу розпочалася літургія з молебнем про дарування перемоги і здоров'я георгіївським кавалерам – вихованцям училища. Одночасно проводився збір на користь георгіївського комітету. Потім у приміщенні манежу о 12-й год. першокурсники склали присягу. О. Романовський закликав юнкерів чесно виконувати свій військовий обов'язок у тяжкий час. Із вітальним словом виступив полковник Карпенко. Після цього відбувся загальний парад училища. А розпочалися заходи напередодні панахидою по загиблих у війні вихованцях училища та урочистим всенощним богослужінням. Тієї осені юнкери, інші представники католицької громади міста були присутні в костьолі на траурній месі по польському письменнику Г. Сенкевичу.

На поч. XX ст. у кавалерійського училища з'явилася симпатична сусідка – громадська жіноча гімназія. Перед цим у міській владі велися кількарічні дискусії щодо незручності тамтешнього пустиря для будівництва навчального закладу неподалік стаєнь ЄКЮУ. Але міський архітектор О. Лишневський з однодумцями вказували на віддаленість головної частини майбутньої споруди від юнкерського училища на 25 саж. та відгородженість від нього Театральним провулком і проєктованими парком та садом. Більшу ж частину сусідніх приміщень із цього боку займали не стайні, а військове

зібрання, лазня, пральня і кухня. До того ж центральний корпус новобудови розташовувався посеред подвір'я, зокрема, “намаганням віддалити класні кімнати від неприємної близькості стаєнь юнкерського училища з одного боку ... і казарм – з іншого”. Зрештою, саме при пересіченні пров. Театрального з Петрівською вул. навесні 1904 р. постала двоповерхова гімназія. 1916 р. дума виражатиме стурбованість стічними водами між ЄКУ і гімназією, які скидалися із заводу Ельворті (тепер – “Червона зірка”). Тоді для влаштування бруківки позад кавалерійських стаєнь по Театральному і Училищному провулках провели земляні роботи. Ще в 1907/08 рр. училище ставило питання перед міською владою про необхідність забрукування Кавалерійської вулиці, починаючи від підприємства Ельворті, звідки вода несла пісок і бруд. Біля самого училища, де вулиця була забрукована, необхідно було співвіднести її рівень з подвір'ям училища, звідки вода стікала сюди через троє воріт. Існувала потреба провести роботи і вздовж огорожі плацу з боку Палацової вул. від Кавалерійської до Бульварної вул. Навесні 1913 р. затвердили кошторис на перекриття новим залізом даху училищного приміщення № 13. На 12.08.1914 р. у Ковалівській церкві запланували урочисте освячення мармурового престолу, за словами “Голосу Півдня”, “спорудженого О.С. Трандафіловою на пам'ять про померлу Г.М. Дмитрян” з літургією і урочистою всенощною.

У лютому 1915 р. начальник кавучилища просив міськуправу повідомити, чи згодна вона передати і на яких умовах у постійне користування його закладу ділянку землі позаду училища при схрещенні Училищного і Театрального провулків обсягом 517,83 кв. саж., якщо вона буде потрібною для розширення існуючих і будівництва нових приміщень. Складений проект можливого перепланування території, який передбачав земляні роботи і брукування (їх брало на себе училище) засвідчує, що на той час військовий кавалерійський заклад обіймав меншу територію. До неї, зокрема, не входила ділянка напроти нинішнього 7-поверхового корпусу

держпедуніверситету ім. В. Винниченка.

Наступного місяця керівник ЄКУ повідомив управу, що, отримавши від голівуправління з квартирного забезпечення військ усі приміщення і землю у своє відання, військово-навчальне відомство дійшло висновку, що розміщення закладу є вкрай незадовільним, існує потреба розширення його приміщень. При не розв'язанні цих та деяких інших проблем училище могли навіть перевести до іншого міста. Для детальної доповіді керівництву військово-навчального відомства начальник просив міську владу повідомити про: можливість вирішення питань спірного проїзду між плацом і парком; виділення ділянки землі для більшого тиру (пропонувався проект із фасадом в середньовічному стилі) біля полотна залізниці напроти Пашутінського училища; розширення до 8 саж. проїзду між приміщенням на Палацовій вул. і сквером за рахунок останнього; влаштування каналізації з біологічним очищенням та водовідведенням в Інгул підземними трубами по Кавалерійській і Московській (Держинського) вул. та Водостічному пров.; продажу управою училищу замиської землі, використовуваної під частиною стрільбища ЄКУ. Інша частина знаходилася на землі Шуйського, яку училище також планувало придбати. Потреба спорудження тиру пояснювалася його старістю і необхідністю збільшити довжину до 400 кроків. Поруч же з училищем його можна було збудувати лише вздовж плацу по Бульварній вул. напроти Ковалівської церкви, зайнявши й частину Інженерного парку. Але тоді порушилася б гармонія, як території парку, так і прилеглої вулиці.

Зимою 1916 р. генерал-майор В.Г. Лишин, викладачі гімнастики в реальному училищі ротмістр і штаб-ротмістр Рустановичі увійшли до створеного згідно циркуляра міністерства народної освіти військово-спортивного комітету згаданого закладу. Вони мали організувати навчання військовому строю учнів 6–7 класів. Спочатку посилені заняття з військпідготовки розпочалися для семикласників двічі на тиждень по 1½ год. (Зазначимо, що в ті дні, у лютому, А.А. Лишина, Н.В. Нікітіна, інші

елісаветградки отримали подяку від царя за пожертви на потреби війни.) Влітку за участі Лишина, полковника Карпенка, Кобця і прапорщика Попика відбувся випускний іспит 16 особам, які пройшли курси допризовної військової підготовки під керівництвом поручика Земницького.

У серпні “Голос Півдня” помістив некролог на С. Фальца. Після закінчення місцевої гімназії він навчався в Петроградському університеті. Під час війни залишив III курс і вступив до ЄКУ, з якого за прискореним курсом вийшов прапорщиком. Командував напівескадроном. Перед загибеллю був кілька разів поранений. За бойові заслуги отримав звання корнета, нагороджений орденами Анни 3–4 ст., Станіслава 2–3 ст. та Володимира 4 ст. і був представлений до Георгіївського хреста 4 ст. 22-річного Сергія Густавовича поховали в родовому помісті Федорівці Херсонського повіту. Напевне, йому доводився братом випускник ЄКУ 1912 р. підполковник Данило-Георгій Густавович Фальц, який згодом поповнить еміграцію в Галліполі. Марина Тарковська згадує, вірогідно, їх сестру Марію Густавівну Фальц, яка мешкала на Олександрівській вул. Її батько Густав Генріхович управляв помістям барона Фальц-Фейна “Асканія Нова”, можливо, його родича.

У січні 1917 р. до Єлісаветграда приїжджала невістка згадуваного вел. кн. К. Романова, донька сербського короля Олена Петрівна, серед зустрічаючих якої на вокзалі був начальник ЄКУ Савельєв. Вона, зокрема, головувала на засіданні комітету опіки сербських біженців, участь у якому взяв викладач училища, полковник Гусєв.

Надходять тексти офіційних документів про зречення царя від престолу і створення Тимчасового уряду. 8 березня начальник ЄКУ генерал-майор Савельєв оголосив наказ військового міністра № 114, після чого звернувся до писарів канцелярії та усіх солдатів училища з роз’ясненням імператорського маніфесту, закликавши їх служити вірою і правдою новому уряду. За повідомленням “Голосу Півдня”, солдати “виявили повну

готовність у повному своєму складі служити країні і допомогти перемогти ворога”. Через тиждень у місті урочисто складено присягу новому уряду, проведено мітинги, маніфестації, паради військ гарнізону та юнкерів під червоними прапорами з нагоди задекларованої перемоги російської демократії над монархією. Того дня, зокрема, було відправлено телеграму начальнику управління військово-навчальних закладів у Петроград: “Сьогодні єлисаветградське кавалерійське училище у повному своєму складі принесло присягу вірності і непохитної відданості державі Російській, зобов’язавшись повним підпорядкуванням тимчасовому уряду... Ні на хвилину не припинялися заняття”.

М. Ферро в книзі “Микола II” зазначає: “Якщо не рахувати насиль, здійснених протягом перших днів, то жертвами, постраждалими за свої злочини, стали під час Лютневої революції лише поліцейські Єлисаветграда, відповідальні за численні погроми”. У місті заарештовується колишній пристав Гарбурда. Натопи перед управлінням міліції хотів вчинити над ним самосуд. Але за розпорядженням військового начальника його відправили до армії. До станції заарештованого супроводжував загін юнкерів, які були найбільш дисциплінованою і організованою на той час місцевою військовою силою: “Три сотні прекрасно озброєних юнкерів, більшістю синів багатих поміщиків і дворян ... Три величезних корпуси, яскраво освітлені ночами, наповнені і постійно охоронювані озброєними людьми, – нагадували наполегливо про загрозу молодій революції. Про це ж говорив і один із юнкерів у президії Ради. Цей юнкер співчував революції, приходив до Ради і попереджував про небезпеку. Невдовзі начальство училища про це дізналося і виключило декількох юнкерів ... як елемент “неблагонадійний” , – згадував через десять років більшовик Дичков, зауважуючи, що рада боялась вживати заходів до ЄКУ. Він пише, що в цей час начальник школи був водночас і начальником гарнізону, згадує, як генерал Савельєв пропонував чаю делегації (від якого та відмовилася), котра запрошувала військових і юнкерів

до участі в першотравневій демонстрації. Але якщо перші взяли в ній участь без наказу, то другі зі зброєю виконували функції нагляду за порядком, зустрівши колону біля окрсуду і супроводивши її до фортеці. Училище про всяк випадок, тоді було добре захищене кулеметами.

Але життя брало своє. Весна сьогодні, особливо в уболівальників, асоціюється із футболом. І 1917-го грали в м'яч над Інгулом. Зокрема, в неділю 14 травня на спортивному полі біля міського саду зійшлися в герці юнкери проти міського футбольного гуртка. У процесі створення різноманітних об'єднань громадян виникла спілка юнкерів-євреїв на чолі з О. Грузенбергом. Для наведення порядку в місті в ніч на 1 червня козаки і юнкери влаштували облаву, затримуючи всіх, хто не мав при собі документів. Подібні акції відбулися 8 червня і 18 липня. За ці три дні було затримано 327 дезертирів і осіб, які ухилялися від військового обов'язку. Можливо, їх направляли до військового суду, котрий 12 липня розпочав роботу в приміщенні ЄКУ.

24 червня на вокзалі весь склад училища, включаючи викладачів і керівництво, з музикою урочисто проводжав двох юнкерів, які не чекаючи випуску (1 жовтня), відправлялися добровільно на фронт солдатами. Через кілька днів з нагоди переходу російських армій у наступ ЄКУ вітало телеграмою Головнокомандувача Південно-Західного фронту. 27 липня до міста доставили прах сина місцевого землевласника, мирового судді М. Саргані. Микола отримав освіту в реальному училищі, став студентом, під час Першої світової війни вступив до ЄКУ, яке у жовтні 1916 р. закінчив у чині прапорщика. Загинув на фронті у 23-річному віці у званні корнета. Тіло було направлене для поховання у маєтку неподалік Канатового. Через три дні з ініціативи гуртка поляків-юнкерів у переповненому костьолі відслужено панахиду на честь загиблих уланів 1-го юнкерського полку в бою проти переважаючих сил противника під Креховцями. Грав оркестр юнкерів-трубачів. Майбутні офіцери поклали великий вінок на узвишшя в центрі залу,

стояли в почесній варті. Серед присутніх були генерал Лишин, полковник Беляєв, корнет Янковський.

Попри всі воєнні та політичні події у серпні в училищі відбувся юнкерський бал. Але вже наприкінці літа ситуація в місті загострилася у зв'язку з Корніловським заколотом у центрі. Згідно наказу по місцевому гарнізону від 30 серпня було сформовано зведену революційну добровольчу роту. Вказаного числа із санкції комісара Тимчасового уряду Мрочковського створений напередодні місцевою радою тимчасовий революційний комітет о 18³⁰ заарештував начальника ЄКУ Савельєва, причиною чому стала відмова генерала видати зброю у розпорядження комітету. В. о. начальника закладу став ротмістр училища Акацатов. О 21 год. розпочалася здача зброї. Про арешт Савельєва Мрочковський телеграфував Тимчасовому уряду, Тимчасовому ревкому в Петроград і начальнику Одеського ВО. Через кілька днів з огляду на ліквідацію Корніловського заколоту ревком розформував зведену роту, солдати повернулися до своїх частин. У “Роках боротьби” (1927 р.) йдеться, що за зв'язки з Корніловим Савельєва “відправили нібито для арешту до ставки фронту... Невдовзі юнкери під різними приводами роз'їхалися, і в школі (училищі. – С.Ш.) залишилося лише невелике число обслуговуючого персоналу”.

Напруження на зламі літа й осені виявилось вже через декілька днів на залізничному вокзалі. 7 вересня о 16 годині між юнкерами і уланами (які охороняли станцію і вимагали звільнити її від зайвого натовпу) з одного боку, та солдатами – з іншого, виник інцидент. На допомогу першим з кавучилища прибули ще юнкери, других підтримали збройна місцева дружина і майже тисячний цивільний натовп. У результаті перестрілки, за повідомленням преси, загинули юнкер, солдат і троє невідомих. Група юнкерів була обеззброєна і направлена до в'язниці, дорогою піддаючись побоям. Один із юнкерів намагався застрелитися. Рух трамваю в районі вокзалу припинився. Вулицями ходили патрулі. Після 10-ї вечора не було

видно перехожих. Через три дні, у неділю, відбулися похорони дев'яти, в т. ч. семи військових, жертв кривавої сутички. Зранку до паркану лікарні св. Анни (тепер – № 2) почали збиратися єлисаветградці. За повідомленням преси о 9³⁰ сюди прибули юнкери на чолі з начальником ЄКУ генералом В.Г. Лишиним (саме його в пресі було названо керівником закладу) і більшістю офіцерів училища, майже вся місцева дружина та інші підрозділи. Усі військові частини були підпорядковані полковнику О.В. Гусеву, згадуваному вище як викладачу кавучилища. О 10-й вирушила процесія з труною юнкера Богдановича, з вінками від товаришів по ескадрону з написом “Хороброму юнкеру, захиснику обов’язку і честі”, інших ескадронів училища, офіцерів та гімназисток. Його як магометанина було поховано окремо від шести солдат, у прощальній процесії з якими два юнкери несли вінок від кавучилища. Через півтора місяці охорона вокзалу була покладена на головного військового комісара ротмістра В. Акацатова.

1 жовтня, у неділю, було здійснено випуск (у війну навчання здійснювалося за прискореними курсами) юнкерів старшого класу ЄКУ, які залишили його стіни корнетами. За кілька тижнів революція в Петрограді пожвавила перебіг подій в Росії і на Україні, в т. ч. у Єлисаветграді. У листопаді 1917 р. начальник ЄКУ Лишин відправив юнкерів у відпустку до 1.2.1918 р. Але діяльність училища не відновилась.

На початку грудня загальні збори солдатів (голова В. Удебинков, секретар Н. Притула) кавучилища виступили на підтримку Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів та засудили “контрреволюційних генералів у союзі з буржуазією і угодовськими політиканами” “каледіних, караулових, духоніних і корнілових, а також керенських”, котрі готувалися завдати революції “удару, підготовленого під Харковом і на Дону”. За повідомленням преси 14 грудня в. о. начальника кавучилища В. Лишин взяв участь у похоронах поручика, котрий застрелився, не бачачи виходу із ситуації в державі і шляхів подальшого застосування власних сил. Це була

остання згадка посади керівника ЄКУ в “Голосі Півдня”. А в газеті за 21.12.1917 р. йшлося, що під час процесії похорон брендмейстера надійшла інформація про пожежу в будинку генерал-майора Лишина на розі Київської та Кавалерійської вулиць. Частина пожежних терміново виїхала туди, але виклик виявився хибним. У спогадах учасників боротьби за радянську владу, оприлюднених газетою “Червоний шлях” 1925 р., говорилося, що більшовики зайняли училище, коли “юнкери пішли у відпуск”. У послужному списку полковника О. Карпенка (на травень 1918 р.) записано, що він був в. о. начальника училища 22 – 25 і з 28 листопада 1917 р. по 13 березня 1918 р., коли став головою ліквідаційної комісії закладу.

Ліквідація імперського устрою Росії, процеси національно-визвольних змагань, багатовладдя в центрі і, особливо, на місцях привели до припинення існування ЄКУ. Один із військово-навчальних символів імперії пережив її ненадовго.

З КОНЯ – НА ЛІТАК **(ОЛЕКСАНДР КАЗАКОВ)**

“Казаків: “Що було робити – два фронти, сорок тисяч очей російських і німецьких дивляться на нас із окопів, відійти, не зробивши нічого, знаходячись в кільках метрах від ворога, ганьба перед цими 20 000 російських очей... Триклята кішка зачепилася і хилиталася під днищем літака... Тоді я вирішив ударити “Альбатроса” колесами зверху. Не довго думаючи, дав кермо вниз... Десь рвонуло, штовхнуло, в лікоть ударив шматок від крила мого “Морана”. “Альбатрос” нахилився спочатку на один бік, потім склав крила і полетів каменем донизу... Я вимкнув мотор – однієї лопасти в моєму гвинті не було. Я почав планерувати, втративши орієнтацію, і лише за розривами шрапнелей здогадався, де російський фронт. Сідав парашутуючи, але на землі перевернувся. Виявляється, удар колісьми був настільки сильним, що шасі було увігнуте під крила”.

(Дузь П. Д. Історія повітроплавання і авіації в Росії (липень 1914 р. – жовтень 1917 р.). М., 1989 р.)

Всю гаму екстремальних відчуттів швидкісного руху на коні може спробувати передати лише той, хто набув цього досвіду, – учасники змагань чи військові кавалеристи. А от декому з останніх – випускникам елисаветградського закладу довелося переміщатися ще й... у небі.

Уродженець Херсонської губернії О. Казаков, маючи за плечима освіту у Воронізькому кадетському корпусі, навчався в ЄКУ, коли літак на Інгулі був небаченим явищем. 1908 р. юнак закінчив училище у званні корнета і відправився служити до 12-го уланського Белгородського полку. Через кілька років потрапляє до авіаційного відділу офіцерської повітроплавальної школи в Гатчині. Став одним з найвідоміших льотчиків світової війни. Дослідник П. Дузь зазначає, що на початку війни особовий склад військово-повітряного флоту комплектувався переважно з офіцерів різноманітних родів військ, передовсім гвардійських кавалерійських частин та артдивізіонів, які по закінченні льотної школи на старій формі свого полку лише замінювали емблематику. Тож гвардійці нерідко відправлялися у польоти в острогах.

Штаб-ротмістр Казаков сміливо йшов на зближення і вів бої з невеликої дистанції, запровадивши використання “кішки з лапками”, якою чіплявся за ворожий літак. Після цього вибухав капсуль і детонувала піроксилінова шашка на “кішці”. 9.3.1915 р. західніше Вісли йому це не вдалося, тож здійснив таран, другий в історії авіації і перший, коли льотчик залишився живим (восени 1914 р. на Львівщині, знищивши вперше подібним чином німецьку машину, загинув П. Нестеров). Загалом він здобув 19 зареєстрованих перемог у повітрі, збив 32 німецьких аероплани. Жоден інший льотчик не мав більше перемог на російському фронті. Командував 19-м корпусним авіазагоном, 1-ю авіагрупою Південно-Західного фронту.

Влітку 1918 р. полковник увійшов до комісії при Головному управлінні Робітничо-селянського червоного повітряного флоту. Але невдовзі очолив 1-у ескадрилью (згодом – Російський дивізіон) Слов'яно-Британського авіакорпусу в Архангельську, воюючи проти Червоної армії до останньої операції союзників на Півночі Росії. Повітряний ас мав 7 російських, 3 англійських та 2 французьких нагород. Випробовуючи 1919 р. відремонтований літак, Олександр Казаков загинув (існує й версія про самогубство). Через понад два десятиліття його іменем назвуть єдину винищувальну ескадрилью антирадянської Російської визвольної армії.

На час здобуття фаху кавалериста (1908 – 1910 рр.) І. Шангіним припав початок освоєння єлисаветградського неба, що, можливо, й вплинуло на його подальшу службу. У грудні 1909 р. виникло товариство шанувальників аероклубу на чолі з Волохіним, у червні 1910 р. – повітроплавальний гурток при пожежній команді. Члени останнього просили професора Київського політехнічного інституту М. Де-Лоне, котрий виступив у місті з лекціями про повітроплавання, порадити найкращу конструкцію планера (він сконструював перед цим кілька з них). Місцеві ентузіасти хотіли спорудити його і навчитися літати. Водночас велися переговори щодо польоту в Єлисаветграді Ш. Нормана. До міста повернулися з Парижа С.Н. Цорн і А. (так написано російською, очевидно, це був Олександр – брат головного інженера, потім керуючого заводом Ельворті Ф. Майша та більшовицької діячки Є. Бош, на 1903 р. – стандарт-юнкер 26 Бузького полку) Б. Майш, які кілька місяців навчалися в школі авіації Фармана і Анрію на однойменних біплані й моноплані. Вони планували орендувати апарати та здійснити польоти над іподромом. Але першим піднявся в інгульське небо викладач Одеської школи авіаторів П. Кузнецов 27 серпня 1910 р. Додамо, що вказаного року військове відомство Росії направило до Франції для навчання польотам першу групу офіцерів на чолі з уродженцем Олександрівки (тепер – райцентр Кіровоградщини) Л. Мацієвичем.

Оскільки в згаданому об'єднанні шанувальників повітроплавання брали участь викладачі кавучилища, вони могли зацікавити новою справою і майбутнього авіатора І. Шангіна. Під час війни він служить спостерігачем і в. о. ад'ютанта Гренадерського корпусного авіазагону. Звідси його направляють до найбільшої авіашколи царської Росії – Севастопольської. Після навчання Шангін повертається до Гренадерського загону уже його командиром. 1916 р. очолює 27-й корпусний авіазагін. Наступного року осавул із ротмістром Казаковим збиває кілька ворожих літаків. Перший був заступником, а другий – начальником авіагрупи Південно-Західного фронту. Згодом у білих Шангін командував повітряним флотом Західної армії.

Раніше І. Шангіна Севастопольську школу закінчив (1912 р.) випускник ЄКЮУ 1899 р. М. Родкевич. Під час Першої світової війни там навчався майбутній керівник авіації Дієвої армії УНР, випускник ЄКУ О. Єгоров. По закінченні кавучилища 1915 р. туди ж поступив В. Нікітін. Гатчинську авіашколу закінчили випускники ЄКУ майбутній керівник Тифліської авіашколи О. Каймовський і Г. Берестовський, який воюватиме в українській та білій арміях. 1912 р. із кавучилища вийшов В. Микулин (він міг бачити тогорічні польоти в місті Б. Россинського та Т. Єфимова), який перед цим отримав освіту у кадетському корпусі. Під час служби в 15-му уланському кавполку навесні 1914 р. він здійснив без жодної денної зупинки пробіг на коні Полоцьк-Петербург: 1209 верст за 11 діб. Був переведений до авіації, де невдовзі очолив загін. Служив у червоноармійських частинах. Повернувся до кавалерії, де, зокрема, командував дивізією Червоного козацтва, яку згодом передав Котовському, після якого її почергово очолювали майбутні начальники кавшколи в Єлисаветграді – Зінов'євську Сосєдов та Шмідт. Наприкінці 1950-х рр. Микулин згадуватиме, як у ЄКУ читав Бальзака. У Гатчинській та Севастопольській авіашколах навчався випускник ЄКУ В. Надєждін, у Київській та Севастопольській – С. Хмелевський та О. Сухов.

Колишні юнкери пересідали з чотириногих на повітряних коней, брали участь у Першій світовій війні, в ході якої припинила існування держава Романових, імператорська армія, Єлисаветградське кавучилище. Випускникам, викладачам і юнкерам останнього належало зробити, нерідко непростий, вибір народу, держави, влади, яким мали служити, армії, в котрій мусили виконати свій фаховий і патріотичний обов'язок військовиків.

КРАСУНЯ ЗІНАЇДА (ЄРЕМЕЄВА – НЕЙГАУЗ – ПАСТЕРНАК)

Влітку 1917 р. в революційній столиці воюючої Росії було неспокійно. Побоюючись за долю трьох доньок, вдова воєнного інженера Єремеєва (у дівочтві Джіотті по батькові-італійцеві) виїжджає з ними до Єлисаветграда, де жила її сестра, дружина в.о. начальника кавалерійського училища Карпенка. Петроградки поселилися в родички у восьмикімнатній службовій квартирі. У місті було спокійно, в кав'ярні звучала музика, на Палацовій вулиці гуляли юнкери з панночками.

До квітучої літньої атмосфери повітового центру відразу занурилася молодша з Єремеєвих 20-річна Зінаїда. Зі свого вікна вона милувалася юнкерами, що виробляли на плацу “на чудесних конях усякі циркові трюки... Вони не мали права приходити до нас, але в мене завелися подруги, у яких вони бували, і ми перезнаййомилися з деякими. Один з них мені дуже сподобався, його звали Аркадій Романовський”, – згадувала вона про свої перші враження. Юнкер запросив петроградку до кавалерійського училища на бал, що став останнім в історії дореволюційного закладу. Мама зі своєю єлисаветградською сестрою пошили Зінаїді плаття. Дівчина згадувала: “Бал був розкішний, я танцювала без кінця й весело торгувала на лотереї. Успіх я мала великий, за мною доглядали... Під час однієї фігури в кадрилі, коли кавалери вибирають собі даму, до мене кинулося занадто багато

танцюристів...”. Це змусило сильно приревнувати її до юнкерів петроградського коханого дівчини, що заїхав сюди дорогою на Південь і прийшов на бал в костюмі, наданому полковником О. Карпенком. Під час пояснень на другий день Зінаїда не повідомила йому (одруженій людині), що до цього часу не він і не майбутні кавалерійські офіцери володіли її думками, а Генріх Нейгауз.

Уперше ім'я музиканта Єремєєва прочитала на Палацовій вулиці в афішній програмі концерту, де він мав виконувати твори Баха, Шопена й Шумана. Студентка столичної консерваторії Зінаїда відразу ж пішла за квитком, придбати який, втім, не вдалося. Подруги розповіли їй про місцеву музичну школу Нейгаузів із кращими викладачами в місті, і про їхнього сина Генріха, професора Тифліської консерваторії, який бував тут наїздами й мав великий успіх як піаніст. У той же день тітка Зінаїди показала їй у вікно гуляючих навколо кавалерійського плацу старших Нейгаузів і Генріха з Мілицею Соколовою, про яку говорили як про наречену музиканта. Із труднощами все-таки діставши квиток на концерт у переповнений спекотний зал дівчина, спокушена раніше столичним виконанням Рахманінова, Гофмана, Стравинського, за її спогадами, почала слухати з великим упередженням, “але після першого ж акорду зрозуміла, що це піаніст, який не поступається, а в багатьох відношеннях і перевищує усе, дотепер мною чуте. Після концерту я була як у сні. Його співучий, звук його темперамент, загальне ціле – скорили мене. Я повернулася додому зовсім переповнена щастям, що ця людина живе собі в Єлисаветграді й таке витворює”. На другий день Зінаїда пішла до Нейгаузів, представилася Генріхові, брала в нього уроки, а з від'їздом професора восени до Тифлісу – у його сестри Наталії.

Через рік (за який у місті часто мінялася влада, Єремєєви переїхали від Карпенків у зняту кімнату, одна із сестер Зінаїди вийшла заміж) приїхав професор і заняття відновилися. Восени 1919-го, при денікінцях, Нейгауз перебрався до Києва, умовивши це зробити й свою ученицю.

У місті на Дніпрі Зінаїда зупинилася в маминої молодшої тітки. У важкий час, приїхавши одного разу за пшоном до Миргорода, вони втратили паспорти. За словами дівчини, тоді “білі чинили один єврейський погром за другим, а в нас обох був південний тип. Батько в мене був росіянином, а мати напівіталійка (прізвище мого діда було Джіотті), і ми обидві походили на єврейок. За спекуляцію в комбінації з єврейською зовнішністю нас могли викинути з поїзда на повному ходу...”. Начальник станції, до якого звернулися жінки за допомогою, обізвав їх спекулянтками, пообіцяв розстріляти. Зінаїда впросила його подзвонити до Єлисаветграда “моєму дядькові Карпенку, який був начальником кавалерійського училища...я почула в трубці голос самого дядька. Начальник станції й мій дядько були на ти, вони виявилися однополчанами”. Жінки одержали довідки й незабаром зі своїми лантухами дісталися до Києва. Після смерті тітки Нейгауз забрав захворілу Єремєєву до себе на квартиру й вони стали сім’єю.

У Москві, вже коли родина мала сина Адріана й чекала на другу дитину, Зінаїду потрясла звістка, що вищезгадана Міліца Бородкіна від її чоловіка років два тому народила доньку, записану Міліцею Генріхівною Нейгауз. У стресовій ситуації у жінки з’явилась думка про суїцид, потім вона вибачила зраду, що залишила тріщину в її серці. Може це й стало згодом одним із мотивів розлучення й другого заміжжя за поетом Борисом Пастернаком. Коли за «Доктора Живаго» йому присудили Нобелівську премію, дружина хотіла замовити собі плаття для участі в церемонії вручення в Скандинавії. Але через публікацію зазначеної книги за кордоном без відома Москви влада СРСР заборонила лауреатові отримувати премію. Репродукція рисунка 1915 року “Шевченко й Олдрідж” його батька Л. Пастернака, свекра Зінаїди Л. Пастернака є в обласній бібліотеці ім. Д. Чижевського.

Красуня, музикант, у жилах якої текла російська й італійська кров, Зінаїда Єремєєва-Нейгауз-Пастернак фактично присвятила своє життя двом геніям музики й літератури. Вона була практичною, дбайливою господаркою,

уважною дружиною, люблячою матір'ю. Єдина жінка в першій і другій родині, звалила на себе тягар більшості турбот, забезпечивши своїм чоловікам необхідний “тил”, надихаючи їх на високу творчість. “Смаглявість, спокійне сяйво очей і всього обличчя навіювали порівняння з італійським живописом епохи Відродження”, – писав про неї, 34-річну, поет Л. Озеров.

2010 р. внучка О. Карпенка з Англії Тетяна відвідала Кіровоград, де помітили її схожість зі своєю тіткою Зінаїдою.

У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1917 – 1921)

З ДУМКОЮ ПРО УКРАЇНСЬКЕ УЧИЛИЩЕ

“З дозволу, наданого мені Директорією Української Народної Республіки, і з наказу Головно-Командуючого військами Херсонщини і Таврії приступив я до формування в м. Єлисаветі Галицько-Українського полку імені Богуна і закликаю всіх охочих та здатних до військової служби поступати в ... полк...

Штаб полку міститься в Козачій школі на розі Кавалерійської і Дворцової вулиць, 2 корпус.

Командир полку Д-р Концюх”.

(“Друг народа” (Єлисаветград). – 1919. – 18 января.)

Створення Центральної Ради в Києві відгукнулося в Єлисаветграді зборами українців міста, виникненням українських учнівських та учительських громад. 29 березня 1917 р. на зборах українців – робітників усіх міських заводів за участю багатьох представників національної інтелігенції, артистів української трупи, студентів була обрана Постійна рада (українська), яка підтримала київську ЦР. До її складу увійшли, зокрема, представники соціал-федералістів, українських соціал-демократів та есерів. У квітні створюються громада робітників-українців місцевих заводів, ініціативні групи “Просвіти” (серед її активістів був Ю. Дроботковський) та урядовців-українців. Виникають рада офіцерських та солдатських депутатів, товариство військових лікарів. Діє рада робітничих і солдатських депутатів.

Свого часу працівник партархіву обкому Компартії України майбутній академік І. Курас та місцевий історик КПРС Ф. Белявін писали, що одразу після Лютневої революції “Просвіта”, “Селянські спілки” та інші

українські організації були створені в Єлисаветграді, Масляниківці, Веселівці, Аджамці, Глодосах, Новоукраїнці, Бобринці, Семенастому, Павлівці. Дещо пізніше в Єлисаветграді, Олександрії, Бобринці виникли військові національні підрозділи вільних козаків та гайдамаків. У селах вели пропаганду інструктори Центральної Ради. Українські соціал-демократи та есери створювал фракції в радах робітничих, солдатських і селянських депутатів, міських думах, земських органах самоуправління. Розповсюджувалися великими накладками газети “Рідне слово”, “Українська хата”, “Нова рада”.

6 травня 1917 р. “Голос Півдня” оголосив про плановану урочисту українську демонстрацію за участю місцевих військових, офіцерів кавалерійського училища. Через три дні українська громада Єлисаветграда затвердила свій статут, який ставив за мету об’єднання всіх українських прогресивних організацій і партій у місті та його околицях, пропаганду серед рідного народу ідей національного і політичного самовизначення. Очолив раду організації Тищенко-Василевський, його заступниками обрано Акацатова та Нікітіна, радниками – Панасевича, Картузова, Бутенка, Прищепенка, Байкова та Якубовського. Цього ж місяця виник робітничий український клуб. У дні Трійці українська громада влаштувала урочисту ходу містом. У Грецькій церкві відбувся молебень за многоліття Центральної Ради, панахида по Т. Шевченку, гетьманах Дорошенку і Полуботку. 7 травня 1917 р. перший мітинг організували нечисленні і маловпливові тоді в місті російські соціал-демократи. На кавплацу виступили проїжджі більшовики-матроси, яким опонували меншовики.

У червні на майданах населених пунктів краю відбуваються всенародні читання першого Універсалу Центральної Ради (автор – уродженець Єлисаветграда – заступник голови ЦР, голова Генерального секретаріату В. Винниченко), котрий проголосив автономію України. У повітовому центрі діяли українські бібліотеки, влаштовувалися концерти,

спектаклі. “Аматорами-українцями була поставлена вистава для вояків, що видужують, на користь ради робітничих і солдатських депутатів та робітничого українського клубу”, – писав “Голос Півдня”. На користь Українського соціалістичного робітничого клубу давалися концерти в зимовому театрі Елькінда. Ф. Нікітін згадував, що після Жовтневої революції в Пушкінській школі, готелі “Рига” та інших місцях розміщувалися курені гайдамаків, яких було більше за червоних. Носили вони високі папахи. “Серед них були й колишні юнкери, добре одягнені, на конях”. Прихильників петроградської революції тут “було дуже мало”. У зінов’євському збірнику “Роки боротьби” йдеться, що в листопаді у розпорядженні прихильників Центральної Ради були гайдамаки та командири, “наприклад, Акацатов, український есер, начальник юнкерського училища”. Саме його було обрано головуючим на засіданні єлисаветградської ради 25 листопада, де прибулий зі столиці земляк Зінов’єв (Радомисльський) та члени Петроградського й Мінського військово-революційних комітетів безуспішно переконували присутніх у необхідності організації радянської влади в місті.

Після падіння Тимчасового уряду формуються українські гайдамацькі частини в Єлисаветграді, Знам’янці, Долинській. Згідно наказу Одеської округи № 1058 від 24 листопада в повітовому центрі почалося створення пішого у складі трьох батальйонів українського куреня (полку), куди не приймалися дезертири, особи з кримінальним минулим або які перебували під судом і слідством. Штаб полку знаходився в приміщенні 160-ї команди одужуючих на Палацовій вул.

У середині грудня прибув урядник Сердюцького георгіївського імені полковника Богуна полку М. Душак, який набирав георгіївських кавалерів до своєї частини в Києві. За даними Одеської військової округи чисельність гайдамацьких сил у краї склала піхотні дивізію і полк. Українські вояки брали під контроль і охорону залізниці, підтримували порядок в Новоархангельську, Торговиці, інших населених пунктах регіону. Почала

діяти спілка поляків-військовослужбовців, яка ставила на меті виділити співплемінників у окремі військові частини, зокрема, “для підтримки в країні порядку і боротьби з анархією”. Політично рік завершувався ухвалою новообраних повітових земських гласних про входження Єлисаветградщини “до неділимої України, що входить до складу Всеросійської Федерації” та початком виборчої кампанії до Установчих зборів УНР. До списку кандидатів Української соціал-демократичної робітничої партії від Херсонщини увійшли добре відомі в Єлисаветграді В.К. Винниченко, М.Я. Панасевич, Т.М. Тищенко-Василевський, А.Ф. Островський.

Того року виходила газета “Вісти Єлисаветградської Української Громади”. 29 грудня в будинку Камінського, біля окружного суду, 4-а сотня Єлисаветградського українського полку, за участю артистів Іваницького і Шевченка та хору під керівництвом Островського, влаштувала виставу “Тарас Бульба”. “Після вистави була поставлена жива картина... Чистий збір призначений для влаштування сотенної бібліотеки”, – писала газета.

На початку грудня відділ “Вільного козацтва” Генерального секретарства внутрішніх справ Генсекретаріату України направив Єлисаветградській міськуправі Статут організації Вільного козацтва. Через кілька тижнів до міста прибув загін вільних українських козаків, який почав робити обшуки й вилучати зброю. 12 січня 1918 р. група городян звернулася до управи із проханням затвердити їх фундаторами місцевої організації “Вільних козаків”. Серед них – випускник місцевої класичної гімназії, редактор газети “Новий шлях”, майбутній емігрант, голова фундації Української вільної академії наук у Нью-Йорку Олександр Семененко і його батько Платон, мировий суддя Василь Журавський, а також Д. Бондаревський, А. Бардашенко, Т. Багаченко, С. Бутенко, І. Мороз, І. Нерадько, В. Раєвський, П. Приходько, Я. Стратієнко, В. Кеслер, П. Куликівський, П. Щербаков, Г. Дяченка, І. Завойчинський, М. Прищепенко, М. Панасевич, Т. Тищенко-Василевський. Через два дні мали відбутися збори українців Єлисаветграда зі

створення осередку вільного козацтва. “... Організація вільних козаків, набрана виключно із заводських робітників в Єлисаветграді... численна... Голова її приїздив до мене в Київ (до проголошення гетьманської влади. – С.Ш.). Судячи по ньому, там... були сильні українські національні тенденції, але багато було ще й революційного чаду”, – згадував П. Скоропадський. Робітничий вільнокозацький загін створив ротмістр Акацатов. Про те, що справа ця була небезпечною, засвідчив факт убивства в березні більшовиками начальника міліції Златополя (тепер – у складі Новомиргорода) за звинуваченням в організації вільного козацтва.

Цікавий факт наводить полковник Українського вільного козацтва, колишній голова Глодоської Народної управи, емігрант Фотій Мелешко: на початку 1918 р. Стратегічна рада Глодоського вільного козацтва перейменувала Єлисавет на Низовий. Отже, українці відмовилися від імені цариці в назві міста на 6 років раніше, ніж радянська влада.

Віддаючи данину пам'яті жертв “кривавої неділі” 1905 р., 9 січня із Кавалерійського бульвару відправилася багатолюдна (на заводах було призупинено роботу) демонстрація до фортечних валів на могили страчених. Процесію супроводжували три сотні українських вояків, сформованих із 3-го стрілецького дивізіону. Напевне, і їх мав на увазі голова “Просвіти” В. Нікітін, коли 14 січня в “Голосі Півдня” писав, що протиставити більшовикам, які розігнали всеросійські Установчі збори, потрібно не загальний страйк, а добре озброєну, дисципліновану і “натхненну любов'ю до своєї батьківщини армію. У нас на Україні на щастя вже є така армія, котра і бореться з більшовиками наскільки може, і завдячуючи їй у більшості міст України, і у нас в Єлисаветграді, ще функціонують правильно судові місця, навчальні заклади і на вулицях ще не так грабують, як у тих містах, де більшовики вже захопили владу до своїх рук, але цю армію потрібно ще значно збільшити і підтримати її матеріально, а головним чином звернути увагу на її духовний розвиток в дусі національно-патріотичному, щоб вона

знала, за що саме, за які ідеали вона має боротися проти більшовиків і проти всіх гнобителів України, яка відроджується, тобто з історією її національного гніту і потім відродження після всеросійської революції..., а для цього необхідно, щоб наші воїни мали повну можливість читати книги, газети, слухати лекції, дивитися хороші історичні та літературні п'єси українського театру та ін. Для всього цього передовсім потрібні гроші, а потім і корисні інтелігентні діячі!" Василь Олександрович закликав допомогти українським частинам у Єлисаветграді "грошима й корисними книгами, а також влаштуванням лекцій, спектаклів, читань з ліхтарем тощо, але винятково з предметів, які розвивають національну самосвідомість військ і пояснюють значення поточного моменту в житті України та її відносин до всієї Росії, для чого на час можна залишити і всі інші свої прямі службові та інші обов'язки". Пожертви приймалися в нотаріальній конторі Никітіна і штабі Українського полку на Московській (Дзержинського) вулиці напроти Думського провулку.

Український громадський діяч В. Никітін звернув увагу на проблему військових у час визрівання збройного протистояння на зміну політичному двовладдю. Ще в грудні виконком нового складу ради, де домінували більшовики за участю представників заводів та військових частин, вирішив створити нові червоногвардійські загони (перші виникли ще у вересні). 18 січня він реорганізувався у військово-революційний комітет (ВРК), який наступного дня оголосив про перехід до нього всієї влади у місті і повіті. Більшовики роззброювали міліцію, конфіскували у комісара залізниці карабіни і набої, багатих городян обклали контрибуцією, неплатників якої утримували в карцері кавучилища. Водночас діяла Українська рада, яка спиралася на національні частини. 23 січня "Голос Півдня" писав: "На вулицях з'явилися червоногвардійці... Прибули українці. Український ешелон на вокзалі обеззброїв червоногвардійців... Кілька червоногвардійців були обеззброєні солдатами кінного українського полку". Біля центру міста

відбулися сутички між червоногвардійськими та українськими військовиками. Останні вивели перших із театру. Але вже наступного дня газета повідомила, що “ешелон українських військ, який наводив страх на місцевих червоногвардійців, направився до Полтави”. Військово-революційному комітету виразив недовір’я виконком гарнізонної ради, відкликавши звідти ротмістра Белікова та корнета Филиповича. У відповідь шість червоногвардійців увірвалися вночі до приміщення останньої, зламавши всі шафи, конфіскувавши 8 гвинтівок, 2 револьвери, кілька комплектів обмундирування та здійснивши акт вандалізму – порвавши портрет Т. Шевченка.

Детально зупиняємося на тих подіях, оскільки вони, значною мірою, відбувалися саме в корпусах кавучилища. Сьогодні на приміщенні колишнього палацу – “Єлисаветградського Смольного” меморіальна дошка засвідчує перебування тут штабу місцевих Червоної гвардії і ВРК. Там же видавався і “Бюлетень Єлисаветградського Військово-Революційного Комітету”. В іншому училищному приміщенні знаходилася гарнізонна рада. На поч. 1918 р. вночі юнкери Уліх та Любельський під виглядом обірванців проникли через вікно до церкви ЄКУ, винісши звідти прапор училища. Закопали його в саду під вікнами квартири Любельських (у буд. Галицьких), де мешкав Савельєв з дружиною, котрий знав про це. У лютому останній перебрався до Києва.

14 січня у гарнізонному зібранні (канцелярія кавучилища) планувалося провести загальні збори українців міста зі створення “Вільного козацтва”, а 20-го – поставити спектакль восьмикласницями громадської жіночої гімназії на користь бідних учениць. У приміщенні кавучилища відкрилася їдальня для безробітних, 200 з яких отримали обіди 23 січня. У ті дні в місті група студентів, офіцерів і юнкерів організовувала бюро праці для безробітних офіцерів. Історик Я. Тинченко вказує, що кінну сотню Вільного козацтва ім. І. Гонти очолював ротмістр Акацатов, зазначає, що в

Херсонській губернії найгострішим було протистояння між українцями та більшовиками саме в Єлисаветграді.

Дослідник Р. Коваль пише, що прибулий у відпустку хорунжий Ю. Дроботковський взявся формувати український партизанський загін. Втім залишення українським ешеленом міста та захоплення кількох вагонів зброї на залізничній станції, а також на складі кавучилища (тут було взято і частину коней) ревкомом зміцнило позиції останнього. “Перевороту сприяв випадок, що прискорив час його. На станцію якось приїхав ешелон... зі зброєю. На ранок робітники заводу Ельворті почали озброюватись. Дякуючи тому, що в юнкерській школі нікого не було (юнкери пішли у відпуск), група більшовиків швидко поспішила зайняти її. Там була зброя й коні. Таким чином організувалася Червона Гвардія”, – йшлося в спогадах більшовиків. Майбутній почесний громадянин Кіровограда радянської доби Т. Гуляницький писав, що на другий день після реквізиції зброї ельвортівцями з вагонів делегація українського полку вимагала її здачі владі Центральної Ради, але 26 січня в приміщенні кавучилища відбулися загальні збори міської організації Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків). Після розгляду питань щодо організації Червоної гвардії до приміщення запросили представників від робітників, з якими було спільно обрано її штаб на чолі з М. Чернишовим. Але лише після прибуття на станцію 657-го Прутського полку, весь командний склад якого був більшовицьким, ревком вирішив ліквідувати двовладдя в місті.

“Головна небезпека для Ревкому йшла з боку гайдамаків, які енергійно готувалися до збройного виступу і арешту більшовицького Ревкому. Гайдамаки були досить добре організовані та озброєні”, – визнавали більшовики. Тож 28 січня (1925 р. учасники подій згадуватимуть про двовладдя ревкому і органів Центральної Ради до 10-го і початок бойових дій 12 чи 19 лютого, що може бути пов’язано із переходом на новий стиль календаря) в неділю червоногвардійці із солдатами Прутського полку і

9-ї автороти розпочали обстріл гарнізонного зібрання, де знаходився гайдамацький штаб. Військовики сотні Івана Гонти та Українського полку оборонялися, але змушені були відійти до В. Перспективної вул. На допомогу їм прибув загін на чолі з Князевим із Пушкінського училища (тепер – ЗОШ № 7). Спільними зусиллями червоногвардійців відкинули назад, до кавучилища. Гайдамаки закріпилися в Пушкінському училищі. Зазначимо, що на початку бойових дій інша частина червоногвардійців на конях та автомобілях прибула до колишнього дворянського зібрання, де засідала Українська рада, заарештувавши її і під сильним конвоєм відправивши до ВРК. Можливо, це вплинуло на підсумок наступного дня, коли виявилось, що більша частина гайдамаків ще вночі залишила Пушкінське училище, а нечисленні його захисники після нетривалого бою мусили здатися червоногвардійцям. У збірнику “Роки боротьби” (1927 р.) йдеться, що в роззброєнні гайдамаків у Пушкінському училищі брав участь і загін М. Никифорової, який входив до червоноармійських частин Антонова-Овсієнка. У наступні десятиріччя факт її участі у встановленні радянської влади в Єлисаветграді замовчувався. Через кілька днів загін Марії залишив місто.

Серед перших кроків нової влади було рішення про початок демобілізації місцевого гарнізону з огляду на наявність в ньому частково українізованих солдатів. Але, як показали наступні події, військовий захист городянам був потрібен. За кілька тижнів ревком в очікуванні приходу військ УНР і Німеччини евакуювався до Харкова – Таганрога – Москви. У період міжвладдя на станцію прибули загони тієї ж Никифорової, а згодом й інших радянських військ з панцерниками та гарматами. Встановлений жорстокий режим, вимоги грошей і здачі зброї привели до виступу проти них міліціонерів, солдатів 8-го авіадивізіону, червоногвардійців, охоронців з квартальних комітетів, добровольців із студентів, юнкерів, міщан та ін. На початку березня місто перемогло експропріаторів, які змушені були навіть

кинути на станції вагони з обмундируванням, яке роздали (зокрема, новомиколаївському загону, штабу фортеці, Биківському району, начальнику кінної міліції, домовій охороні Балки, караульній роті, Шестаківці) чи перевезли до сараю в двір міськуправи. Прикметно, що 1927 р. в “Роках боротьби” захисників Єлисаветграда віднесено до антиреволюційних, антирадянських сил. У ті дні загинуло близько 60 військових і цивільних городян у віці 4–60 років. Комісія із влаштування похорону за рахунок міського самоуправління запропонувала поховати прах захисників в огорожі Петропавлівської церкви. Але ВРК вирішив зробити це на кавалерійському бульварі. Сюди після відспівування було принесено із собору 16 трун у супроводі багатолюдної процесії з духовенством, оркестром заводу Ельворті, кількома десятками озброєних вершників (із нещодавно прибулого загону Муравйова), які відсалютували полеглим захисникам міста після їх поховання у центрі плацу. Цим було започатковано, фактично, цвинтар у центрі міста, з чим згодилися не всі. Через 10 днів “Спостерігач” публікує в пресі враження про відвідини плацу:

“І раніше, у часи господарювання військового відомства, він не виділявся особливим благоустроєм: великі старі дерева потроху гинули, жива стіна кущів значно поріділа, трава майже зникла. Але те, що я побачив тепер, через досить значний проміжок часу, буквально обдало мене холодом: бруски, із котрих було зроблено огорожу навколо всього плацу, тобто на протязі цілої версти, практично всі виламані і винесені, лише стовпчики, вірогідно, закопані досить глибоко, сиротливо стирчать на попередніх місцях; а майже навпроти кожного прольоту прямо крізь кущі, з повним нехтуванням існуючих проходів, протоптані пішохідні стежки; від лавок немає й сліду. Йду далі, в напрямку до прямокутного, із жовтого піску, підвищення посеред плацу. Чим ближче підходжу, тим тяжче стає на душі. Біля самої “могили” доріжка, протоптана по діагоналі... плацу..., чомусь скопана... Біля кургану чомусь стоять кимось кинуті ноші. Жодних слідів не

лише того, що це місце вічного упокоєння героїв-захисників міста, але навіть того, щоб тут взагалі був хто-небудь похований: не лише жодного напису, але навіть немає простого хреста, хоч би нашвидку збитого з двох брусків або гілок, як це робиться на будь-якій могилі... А якраз навпроти красується насипний бар'єр для кавал. вправ, через котрий, можливо, скоро почнуть скакати на конях вихованці відродженого українізованого училища і мимовільно напрошується питання: "Кому це прийшла в голову досить дивна, більш ніж невдала думка – у центрі міста ховати покійників, і на плацу для кавалерійських вправ влаштовувати братську могилу... В історії створення нашої братської могили, крім дикості та некультурності, знайшли своє відображення й ті погані звички, котрі вироблялися за час нашої "соціальної революції": як же нам відстати від Петрограда? І якщо там для жертв революції спорудили братську могилу на Марсовому полі, то потрібно і нам поспішити влаштувати таку на нашому Марсовому полі – кавалерійському плацу. Сумно, безкінечно сумно...". Через кілька днів помер від ран учасник оборони міста від анархістів штабс-капітан О.Г. Шевченко, якого після відспівування в соборі поховали в цій братській могилі на плацу у присутності багатьох городян, оркестру.

Цитована стаття вийшла через кілька днів після відновлення в місті діяльності Української ради та прибуття (8 березня) німецьких військ. Тож думка про відродження і українізацію кавалерійського училища звучала в часи Центральної Ради, Української Народної Республіки. Взятися за її реалізацію на рубежі 1917 – 1918 рр. могли б уродженець міста, керівник уряду В. Винниченко чи виходець із Голованівщини В. Голубович, який в січні замінив першого, уродженець с. Йозифівки на Подільщині О. Жуковський, котрий у листопаді – квітні був товаришем Генерального секретаря військових справ, військовим Міністром УНР. Зауважимо: ще в листопаді 1917 р. Генеральний Секретаріат Військових справ утворив Український військовий штаб, у складі якого був відділ військового

шкільництва, очолений генералом М. Омеляновичем-Павленком.

10 березня на склад міськуправи її завгосп перевіз із ЄКУ друкарські машинки, шапірограф, ікону Спасителя, телефонний апарат з довідником, дзеркало, столи, стільці, ліхтар, кобури, чоботи, португеї, віжки, сідла, умивальники, самовар, картини, портрет ген. Остроградського, лопати, ложки, миски, чайники тощо. Приміщення кавучилища, звільнене ревкомом і червоногвардійцями, зайняли німецькі загони. На кавалерійському плацу розмістився їх обоз. В корпусі училища почала діяти Українська рада. Під її егідою полковник Вербицький почав формувати “для Бобринця” загін, до якого приєдналася частина єврейської бойової дружини. До одного із приміщень кавучилища було вирішено перевести правління артілі військовослужбовців (“Трарвос”). Тут же розміщається призначений військовим міністром УНР комендант міста і повіту Яворський, який оголосив про прийом громадян з 10 до 13 год., а в термінових випадках – протягом дня. Серед перших його наказів була заборона використання усіх зовнішніх знаків колишньої російської армії: погонів, кокард, петлиць, гудзиків, лампасів, зброї, які, не дивлячись на всі накази військового міністерства, носились на вулицях Єлисаветграда і в повіті офіцерами, солдатами, сестрами милосердя і чиновниками.

У зв’язку із розформуванням колишніх частин Російської армії офіцери і класні чини за рішенням міської влади мали звільнити квартири або розраховуватися за проживання у них з їх власниками. Із цього приводу висловив у пресі стурбованість В. Литвинов, зауваживши, що серед вказаних офіцерів, які мали звільняти й житло для німців, були і недавні оборонці міста. Редакція додала до цього, що з-поміж них був і льотчик, який тоді під обстрілом бомбардував позиції “анархо-більшовиків”, захищаючи Єлисаветград. На це член управи П. Панасюк відповів, що міськуправа немає казенних коштів для вирішення житлової проблеми колишніх військовиків.

Через кілька тижнів, у квітні, замість німецьких прибули австрійські

частини, розташувались в кавучилищі. Там же в цей час проводилися репетиції створеного під егідою “Просвіти” українського хору. У місті з’явився особливоуповноважений міністерства внутрішніх справ УНР Базилевич, який призначив повітового комісара Г.В. Дахно (згодом затверджений МВС), заступником котрого став экс-голова Одеської морської ради В.М. Пилишенко. Створюється громада студентів-українців. Почала виходити україномовна газета “Новий шлях” (редактор О. Семененко). Австро-угорська комендатура просила міськуправу виділити місце біля театру для влаштування кіоску українських книг. У середині квітня міська дума вирішила вивісити поряд з червоним український національний прапор за пропозицією обласного комісара української республіки С. Комірного. Згодом у документах ЧК, як комендант (чи комісар) повіту згадується П. Трохименко. В послужному списку полковника О. Карпенка від травня 1918 р. вказано, що він був в. о. начальника ЄКУ по 13 березня того року, коли став головою ліквідаційної комісії училища.

Особливий інтерес щодо останнього періоду історії ЄКУ викликає публікація в “Голосі Півдня” за 27 квітня в рубриці “Пригода”: “Каса юнкерського училища, “реквізована” військово-революційним комітетом, після втечі комітету, виявилась якимось чином у духовному училищі (тепер – ЗОШ № 14. – С.Ш.). Міліція взяла касу під охорону в районі. Учора каса була відкрита. У ній виявилось на 15000 крб. діамантів, які належать колишньому викладачеві училища ротмістру Мазилі. Крім діамантів у касі виявилось на 1500 крб. відсоткових паперів та багато книжок ощадної каси, які належать юнкерам. Знайдені речі відправлені до ліквідаційного комітету у справах юнкерського училища. Крім того, була в касі знайдена розписка члена ВРК Бенцаровича про отримання ним 40 тисяч крб. одній із в/ч”. Можливо, саме з діяльністю ліквідаційного комітету в справах ЄКУ пов’язані чутки тієї весни, що колишній повітовий комісар Мрочковський притягнутий до відповідальності за арешт наприкінці серпня 1917 р. начальника кавучилища

Савельєва.

З кавалерійського плацу розпочалося свято 1 травня. Зранку за хорошої погоди сюди прибули з червоними прапорами представники профспілок, партій і робітничих організацій. Лунали промови про врятування завоювань революції, про інтернаціоналізм, линули мелодії “Марсельєзи”, спів “Гімну свободи”. Один з виступаючих запропонував перейменувати Кавалерійський плац на майдан Перемоги. Але його опонент заперечив: “Перемога над ким? Однієї частини трудового народу над іншою? Ні. Це майдан поразки, майдан кривавого розколу всередині трудової сім’ї і цей розкол поклав початок кінця революції”. Потім процесія направилася до фортечних валів, де біля могил знову виголошувалися промови.

На початку травня городяни знайомляться з текстом Закону про тимчасовий державний устрій України, підписаного Гетьманом всієї України Павлом Скоропадським та отаманом Миколою Устимовичем (дядьком уродженця Єлисаветграда Володимира Шульгина). Невдовзі з’їзд земельних власників Єлисаветградщини надіслав за підписом головуючого Ерделі телеграфне вітання Гетьману, отримавши відповідь Скоропадського та Генерального писаря Полтавця-Остриниці (випускника єлисаветградського закладу). Міністром юстиції нового уряду став С. Шелухин, який свого часу працював єлисаветградським суддею. Заступником губернського комісара нова влада призначила землевласника (у районі ст. Канатового) Я. Саргані, губернським старшиною – колишнього голову Олександрійського земства С. Пищевича, Чигиринським повітовим старостою – начальника ліквідованої єлисаветградської кінної міліції. Українським комендантом Єлисаветграда, як йшлося в місцевій пресі, став підполковник Любимов. Р. Коваль пише, що за гетьмана комендантом міста був М. Сердюк, у майбутньому – петлюрівець, учитель с. Покровського. Діяла і німецька комендатура, яка невдовзі перебралася із кавучилища до сусідньої громадської жіночої гімназії. Помічник повітового комісара Пилипенко передав справи новопризначеному

комісару В.В. Верещагіну (заступник – К.А. Гудевич), у наказі № 1 якого, зокрема, йшлося про необхідність роззброєння. Невдовзі було обіцяно за здані гармату – 50 крб., кулемет – 12,5 крб., гвинтівку – 1 крб., що на той час складало немалі гроші. В Українському робітничому клубі (Н. Донська між Іванівською та Миргородською вул.) відбулися збори старшин і козаків, які служили в українських частинах або працювали з українізації війська. Частина старшин колишнього Модлінського полку стала ядром 21-го Єлисаветградського пішого полку (з 3.6.1918 р.) Української держави. У Єлисаветграді мав бути сформований 17-й кінно-козачий Чернігівський полк. Фактично ж в його складі, за словами науковця Я. Тинченка, був лише командир М. Бузінов та старшина, які за Директорії перекваліфікувалися в керівника та районних комісарів української міліції м. Єлисаветграда.

Про вимоги українського командування до поведінки своїх підлеглих у побуті свідчить наступний факт. Двоє вояків з частини в колишньому кавучилищі, помітили, як один селянин добре вторгував за свиней і, коли той повертався додому Бобринецьким шосе, пограбували його на 21 тис. крб. У відповідь приїжджий верхи непомітно для грабіжників прослідкував за ними в місто, де зумів їх затримати і повідомити в частину. Там солдатів розстріляли за те, що ганьбили честь і гідність українського війська.

Попри ліквідацію ЄКУ в місті діяло товариство взаємодопомоги його колишніх юнкерів і службовців. Зокрема, на 2 червня у реальному училищі запланували загальні збори цієї організації. Через кілька днів генерал, колишній викладач (з 1.9.1911 р., мешкав у буд. Пашковського по вул. Миргородській) ЄКУ О. Дорошкевич (20.08.1874 – 12.01.1919), отримавши призначення до українського корпусу, штаб котрого мав знаходитися в Чернігові, прибув до Єлисаветграда за родиною. Олександр Васильович здобував освіту в Московському військовому училищі, Миколаївській академії Генштабу, воював проти Японії, у Першу світову війну став генерал-майором. Із 17.04.1918 р. призначається отаманом (командувачем)

Чернігівського (згодом – 5-го) корпусу Армії УНР (потім – Української держави). У Хмельовому в цей час було вбито випускника кавучилища, 20-річного начальника волосної міліції Ю.Г. Коншина. Ще під час перебування в кадетському корпусі він добровольцем відправився до війська, де отримав за хоробрість Георгіївського хреста. До вказаної волості він прибув після закриття ЄКУ. У гарнізонному зібранні на розі Палацової вул. і Театрального пров. розмістилася канцелярія комітету допомоги військовим інвалідам. У цьому приміщенні відбулася лотерея-алеґрії на користь товариства допомоги бідним католикам.

Українські частини брали участь у бойових сутичках в краї. Дев'яти військовикам полку ім. Івана Гонти кілька годин довелося відбивати напад у маєтку Зеєля під Бобринцем, поки не прибула основна частина загону на чолі із вищеназваним Князєвим (1922 р. чекісти згадуватимуть одного з організаторів українського підпілля в Єлисаветградському повіті, петлюрівського офіцера Григорія Князєва, який очолював групи в районі Ставидла – Миронівки – Володимирівки – Обознівки – Лелеківки – Сентово – Ясинуватки, був заарештований у справі “Щирі”). Останній, як і Нетреба, був поранений в руку у переможній атаці. Невдовзі до Єлисаветграда прибули 59-й Люблінський і 60-й Замосцький українські полки 15-ї піхотної (майбутньої 2-ї Херсонської української) дивізії, розташувались у московських казармах напроти жіночої гімназії. Їх очолювали полковники Терлецький і Жеврецький.

25 травня Палацовою і В. Перспективною вулицями марширували австрійські війська. На розі Палацової та Миргородської парад приймав начальник дивізії зі своїм штабом. За невиконання вимог австро-угорців ними було усунено з посади міського голову С.П. Крамаренка (в. о. голови став Л.В. Панасюк). За декламування зі сцени під час любительського спектаклю в театрі вірша, “спрямованого проти німців”, було заарештовано сина українського кавалерійського полковника Зубова. Його мали передати

австро-угорському військово-польовому суду за “порушення громадського спокою і порядку”. Родичі звернулися до командира іноземців, генерала з проханням, з огляду на юнацьку легковажність звинувачуваного, віднести до нього поблажливо і обмежитись арештом, не піддаючи іншим покаранням. Вночі 26 червня невідомі обстріляли австро-угорських вартових біля юнкерських таборів. У Лелеківці австро-угорські загони роззброїли мешканців, захопивши понад 100 гвинтівок та розстрілявши більшовика К. Настасієнка.

Суттєво інший підхід до стосунків із цивільним населенням був у прибулих в Центральну Україну галичан. “Ніяких насильств і боротьби не заводити, а суперечки полагоджувати поки що своїм громадським судом. Кара смерті заборонена... Поводження з людьми має бути чемне. Говорити тільки по-українськи до населення”, – такий наказ отримав легіон (полк) Українських січових стрільців (УСС) перед переходом у Наддніпрянщину. Складався він із добровольців-західноукраїнців, чиї землі перебували в складі Австро-Угорської імперії. Із армією цієї держави, згідно з Брестським миром, січовики прийшли в наш край.

Стрільці розмістилися в Масляниківці, Миколаївці, Грузькому, Іванівці (Благодатному), Карлівці, В. Висці, Соколівському. 13 червня вони прибули до Єлисаветграда поїздом. Один з них, М. Горбовий, згадував: “Вже здалека мріє місто, з куполами церков, твердинею. На двірець (залізничний вокзал. – С.Ш.) заїздимо о годині п’ятій пополудні, при грімких звуках оркестри. Зараз таки мало не все місто злягло на двірець, побачити “австрійських козаків”. Стрільці, побачивши таке зацікавлення собою, – дарма, що були доволі помучені тижневою подорожжю, теж хотіли “показатися”. Вирівнялись лави, постава бадьора, старшини на конях, коротка, різка команда і – з оркестрою на чолі – двинулося стрілецтво в місто. Вже цей перший виступ викликав у публіки дуже достатнє враження, а це в той час багато значило”.

Головним завдання “усусів”, як їх іноді називали, австрійське

командування вбачало в охоронно-поліцейсько-каральній функції при концентрації та відправленні до імперії хліба, придушенні місцевих, зокрема селянських, повстань. Але при реалізації цих завдань західноукраїнці намагалися уникати жертв місцевого населення, робили спроби захистити його від покарань австрійцями. Значно більше уваги, зусиль і бажання вони докладали до виконання заклику Центральної управи УСС: “Ширити скрізь серед українського населення національну свідомість, знання історії, літератури, краю і людей, пісні і музики, пошанування і культури всього рідного, своїх національних пам’яток, своєї минувшини... полишити по собі серед українського народу із днів світової війни пам’ятку не тільки карного, але і в найвищому степені культурного війська”.

Українські січові стрільці влаштували із слухачами курсів українознавства (для них та “Просвіти”, зокрема, виділила кошти місцева споживспілка) для вчителів народних шкіл Єлисаветградського і Олександрійського повітів спільну вечерю неподалік Масляниківки. У канікулярний час галичани організовували для селян народні, вечірні та недільні школи. Вдова корифея театру Софія Тобілевич приймала на хуторі Надія стрільців уже невдовзі після їх приїзду в наш край: “Ожив і заяснів наш хутір духовою радістю після довгих років самотності й забуття... І мало не всі представники культурної Галичини мали за свій обов’язок побувати на могилі й хуторі”. Згадку про відвідини цього славетного місця стрільцями залишив і письменник Р. Купчинський, який у їхньому складі базувався в Грузькому: “І враз перед ними виринув хутір “Надія”...Серед зжатих піль, як оаза серед пустелі. Цілий у зеленій шаті саду, над маленьким потічком... – Хутір Карпенка-Карого, – сказав отаман. – А ось направо його могила! Їздці позіскакували з коней і підійшли до могили. Належало перше зложити поклін великому покійникові. На хуторі вже запримітили приїжджих... – Ми стрільці в гості до пані Тобілевички... Під низьким дахом, серед жовтих мальв ждала хата на стрілецьких гостей. А на порозі хати ждала найліпша з

господиень, незабутня Софія Тобілевич – дружина Карпенка-Карого. З хлібом-сіллю, зі щирою душею і золотим серцем”.

У міських театрі й парку Єлисаветграда грав стрілецький оркестр. Студенти, інтелігенти у військовій формі влаштовували аматорські вистави, у яких брали участь і місцеві сільські дівчата. При цьому вони співпрацювали з “Просвітою”. У міському саду стрілецький театр ставив “Шельменка-денщика”, “Сватання на Гончарівці”, “Наталку-Полтавку”. Неподалік саду на спортивному майданчику відбулося три гри місцевого футбольного гуртка із західноукраїнцями. У жовтні австро-угорське командування вивело УСС з Наддніпрянщини. Із щирим смутком проводжали елисаветградці карпатських побратимів. Добре згадували своє перебування на Інгулі й галичани. В умовах, коли в назвах вулиць (Карабінерна і В.Пермська) Кіровограда увічнено військові частини армії імперії Романових, які брали участь у ліквідації Запорізької Січі та гайдамацтва, є сенс вивчити можливість появи вулиці Українських січових стрільців.

1 липня загін українців зняв із приміщення міськуправи червоний прапор, залишивши національний. “Голос Півдня”, пославшись на київське “Відродження” повідомив про панахиду – маніфестацію по народному борцеві гетьману Івану Мазепі в Софіївському соборі і на сусідньому майдані в річницю Полтавської битви, з нагоди чого було ухвалено відозву українського військового товариства “Батьківщина” та відправлено телеграми шведському народу, як колишньому союзнику в боротьбі проти Петра І. Через тиждень на Дон відбув перший загін офіцерів та юнкерів добровольців для боротьби проти більшовиків. А на юнкерському плацу тим часом лунали удари по м’ячу. Під час футбольної гри тут зуміли навіть вкрати велосипеда одного з уболівальників.

Продовжувала діяти церква колишнього ЄКУ. Тут співав, отримуючи схвальні відгуки, зокрема на Великдень, церковний любительський хор.

1.7.1918 р. у стінах церкви підпоручик інженерних військ (19-го понтонного батальйону) у відставці В. Ястребов (скоріш за все, син відомого красзнавця, викладача реального училища), корнет 12-го драгунського Стародубського полку О. Бракер (напевне, син поміщика), поручик 8-го драгунського Астраханського полку М. Ламбринуд та корнет 12-го гусарського Охтирського полку О. Некора стали свідками на весіллі дворян А. Шафонського (36 років) та Н. Волиновської (19). У метричних книгах за 1918 р. зустрічаються прізвища, зокрема, електротехніка ЄКУ К. Додукаленка, поручика 15-го січового Запорізького ім. Тараса Шевченка полку Ф. Гриценка, козаків кінної сотні ім. Івана Гонти П. Магонського із Новоукраїнки, 1-го Єлисаветградського січового полку Я. Тимошевського із с. Ново-Миколаївки Ташлицької волості, 1-го кінного охоронного куреня К. Білоусова, 1 Єлисаветградського Богданівського полку Л. Шевченка із Новоархангельської вол., гарматної сотні С. Костовина та ін. Протоієреєм церкви служив М. Романовський, дияконом – П. Дмитрієв.

Учасник національно-визвольних змагань доби УНР Ф. Мелешко згадував, що під осінь гетьманське військове міністерство оголосило мобілізацію старшинства: “В Єлисаветі свідомі українці, переважно учителі із сіл відмовилися нести службу з російськими офіцерами. Тому вирішили заснувати Український Січовий Курінь, з ініціативи сотника М. Вербицького...”. На чолі з останнім близько 70 осіб, більша половина з яких була глodoсянами, не згодилися входити до Єлисаветського пішого полку, “захопили приміщення для свого розташування в бувшому кавалерійському училищі. В тій же школі захопили склади рушниць, набоїв, кулеметів і гранат”. Це сприяло приходу до влади в місті антигетьманських українських республіканських сил.

“19 листопада вночі місцеві петлюрівці роззброїли добровольчий офіцерський загін та учнівську роту”, – йдеться в “Роках боротьби”, – наступного дня петлюрівцями було оголошено на кавплацу запис

добровольців. Історик Тинченко пише, що переворот у ніч з 22 на 23 листопада здійснив створений з офіцерів та навколишніх добровольців-селян курінь 16-го пішого кадрового Єлисаветградського полку. Влітку-восени 1918 р. куренем командував один з активних українських діячів Херсонщини Михайло Вербицький, який за Директорії стане на чолі вказаного полку. Військовий штаб нової місцевої влади очолили Мелешко, Вербицький та Островський. Ці події відбувалися, коли в Києві ще зберігалася влада Скоропадського.

7.12.1918 р. місцева газета “Наше життя” писала про повідомлення керівника (очевидно, Полтавця-Остриці) канцелярії гетьмана Єлисаветградській управі, що з приводу відшкодування муніципальних витрат на очищення і освітлення приміщень кавучилища під час перебування австрійських військ слід зробити окреме клопотання. Але наступного дня прибулі німецькі улани зайняли частину училища. У місті створюється комітет громадської безпеки, до якого входять і колишні викладачі ЄКУ Гусєв та Акацатов. Повітовим військовим начальником і комендантом у цей час був Коваленко. Він мав виконувати телеграфне розпорядження Петлюри про затримання і передачу до суду осіб в неукраїнській військовій формі (це не стосувалося австрійців і німців). Невдовзі повітовим комісаром призначається Д. Хорунжий, комендантом міста і повіту – полковник В. Вільчинський, повітовим військовим начальником – штабс-капітан Коляда (його замінить полковник Гациський), інтендантом – капітан Яворський. Головою Української національної спілки був Т.Я. Біланенко. 11 грудня “містом дефілювала сотня Івана Гонти” (сформована, як пише С. Волков, В. Акацатовим), з панцерним автомобілем позаду. Через 4 дні біля думського під’їзду вишикувалися республіканські підрозділи на чолі з командиром Гаркушею та комісаром Хорунжим. Останній привітав гласних, котрі вийшли, перервавши засідання, і виразив сподівання про вирішення майбутніми українськими установчими зборами проблем “спокою та

порядку”. Голова думи Метт (секретарем був Гусєв) подякував за вітання, виразивши сподівання на відновлення в Україні демократії та прийнявши від військовиків національний прапор, який вивісили над думою. У цей фінансово нелегкий час “Просвіта” відремонтувала сцену, орендовану в приміщенні дворянського зібрання, де 15 грудня її драмгурток поставив спектакль І. Карпенка-Карого “Суєта суєт”. У загальноукраїнському масштабі напередодні до влади прийшла Директорія на чолі з В. Винниченком, відновивши УНР. Інший її член С. Петлюра очолив війська.

Отаман залоги Єлисаветграда М. Вербицький та зав. формуванням Морського республіканського українського загону Ю. Дежур закликали всіх моряків “стати до боротьби за право і волю трудового народу”. Запис до загону здійснювався в його штабі у “кавалерійській школі флігель номер перший”. У місті 17 грудня дають про себе знати німецькі солдати. Зі свого ешелону на станції без попередження вони майже впритул розстріляли козаків із залізничної варти. У відповідь частини 1–2 єлисаветградських полків і кавалерійського дивізіону під прикриттям панцерника звільнили територію станції від німців, захопивши кілька сотень їх у полон. У бою загинуло 12 відважних захисників. Тимчасово виконуючий обов’язки повітового коменданта Яворський запросив городян вшанувати пам’ять полеглих, яких після літургії і відспівування в соборі мали поховати на кавалерійському плацу. Церемонію супроводжували два січові полки з оркестром, кінний дивізіон на чолі з пораненим під час бою отаманом Вербицьким і галицький український курінь. На труні галицького січовика, студента-юриста останнього курсу Львівського університету Олександра Стеця був вінок з написом “Від отамана і товаришів українського галицького куреня – борцєві за волю України”. Наприкінці місяця від ран померло ще два захисники міста, козаки кулеметної роти, яких теж поховали на плацу.

У Єлисаветградській пресі міститься згадка про козачу школу на розі Кавалерійської й Палацової вулиць, в якій містився штаб формованого

Галицько-Українського полку ім. Богуна військ Херсонщини й Таврії УНР,

У книзі “Даремно прожиті роки” уродженець Єлисаветграда письменник П. Гельбах згадує палац як місце, де можна було дізнатися, чи не змінилася в місті влада і “якого ж прапора готувати – червоного чи жовто-блакитного”. Ця ситуація, зокрема, характеризувала і початок лютого 1919 р. 1 числа увечері окружком більшовицького парткому і ВРК вирішили за допомогою відданих більшовикам частин організувати заколот проти української влади. У цьому засіданні на приватній квартирі взяв участь представник Григор’єва, помічник коменданта міста, котрому запропонували під час перевороту посаду коменданта, від якої той відмовився. Опівночі оперативний штаб змовників розташувався в буд. Остроухової на Петрівській вул. (Штаб військ УНР знаходився майже напроти – в тому ж кварталі в готелі “Росія”.) На нараді за участю представників військових частин виявилось, що на боці петлюрівців були галицький полк “Курінь смерті” Козубського (випускника ЄКУ) на станції та частина кулеметної роти, на боці більшовиків – інша частина кулеметників, уся артилерія і кавалерія (загалом – до 300 із гарнізону в 2000 осіб), які стали “п’ятою колоною” у складі петлюрівців. Створювалась вона завчасно. Один з організаторів заколоту згадував, що місцевим більшовикам було наказано заздалегідь проникати в українські частини, у Галицькому полку їм вдалося сформувати навіть свою сотню. Членам партії і частині робітників було видано зброю із приміщення кавалерійського училища. Змовники, виступивши вдосвіта, за пів дня фактично захопили місто, окрім залізничної товарної станції. Але завдяки допомозі із Знам’янки петлюрівці на вечір відновили владу УНР. Натомість ВРК викликав загони з Лозуватки, Губівки, Бобринця, Знам’янки, які при підтримці залпів артилерії з фортеці та робітників заводу Бургарда 7 лютого встановили в місті радянську владу, про що, зокрема, згадував у збірнику “Роки боротьби” (1927 р.) Радіонов.

За свіжими слідами подій одеська преса, посилаючись на слова особи,

яка “заслуговує на довір’я” і була в Єлисаветграді проїздом, писала: пасажери поїзда, котрий прибув до міста “3 лютого, не змогли пробратися до міста, оскільки звідти доносилися стрілянина. Виявилось, розпочався виступ місцевих більшовиків... Напавши вночі на сплячий курінь січовиків, повстанці роззброїли їх і без труднощів заволоділи містом. На вокзалі знаходилося в цей час 3 ешелони українських військ: козаки загону Самокиша, повітроплавальний загін та одна інженерна частина... У місті тим часом виник військово-революційний комітет. Недовго, втім, було його панування. Наступного дня жменька нероззброєних січовиків стала вчиняти напади на більшовицькі загони, роззброювати їх і озброювати прихильників української влади... Надвечір того ж дня місто виявилось під володарюванням січовиків. Втім, недовговічною виявилася і ця влада. Наступного дня, коли особі, яка повідомила нам ці факти, вдалося вирушити у напрямку до Одеси, дорогою були вже відомості, що Єлисаветград знову в більшовицьких руках”. Р. Коваль зазначає, що українці залишили місто 5 лютого. Я. Тинченко пише, що формований у січні в Єлисаветграді Галицько-український полк ім. І. Богуна згодом об’єднався з 16-м (колишнім 21-м) пішим Єлисаветградським полком в 1-й Січовий Єлисаветградський полк, який на поч. лютого від’їхав на Бірзулу.

Починаючи з другої половини грудня 1917 р. згадок в “Голосі Півдня” про діяльність ЄКУ, його командно-викладацький склад і юнкерів нами не виявлено. Згодом більшовицький ВРК конфіскує касу закладу. За часів української влади навесні діяла комісія у справах ліквідації училища. Добротні, просторі, розміщені в стратегічно вигідному місці (між залізничним вокзалом, найбільшим підприємством – Ельворті і центром), приміщення активно використовувалися керівними органами, військовиками в часи радянської та української (УНР, Українська держава і Директорія) влади. У критичні моменти боротьби за владу тут зберігалася і звідси неодноразово видавалася або вилучалася зброя. Кавалерійський плац став

місцем мітингів, зібрань політичних сил, покликаних до життя революціями і національно-визвольними змаганнями. Деякий час обов'язки керівника ЄКУ виконував український есер В. Акацатов. У часи УНР звучала ідея “відродженого українізованого” кавалерійського училища. В добу держави П. Скоропадського було вирішено відкрити Єлисаветградську кінну юнацьку школу, призначено її начальника Б. Гернгроса та інспектора О. Карпенка. Але за кілька місяців владу в місті візьмуть більшовики, за яких сюди прибудуть створені в радянській Росії кавалерійські курси.

РЯДОК В ЛІТОПІСУ ЗАКЛАДУ (БОРИС ГЕРНГРОС)

“Щоб мати офіцерів з освітою, в найближчий час відкриваються військові школи для всіх родів зброї. Задля підготовки фахівців із закінченою військовою освітою, мають відкритися на Україні військові академії та школи старшин (артилерійська, кавалерійська, стрілецька й інші)”.

(З інтерв'ю військового міністра Української держави, генерального бунчужного О. Рогози київській газеті “Відродження”. 1918 р.)

За Скоропадського відбувся випуск Інструкторської школи старшини у Києві, у якій був і кінний відділ. В травні 1918 р. гетьман задекларував необхідність заснування офіцерських та напівофіцерських шкіл для формування української армії. Створена влітку комісія для утворення військових шкіл на чолі з військовим педагогом, майбутнім очільником Головної шкільної управи Військового міністерства, генерал-полковником Юнаковим запропонувала відкрити ряд закладів, у т. ч. кінну школу.

Російський дослідник С. Волков пише, що 24 вересня 1918 р. начальником ЄКУ призначено Б. Гернгроса. Училищні стіни Борису Володимировичу були добре знайомими: саме тут він свого часу отримав

військову кавалерійську освіту. Згодом ще була й академія Генштабу. Під час Першої світової війни полковник командував 14-м гусарським полком. У грудні 1917 року стає на чолі української частини. Служить у гетьманській армії. Входив до комітету з будівництва армії Головуправління Генштабу. В “Голосі Півдня” за 24 жовтня 1918 р. зустрічаємо повідомлення: “Начальником відроджуваного українського юнкерського училища призначений ген.-майор Б.В. Гернгросс, інспектором О.С. Карпенко”. С. Волков зазначає, що в ЄКУ часів гетьмана служив також В.М. Акацатов. Інших згадок у кіровоградських джерелах про можливу фактичну діяльність цього закладу нами не виявлено. На запит до Центрального державного історичного архіву України в Києві 2009 р. нам надійшла відповідь, що за даними науково-довідкового апарату документів про ЄКУ не виявлено. 2010 р. із Центрдержархіву вищих органів влади та управління України повідомили, що в документах міністерств, військових справ, освіти, закордонних справ Української держави містяться накази Військової Офіції Української Держави від 17 червня про створення комісії для організації військових шкіл, від 20 липня – “про особистий склад Комісії за утворення постійних Військових шкіл Української Держави (додаток до наказу від 17 червня 1918 р. (згадується полковник Гернгросс), від 16 вересня 1918 р. з оголошенням відомості про юнацькі школи, які мають бути відкриті на Україні (в тому числі і Єлисаветградська кінна юнацька школа), від 17 вересня 1918 р. про правила прийому молоді в основні юнацькі школи, від 5 листопада 1918 р. про розформування комісії по утворенню військових шкіл”. Водночас в документах цих міністерств не виявлено відомостей про О. Карпенка, викладацький та курсантський склад елисаветградської кінної школи (училища).

Антигетьманське повстання, розкол українського політикуму, поразки армії вплинули на перехід частини генералітету та офіцерства Скоропадського до Збройних сил Півдня Росії. З 10 січня 1920 р. Гернгросс

знову командує 14-м гусарським полком, потім служить в штабі 2-ї кавалерійської дивізії. З Криму евакуювався на пароплаві “Аю-Даг”. Перебував у Галліполі, командував 3-м кавполком, потім 2-ю кавбригадою. В югославській еміграції очолював полкове об’єднання в Гориці, на 1931 р. командував 2-ю бригадою кавдивізії, викладав на Вищих військово-наукових курсах у Белграді. Помер після 1939 р.

ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

“Обіцяю й присягаю Всемогутнім Богом і святим Євангелієм, що буду служити, не жаліючи свого життя, вірно і щиро аж до останньої краплі крові Українській Державі і ясновельможному Гетьманові, військовому вождеві Української Армії й Флоту. Я буду ставити в усіх випадках якнайбільший опір ворогам Української Держави, буду пильнувати всіх інтересів Української Держави й свято берегти доручену мені службову таємницю і слухатись без заперечень усіх наказів для потреби служби й Держави, совісно виконувати всі мої обов’язки й нічого задля власної користі не робити такого, що перечило б моїй службі й присязі. Я ніколи не покину своєї частини й свого Прапора і в усіх випадках буду поводитись, як личить чесному, вірному, совісному, хороброму й свідомому (офіцерові або воякові). Хай мені в цьому Бог допоможе! На закінчення цілую св. Письмо і мого Спасителя Амінь!”.

(Текст військової присяги, затверджений наказом військового міністра Української Держави № 339 29 липня 1918 р.)

Після припинення існування Російської імперії у часи революцій і національно-визвольних змагань колишні вихованці ЄКЮУ – ЄКУ опинилися по різні боки барикад, обравши свій подальший шлях і власну долю у складі армій різних держав і урядів, утворених на теренах колишньої “єдиної і неділимої”. Національно свідомою частиною колишніх юнкерів-кавалеристів

вступила в герць за незалежність України, відродження слави предків часів Київської Русі, Галицько-Волинської держави, Запорізької Січі й Гетьманщини, формуючи еліту своєї армії.

Виходець із харківських дворян Євген Білецький (8.12.1870 – після 1945) 1894 р. із кавучилища вийшов підпрапорщиком до драгунського полку. Служив у жандармерії, у т.ч. помічником начальника Херсонського губерньського управління в Єлисаветградському повіті (1906 – 1907 рр.), начальником Одеського управління. 1917 р. входить до Українського Генерального Військового комітету, у 1918 – 1919 рр. – начальник Херсонської ремонтної комісії з поповнення кінським складом Армії Української Держави (згодом – Дієвої армії УНР). 1920 р. стає командиром Учбового куреня 4-ї запасної бригади у Кам'янці-Подільському, потім – начальником Тилу АУНР, генерал-хорунжим. 1945 р. Білецький заарештовується у Польщі радянськими військовими. У 20-річному віці (1899 р.) закінчив ЄКЮУ виходець із Полтавщини Юрій (Георгій) Глібовський (13.11.1879 – ?). 1917 р. на II Всеукраїнському з'їзді полковник обраний до Українського генерального військового комітету. Увійшов до складу ЦР. Очолював штаб міського гарнізону під час оборони Києва від більшовицького війська Муравйова. Восени 1918 р. служив помічником Генерального писаря гетьманської канцелярії І. Полтавця-Острияниці – випускника єлисаветградського навчального закладу, став отаманом козацтва Київщини. За Директорії отримав звання генерал-поручика.

На рубежі 1918 – 1919 рр. кілька місяців очолював Лубенський кінний полк армії Директорії, кавалер ордена св. Георгія IV ст., полковник, випускник училища Микола Вергелес (21.10.1864 – ?). Випускник Ярославської гімназії і ЄКУ Леонтій Жуковський (23.04.1874 – ?) служив у Звенигородці, на Волині у прикордонній сторожі, брав участь у Першій світовій війні. З весни 1920 р. – в АУНР, де через рік стає полковником і начальником Спільної школи підстаршини 3-ї Залізної стрілецької дивізії.

Уродженець Умані Микола Кохно-Кутів (28.12.1869 – 1919), закінчивши єлисаветградські реальне та кавалерійське училища, служив корнетом, ротмістром у Крем'янці. Із 1.11.1920 р. завідував господарством 6-го кінного полку ім. Костя Гордієнка. Помер у польському таборі Каліші. Сотником в гетьманській армії служив випускник ЄКУ 1907 р., колишній командир ескадрону 10-го гусарського полку ротмістр Б. Луговий. Загинув під Полтавою, де був помічником коменданта залізничної дільниці. Уродженець Полтавщини (за іншими даними Єлисаветграда), випускник ЄКЮУ 1895 р., полковник Костянтин Середін перейшов до АУНР з оголошенням незалежності України. 1918 р. став військовим аташе Української держави в Румунії. Був консулом на Дону. Виходець із Білої Церкви, вихованець ЄКУ Михайло Сидорянський (Палій-Сидорянський) (8.11.1895 – 1963) отримав освіту ще й у Петербурзькому гірничому інституті, Артилерійській технічній школі (1917 р.), Інструкторській школі старшини (1918 р.). Служив у 1-му Залізничному полку Армії Української держави. Взяв активну участь в антигетьманському повстанні на Київщині. Був отаманом повстанських загонів у р-ні Таращі, старшиною Київської групи Дієвої армії УНР. 1920 р. призначається начальником розвідвідділу штабу 4-ї Київської дивізії Армії УНР. Наступного року на чолі Відділу окремого призначення перейшов на територію УСРР, де брав участь у бойових діях під час II Зимового походу Ю. Тютюнника, коли зазнав поранення. Відмовився повертатися до таборів інтернованих у Польщі. В еміграції мешкав у Чехословаччині, очолив Спілку українських інвалідів у Празі, де й помер.

Виходець із дворян Херсонської губернії Павло Трилицький (Трилеський) (3.11.1861 – ?) закінчив училище 1883 р. Служив, зокрема, повітовим військовим начальником при штабі Московського військового округу. Маючи досвід участі у світовій війні, у листопаді 1917 р. став командиром Українського кінного дивізіону ім. М. Залізняка, сформованого із українців 7-го драгунського Кінбурнського, 7-го уланського

Ольвіопольського та 7-го гусарського Білоруського полків. У 1918 – 1919 рр. командував 5-ю Дієвою кінною дивізією, 1920 р. – заступник командира окремої кінної дивізії Армії УНР. Випускник ЄКУ 1909 р. В. Шабельський служив ротмістром 7-го гусарського полку. У гетьманській армії 28 жовтня 1918 р. затверджений в чині військового старшини. Військовослужбовцями армії П. Скоропадського були Є. Томашевський та Г. Фотелего. 1905 р. училище закінчив випускник Володимирівського Київського кадетського корпусу Петро Яблонський (24.08.1884 – ?). За відвагу в Першій світовій війні був нагороджений Георгіївською зброєю. У квітні 1918 р. підполковник служить у головному ремуправлінні військового міністерства УНР, у 1920 – 1921 рр. – в штабі 6-ї січової стрілецької дивізії АУНР. Уродженець Золотоноші М. Янчевський (2.12.1888) навчався в ЄКУ у 1908 – 1910 рр. Воював на Румунському фронті. Восени 1917 р. активно організовує українізацію 12-ї кінної дивізії. На поч. 1918 р. призначається до вишколу кінних військ УНР. За П. Скоропадського служить командиром куреня, помічником командира 3-го піхотного полку. Полковник брав участь в боях АУНР до її інтернування в Польщу. Після ліквідації таборів жив у Варшаві, брав участь в роботі Українського центрального комітету. Похований у польській столиці на православному цвинтарі Варшава-Воля. Зусиллями Об'єднання українців у Польщі 1999 р. на цвинтарі зведено пам'ятник українським воякам, відкритий за участі президентів Польщі О. Кваснєвського та України Л. Кучми.

Михайло Ярошевський (7.10.1871 – ?) із х. Довгоруківки Херсонської губернії закінчив у Єлисаветграді і реальне, і кавалерійське (1895 р.) училища. В російській армії став підполковником, в українській служив із 1918 р. Влітку 1920 р. отримав призначення до штабу 6-ї запасної бригади АУНР. У 1921 – 1922 рр. служив у кордонній охороні УНР начальником штабу Окремого корпусу, а потім – начальником відділу штабу Окремої бригади. В. Босько пише, що ЄКУ закінчив і Микола Шаповал (брат відомого

національного політичного діяча, педагога, професора), майбутній командир українських полків, дивізії АУНР, Спільної юнацької школи (у її складі, зокрема, перебували уродженці Єлисаветграда Ю. Дараган та Глодос Ю. Корогода) у польських таборах.

Поросли травною могили загиблих за волю України випускників ЄКЮУ–ЄКУ, стоять пам'ятники на могилах тим із них, хто емігрував за кордон, поневіряючись по таборах для інтернованих, шукаючи на чужині місця навчання чи роботи, налагоджуючи в діаспорі національну справу, формуючи в західних державах повагу до українців. Священний обов'язок українців поч. ХХІ ст. увічнити їх пам'ять на Батьківщині, в т. ч. у місті їхньої юнкерської молодості – Кіровограді, зокрема, у закладах, де вони навчалися. Простежимо дещо детальніше життєпис деякого з учасників національно-визвольних змагань.

КЕРІВНИК УРЯДУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (СЕРГІЙ ГЕРБЕЛЬ)

Земля Кіровоградщини народила керівників уряду УНР (В. Винниченко, В. Голубович), УРСР (Л. Корнієць) та – незалежної України (Є. Марчук). Безпосередньо причетний до степового краю також очільник уряду держави гетьмана П. Скоропадського С. Гербель.

З'явився на світ Сергій 1858 р. у сім'ї купця Санкт-Петербурзької губернії. Навчався в Кременчуцькому реальному училищі. А далі міг зійти з батьківської цивільної “стежки”, вступивши 1877 р. на військову службу. Наступним кроком було навчання в Єлисаветградському кавалерійському юнкерському училищі, яке закінчив корнетом у 20-річному віці. Але все ж кар'єру Гербель зробив у цивільній сфері, вийшовши 1883 р. в запас армійської кавалерії. Осів на Херсонщині. (Не знаємо, яке мали до цього роду відношення Гербелі, власники поселень на 1856 р.: Троянка (поручик)

Олександрійського, Мар'янівка (штаб-ротмістр) Бобринецького, на 1860 р. – Братівка (Михайло і Марфа) Херсонського повітів.) Обирався почесним мировим суддею, земським гласним, членом повітової та губернської управ. Можливо, йому родичкою доводилася вдова гвардійського поручика, багата поміщиця краю О. Гербель, яка напр. XIX ст. мала 1846 дес. землі. На рубежі XIX – XX ст. Сергій Миколайович працює головою херсонських повітової, губернської земуправ, віце-губернатором і губернатором Харківщини, начальником Головного управління у справах місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ. Із останньої посади призначається членом Держради Росії, що стало свідченням рівня його високого авторитету.

Ілюстрацією значимості обов'язків Гербеля з початком Першої світової війни є публікація в місцевій пресі про факт проїзду 1.9.1914 р. через Єлисаветград “члена державної ради, уповноваженого головного управління землевпорядкування та землеробства із закупівлі продовольства для потреб армії через земства”. Через два роки, в серпні до Одеси виїхав голова Єлисаветградської земуправи Ковальов для участі у скликаній гофмейстером Гербелем нараді з питань постачання хліба для війська. У цей час головний начальник Одеського ВО виніс обов'язкову постанову про заборону здійснення на території округу ремонту млинів без дозволу головуповноваженого міністерства землеробства по Херсонській губернії Гербеля. Навесні 1917 р. до відання останнього входили видача нарядів на відправку продовольства до інтендантського відомства, транспортування хлібопродуктів морським та річковим транспортом.

Нагромаджений в часи імперії адміністративно-господарський досвід став у нагоді під час роботи на високих посадах за П. Скоропадського. Із 29 травня 1918 р. С. Гербель працює представником Голови Ради Міністрів Української держави при Головній квартирі командування австро-угорських військ в Одесі, а з липня – міністром продовольчих справ. “Він розпочав свою діяльність із того, що вигнав близько 350 осіб, які засіли там без усякої

справи, терміново просив призначення слідчої комісії, котра при першому ж побіжному огляді становища в міністерстві порушила біля ста справ із шахрайства, крадіжок і безсоромної спекуляції”, – згадував П. Скоропадський, маючи на увазі передовсім справу із хлібозакупівлею.

За присутності німецько-австрійських військ, запрошених Центральною Радою, не все залежало від української влади. По-різному шукалися шляхи виходу із становища того року. 17 жовтня Гербель і ще 9 міністрів подали гетьману “Записку в справі зовнішньої політики України”, де звучали ідеї орієнтації інтересів національної політики на простір колишньої Російської імперії. Це привело до відставки Ради міністрів. “Новий кабінет, – писав Скоропадський, – був буржуазним, але із сильним українським забарвленням”. Зрештою, після чергової кризи уряду, його проросійський склад 14 листопада сформував уже сам Сергій Миколайович, якому гетьман згодом дасть таку оцінку: “Гербель, голова Міністрів і міністр землеробства, людина великого службового досвіду, колишній член Державної Ради. Я розраховував на нього як на людину великої сили волі, але він застарів, до політики моєї відносився співчутливо, дуже добре дивився на земельне питання, але останнім часом підпав під вплив..., що робило його дії якимись розпливчастими, половинчастими. До речі, я не можу сказати, щоб він підтримував мою владу настільки, що я декілька разів нагадав, що я голова уряду і прошу зі мною рахуватися. Пригадую, що якось в одному папері, зверненому до німців, він цілковито пропустив згадку про мене, в той час як справа була в моїй компетенції. Я йому на це вказав”. 15 листопада уряд С. Гербеля оголосив декларацію, у якій, зокрема, йшлося про розбудову єдиної Росії на федеративних принципах із забезпеченням прав України на власну державність і національну самобутність, про зміцнення державного ладу в Україні.

Внутрінаціональне протистояння при зовнішніх впливах привело 14 грудня до відмови від влади П. Скоропадським та передачі Радою Міністрів

своїх повноважень Директорії, очолюваній В. Винниченком. С. Гербель на деякий час потрапив до Лук'янівської в'язниці. Згодом, як і экс-лідер Української держави, емігрував до Німеччини. Розпочинався виїзд еліти національно-визвольних змагань на чужину. На рідній землі очільникам державотворення ставало тісно.

ІЗ ГЕНЕРАЛЬСЬКОГО РОДУ (ІВАН ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО)

“Я потішився красочно-бойовим виглядом [Окремої] Кінної дивізії під досвідченим керуванням (І. Омеляновича-Павленка – С.Ш.) при присутності природного хисту і любові до кінного діла, кінні полки цієї бойової одиниці за останні три-чотири місяці зробили великий поступ – тут було вже не дилетантство, а правдива, як відчувалось, трохи засувора військова школа: певність в командуванні, віра в коня, сусідів, в свої бойові рухи, знання ворога. З моїх розмов зі старшинами і козаками (переважна більшість яких відбувала зі мною Зимовий похід в 1920 р. по ворожих запіллях), я виніс найкраще враження...”

(Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). К. 2007.)

Іван з'явився на світ у далекому Баку 31.08.1881 р. у дворянській сім'ї нащадка задунайських козаків, який переїхав на Кавказ із Київщини (за іншими даними – вихідця з дворян Бессарабської губернії, уродженця Тифліської губернії), дослужиться до генерал-лейтенанта, Володимира Павленка та Олександрі, представниці грузинського княжого роду Русієвих-Корчешевих. 1886 р. Павленки перебралися за новим місцем служби глави сім'ї з Тифлісу до Хабаровська, потім – до Омська. Дослідник Р. Коваль пише, що дитинство Івана пройшло в Тифлісі, де народилися його сестра та старший брат Михайло, їх дядько по матері, командуватиме військами

грузинської держави. У нью-йоркському виданні мемуарів колишнього олександрійця П. Феденка йдеться, що М. Павленко народився в Петербурзі, де після смерті батька мама вийшла заміж за барона Остен-Сакена. Там проходило дитинство Івана. Він закінчив Омський кадетський корпус та Єлисаветградське кавалерійське юнкерське училище. Водночас дослідник Я. Тинченко називає лише Сибірський кадетський корпус, Костянтинівське артилерійське училище (1901 р.) та Офіцерську кавалерійську школу (1911 р.). Ці розходження свідчать про недостатню вивченість біографії українського військовика.

26.08.1912 р. Іван (як і його брат Михайло) починає носити прізвище Омелянович-Павленко. У Першій світовій війні в російській армії він пройшов шлях до підполковника, за хоробрість нагороджений орденом Св. Георгія IV ст. та Георгіївською зброєю. З 10.09.1917 р. командує українізованим 8-м гусарським Лубенським полком, перейменованим на 2-й Лубенський кінно-козачий ім. Сагайдачного полк військ Центральної Ради. Його рештки І. Омелянович-Павленко вивів з Румунського фронту до Києва. Незабаром цю частину перейменовано в Лубенський кінно-козачий полк Сердюцької дивізії гетьмана П. Скоропадського. 8 жовтня 1918 р. з посади командира цього полку Павленко переводиться кошовим отаманом Українського Козацтва на Харківщині, через місяць стає членом Генеральної козацької ради (дослідник Лободаєв пише, що кошові отамани брати Павленки у листопаді виїхали до Вінниці, де перейшли у повне розпорядження Директорії), наприкінці року очолює групу військ “Наварія” в Українській Галицькій армії (УГА). На рубежі зими – весни 1919 р. військовик перебуває у розпорядженні військового міністра, Наказного Отамана УНР. У березні Омелянович-Павленко командує фронтом, 1-ю запасною кінною бригадою, через два місяці стає інспектором кінноти Дієвої армії УНР.

У листопаді військовик захворів на тиф і залишився в Проскурові. Після захоплення його білогвардійцями вступає до Збройних Сил Півдня

Росії, командує полком на Північному Кавказі в боротьбі проти Червоної армії. З капітуляцією білогвардійської Кубанської армії переїхав до Тифлісу. Звідси уже в якості голови військової місії УНР у травні 1920 р. вирушив до Севастополя, де відбулися переговори з головнокомандувачем Добармії генералом Врангелем про спільні дії проти більшовиків, з головою Американської військової місії контр-адміралом Мак-Коллі, який побажав Україні здобути повну свободу. У червні Омелянович-Павленко очолив новостворену Окрему кінну дивізію, з якою відзначився в боях проти Червоної армії.

Восени українські військовики були інтерновані у таборах Польщі. Генерал-хорунжий І. Омелянович входив до антипетлюрівської військової опозиції, мешкав у Чехословаччині, в роки Другої світової війни працював над створенням Українського визвольного війська. Жив у Західній Німеччині, США, де входив до Українського національного товариства. Помер 8.9.1962 р. в Чикаго, похований у Баунд-Бруці.

Помітний шлях служіння Батьківщині пройшов брат Івана генерал Михайло Омелянович-Павленко, який воював в українському війську в часи Центральної Ради, Гетьманату, командував УГА, Запорізькою групою АУНР, Армією УНР.

ГОЛОВА НОВОГЕОРГІЇВСЬКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДИ (ГРИГОРІЙ АДАМОВИЧ)

Один із майбутніх ініціаторів українізації війська в Наддніпрянщині Г. Адамович народився 9.11.1868 р. Закінчив реальне училище. Військову службу розпочав 1887 р. Навчався в ЄКЮУ, з якого 1894 р. вийшов корнетом до 12-го драгунського Стародубівського полку в м. Волочиск. В його складі брав участь у Першій світовій війні (24.02.1915 р.), був нагороджений Георгіївською зброєю.

Прийняття Центральною Радою у червні 1917 р. Універсалу застає підполковника Г. Адамовича в Новогеоргіївську (у сер. 1950-х рр. перенесений із зони затоплення Кременчуцьким водосховищем на місце теперішнього Світловодська). У день всенародного читання до Воскресенського майдану притясминського міста йдуть українські кінні та піші військовики з національними прапорами та значками, музикою й піснями, оточують озеленену трибуну з портретом Т. Шевченка, плакатами. Як писала преса: “Першим говорить, не знаючи зовсім української мови, підполковник, батько Адамович. Другий доповідач, молодий офіцер, говорив про ту роль, яку відігравав батько Адамович у створенні місцевих військових частин з огляду на його перевід, що очікується, пропонує не віддавати батька. “Не віддамо!” – відповідає воїнство. Наступний виступаючий розповів про поїздку до Києва на український військовий з’їзд, проведений всупереч забороні Тимчасового уряду. (У списку обраних з’їздом делегатів до Всеукраїнської ради військових депутатів та Центральної Ради значився Тихін Корнієнко, “ур. 8 зап. кавал. п. Єлисавет». – С.Ш.) Четвертий доповідач висвітлив історію України, мотиви проголошення автономії. Після цього, знявши кашкети, присутні слухали текст Універсалу. Співає хор, військовий оркестр виконує гімн, калатають дзвони сусідньої церкви. Потім влаштовується маніфестація українських військовиків зі співом та музикою”.

Місцева преса повідомила в липні, що, внаслідок перемовин представників ЦР і міністрів Тимчасового уряду, формування окремих українських збройних сил не дозволялося. Але національні військові одиниці могли створюватися у рамках російського війська, при штабах якого українці отримували право призначати своїх військових комісарів.

Восени голова Новогеоргіївської Української ради підполковник Адамович і писар ради Корнієнко підписали рішення загальних зборів українців за участі мусульман, молдаван і поляків гарнізону, де йшлося: “Усю владу в місті Новогеоргіївську передати до рук Новогеоргіївської

Української ради”. Усім установам і організаціям міста та гарнізону пропонувалося направити представників для участі в роботі ради. Остання підпорядковувалася Центральній Раді і виявляла готовність вжити рішучі заходи аж до застосування зброї та оголошення міста на осадному становищі проти осіб та організацій, які не визнають влади ЦР. Місцевій раді солдатських депутатів пропонувалося в 3-денний термін передати всі права Українській раді, охорона цейхгаузів, державних установ та майна покладалася на українські частини. У резолюції містилося прохання до командира 8-го запасного кавалерійського полку призначити перевибори полкового комітету та видати наказ про українізацію полку, згідно постанови загальних зборів від 29 вересня. Військові вказаного полку, які не бажали служити в українізованих частинах, мали повідомити про це протягом 3-х днів. 29 жовтня вказане рішення включив до наказу № 362 командир 8-го запасного кавполку полковник Попов, оголосивши про українізацію полку.

Я. Тинченко пише, що Г. Адамович був командиром указаного полку, зі складу якого виділив 1-й Козацький Вільної України полк військ ЦР, на чолі котрого 30 листопада прибув до Києва. С. Волков називає Г. Адамовича полковником, командиром 8-го запасного кавполку, наприкінці 1917 р. – українізованого 1-го кінного полку. 12.02.1918 р. він призначається тимчасово виконуючим обов’язки начальника постачання військ Центральної Ради. За Скоропадського служить начальником 12-ї кавалерійської (4-ї кінної) дивізії. У др. пол. 1918 – 1919 рр. – голова ремонтних комісій із поповнення армії кінським складом. Навесні 1920 р. Григорій Дмитрович служить начальником кінного відділу запасної бригади 6-ї Січової стрілецької дивізії, потім прибув до Києва для формування 7-ї запасної бригади Дієвої армії УНР. Влітку був штаб-старшиною Головного управління персонального складу Військового Міністерства УНР.

ОЧІЛЬНИК ЕМІГРАЦІЙНОГО ШТАБУ СКОРОПАДСЬКОГО (БОРИС ГОМЗИН)

Виходець із дворян Санкт-Петербурзької губернії, які мали землі у Балтському повіті (частково охоплював і землі теперішньої Кіровоградщини) на Поділлі, Б. Гомзин (7.6.1887 – після 1960) закінчив почергово елісаветградські класичну гімназію та кавучилище (1908 р.). Служив офіцером 9-го гусарського полку. У Першу світову війну штаб-ротмістр командував у Балаклеї ескадроном 5-го запасного кінного полку. В листопаді 1917 р. полк було українізовано, на його чолі став підполковник Гомзин. У січні 1918 р. більшовики, захопивши Балаклею, розформували частину. З цього часу по березень 1920 р. військовик служить у курені Гайдамацького Коша Слобідської України. В гетьманській армії обіймав посади ад'ютанта і начальника канцелярії коменданта Харкова. За УНР служить начальником оперчастини штабу Правобережного фронту, старшиною для доручень при Військовому міністерстві, помічником командира 1-го пішого рекрутського полку, командиром кінного дивізіону 6-ї Січової дивізії, помічником начальника розвідувального відділу Генштабу Дієвої армії УНР.

У 1921 – 1923 виконував функції віце-директора департаменту пошт УНР. В еміграції Борис Володимирович мешкав у Львові. Потім переїхав до Праги, де очолював Союз Гетьманців-Державників. Писав статті та спогади. Зокрема, у львівському збірнику до 20-річчя відродження гетьманства в Україні в його матеріалі підкреслюється традиційна роль цієї форми влади, в т. ч. у збереженні державності в ХХ ст.: "...Щойно тепер, коли ми вже відійшли в часі від цієї події й тим маємо змогу подивитися на неї у зв'язку з нашим українським минулим, теперішнім і майбутнім, можемо збагнути все її величезне, творче історичне значення, а зокрема значення її фактичного творця – самого Гетьмана... Обставини в Україні напередодні відновлення Гетьманства склалися – і саме через український хаос – так фатально, що

позначилася загроза ліквідації зародків Української Держави та проголошення України окупованою німцями частиною Росії. Відновлення Гетьманства врятувало ситуацію. Відновлення Гетьманства в Україні нав'язувало обірвану безправно чужими руками нитку української історичної національно-державницької традиції та ставило Україну в становище з-перед 1654 року. А це, по зникненні з історичної арени одного з контрагентів переяславського договору, а саме – московського царя, означало, що Україна на основі норм міжнародного права знову ставала незалежною й суверенною державою. Це одне значення події 29 квітня 1918 року. Друге полягає в тому, що ця подія несла в собі такі творчі зародки, що – без огляду на хвилевий занепад Гетьманства й часову перемогу хаосу – вона з бігом часу, хоч і в дуже несприятливих умовах, стала підставою розвитку Гетьманського Руху, цієї запоруки світлого майбутнього України. Відновлення Гетьманства в 1918 р. стало вихідним пунктом для організації державницької думки й державницьких сил для дальшої боротьби за власну державу... Гетьман Павло Скоропадський своїм чином 29 квітня 1918 р. врятував молоду Українську Державу від неславого повернення в стан небуття... Свято віримо, що Гетьманський рух переможе темні сили й сонце засяє в Україні!”.

В роки Другої світової війни Гомзин жив у Німеччині. Очолював військовий штаб при П. Скоропадському. Продовжував писати. Особистий фонд одного з найближчих соратників гетьмана зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України в Києві.

КОМАНДИР КУРЕНЯ СМЕРТІ (ОЛЕКСАНДР КОЗУБСЬКИЙ)

Сашко з'явився на світ 1889-го. Кавалерійське училище на Інгулі закінчив через 20 років у порівняно спокійні часи в державі. Адже російсько-японська війна та перша російська революція залишилися позаду, а Перша

світова війна була ще попереду. З Єлисаветграда юнак відправився корнетом до 4-го гусарського Маріупольського полку. 1917 р. закінчив підготовчі курси (можливо, I курс) академії Генерального штабу. У мирний час далі, напевне, було б і закінчення цього закладу. Та в умовах війни призначається ад'ютантом штабу 6-ї кавалерійської дивізії. В російській армії дослужився до штаб-ротмістра.

1918 року О. Козубський служить старшим ад'ютантом штабу 1-ї кінної дивізії Армії Української Держави. 5 листопада він затверджується в чині ротмістра з перейменуванням у сотника (зі старшинством з 19 грудня 1916 р.) У грудні очолює Курінь Смерті в Дієвій армії УНР. За спогадами більшовиків-очевидців у Єлисаветграді петлюрівську владу представляв, зокрема, галицький полк “Курінь смерті” Козубського, який базувався на залізничній станції, звідки 7 лютого 1919 р. був витіснений більшовиками. На боці останніх, а не мужніх захисників УНР, виявилася тоді військова перевага на берегах Інгулу. Додамо, що галицький український курінь згадувався в єлисаветградській пресі у зв'язку із захистом міста від німців у грудні 1918 р. У березні наступного року Козубський стає командувачем бронепотягу у Південно-Східній групі Дієвої армії УНР.

Після ліквідації Південно-Східної групи та переходу її особового складу до Румунії Олександр Йосипович вирішує залишитися, перейшовши до Збройних Сил Півдня Росії. Служить у своєму колишньому 4-му гусарському Маріупольському полку, потім у штабі 1-ї Зведеної Донської козачої дивізії. 17.03.1920 р. стає підполковником. До евакуації врангелівської армії з Криму перебував в Учбовому кавалерійському ескадроні. На пароплаві “Русь” прибув до Галіполі. У Югославії викладав у Миколаївському кавучилищі, очолював Товариство Галіполійців. Згадку про зустріч з ним в еміграції залишив випускник ЄКУ П. Бассен-Шпілпер. Подальша доля офіцера невідома. 1939 р. у варшавському часописі “За державність” публікувалася його фото. Згадки про Козубського містить

стаття уродженця Глодос Мелешка “Південно-Східня група Дієвої армії УНР та її командир отаман Янів” у “Вістях Комбатанта” за 1970 – 1971 рр.

НАЩАДОК КОРИФЕЯ (МИКОЛА ТОБІЛЕВИЧ)

“Цей поїзд їхав аж до Вінниці... Серед військових впадав у очі довготелесий старшина, що лежав ниць на шинелі, постеленій на підлозі. Він кілька разів намагався лягти горілиць, але йому заважали остроги на чоботях, які свідчили, що він кіннотник. “Це син Миколи Садовського – отого знаменитого Садовського, українського артиста й режисера”, – перешіптувалися цивільні пасажери. Одного сина української знаменитості адмірала й автора “України-Руси” та опери “Катерина” Миколи Аркаса я бачив у Києві під час короткого перебування там Директорії. Він командував тоді якимось кінним загоном... Мені хотілось роздивитись тепер сина Садовського, але він спав, а якщо й прокидався, то лягав у протилежний від мене бік. У Проскурові він вийшов із поїзда...”

(Б. Антоненко-Давидович. На шляхах і роздоріжжях. К., 1999.)

Сина корифея українського театру Садовського (Тобілевича) та акторки його трупи Євгенії Базилевської з Полтавщини остання назвала теж Миколою. Я. Тинченко в книзі “Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки” пише, що з’явився він на світ у Києві в середині 1890-х рр. Єлисаветградське кавалерійське училище закінчив революційного 1917-го. Тобто, в останній випуск. У російській армії встиг дослужитися до прапорщика. А далі юнак потрапить у вир часто змінюваних перипетій боротьби за незалежну Батьківщину.

Прихід до влади Скоропадського. Вже 30 квітня Микола призначається молодшим старшиною кінного дивізіону, а в листопаді – командиром сотні кінно-гонецького полку Головного управління

Генерального штабу Армії Української Держави. Зазначимо, що в той час його мама Євгенія створила в Прилуках аматорський театр ім. А. Чехова. За Директорії з лютого 1919 р. Тобілевич командує сотнею Лубенського кінного полку, у квітні призначається старшиною для доручень командувача Східного фронту, а в червні – командиром сотні 2-го кінного полку ім. М. Залізняка Дієвої армії УНР. Десь у ті часи його й бачив учасник національно-визвольних змагань, майбутній в'язень радянських концтаборів Б. Антоненко-Давидович, чий спогад наведено на початку підрозділу.

Навесні 1920 р. Тобілевич призначається молодшим старшиною 2-го Галицького кінного полку Галицької армії, влітку – старшиною для зв'язку при частинах польської армії, восени – молодшим старшиною генерал-квартирмейстерства Генштабу Армії УНР. Наказом Головної команди Військ УНР йому присвоюється звання полковника (із сотників). На 18.02.1921 р. Тобілевич значиться хорунжим, старшим вартовим у списку Генштабу Армії УНР. У листопаді бере участь в Другому Зимовому поході. Згодом жив у еміграції в Польщі. Потім осів у Чехословаччині. У фонді Українського громадського комітету в Празі, який сьогодні зберігається у Центральному держархіві вищих органів влади України, є копія листа цієї організації 25.09.1922 р. до Міністерства закордонних справ Чехословаччини про реєстрацію комітетом емігранта М.М. Тобілевича, який служив козаком в армії УНР. 3-го липня наступного року військовик просить комітет видати йому документ про освіту для вступу до Чеського університету. У матеріалах вказаного архіву є дані на студента I – II курсів природничого підвідділу Українського педінституту ім. М. Драгоманова (1927 – 1929 рр.) та I курсу правового факультету Українського вільного університету (1929 – 1930 рр.) у Празі М.М. Тобілевича. Водночас Микола Садовський писав тоді із столиці Чехословаччини до Софії Тобілевич: “Миколка мій тут, зі мною, і поступив в Університет на філософію. Хай буде філософом. Всім студентам тут дають чехи пособіє, місячну платню, корон по 500. Все ж на харчі вистачить”.

У роки незалежності України краєзнавець Ф. Шепель у столичній пресі з посиланням на справу ДПУ в архіві УСБУ в Кіровоградській області на реабілітованих мешканців с. Глодос Сиваша, Хорунжого, Зубка, Мороза, Пономаренка, Чуйка (за УНР входили до 6-ї сотні Дорошенківського полку) писав, що в еміграції старшина армії УНР Ф. Мелешко був учителем-репетитором М. Тобілевича-молодшого із загальноосвітніх предметів. Садовський домовився з ним, що в розрахунок за це буде направляти гроші з Києва до Глодос Злинського р-ну Зінов'ївської округи мамі Мелешка Олені, що й робив після повернення в УРСР. Через це потрапив у поле зору каральних органів Зінов'євська, Києва та Харкова. За деякими іншими їх даними Мелешко надавав матеріальну допомогу сину Садовського, а той, у свою чергу, – мамі першого. У чекістських документах йдеться, що за драматичними творами Ф. Мелешка в Галичині успішно йшли спектаклі, додому ж йому, співробітнику Єлисаветградського повітового комісаріату за Центральної Ради та місцевому військовому інспектору за Директорії, шлях був неможливий.

Микола молодший не повернувся, вслід за батьком, до Радянської України. І, напевне, вірно зробив. Тут навряд чи пережив би сталінські репресії. За неповерненням була драма неможливості підтримання зв'язків батька й сина. Ф. Шепель пише, що М. Тобілевич став відомим як політичний діяч уряду УНР в екзилі. Помер учасник національно-визвольних змагань, виходець із видатного роду корифеїв театру 1964 р.

Нещодавно письменник Ю. Хорунжий ознайомився із празьким архівом Генік-Березовської, з якого спробував реставрувати долі М. Тобілевича-молодшого і його матері Є. Базилевської. Матеріал увійшов до його документального роману “Садовський садить сад – з Марією і без”, приуроченого 150-річчю М. Садовського. Тут йдеться, що Базилевська 1898 р. поїхала готуватися до пологів у Прилуки до батьків на вул. Земську. Сина назвала Миколою, якого невдовзі приїхав побачити батько. Наслідком

його зустрічі з Євгенією стало народження другого сина корифея театру Юрія. На обох дітей Садовський висилав гроші. Молодшого сина згодом забрав до себе. Але під час однієї з гастрольних поїздок залишений під опікою далекої родички-домогосподарки Юрій застудився і помер. Згодом, мешкаючи в еміграції в тогочасному чехословацькому Ужгороді, Садовський під час першого радянського голоду послав листа до Прилук, розшукуючи старшого сина та запрошуючи його в Закарпаття. Але Микола-молодший у ті часи через Кам'янець і Львів потрапив до таборів інтернованих воїнів у Ченстохові (перед тим для відбору українських акторів там побував і батько) та Каліші (уродженці Єлисаветграда Ю. Дараган та Новоархангельська Є. Маланюк тут входили до керівництва літературного часопису “Веселка”, діяло драматичне товариство ім. М. Садовського, сюди приїздив із лекціями випускник Олександрійської гімназії П. Феденко). Він знайшов батька в Ужгороді (зійшовшись тут невдовзі у цивільному шлюбі з Є. Гладиковою), з яким разом перебереться до Праги. Там вони зустрічалися із С. Русовою, Є. Чикаленком, В. Винниченком, Д. Антоновичем, який порадив відставному військовику набути цивільної професії в університеті. Історик пише, що М. Тобілевич зростом і силою вдався у батька, мав хист до сатири, листувався з мамою Є. Базилевською. Перед переїздом до Радянської України М. Садовський прочитав у щойно надрукованій брошурі В. Винниченка, що ситуація там поліпшується, в той час, як Микола – молодший звернув увагу на критичні місця автора, не збираючись повертатися на рідну землю. Корифей театру з УРСР листувався із сином.

ВІЙСЬКО І ТЕАТР В ЙОГО ДОЛІ

(МИКОЛА АРКАС)

“... Їхня молодецька пісня, завзята постава всім були до вподоби. Особливо елегантно виглядав кінний сердюцький полк, артилерія та кінний

дивізіон полк. Аркаса”.

(Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). К., 2007.)

Найвідоміший із роду Аркасів, у якому традиційним іменем було Микола, офіцер, український громадський діяч, на маючи історичної освіти написав популярну “Історію України”, не маючи музичної освіти створив оперу “Катерина” до твору Тараса Шевченка. Її клавір надіслав знайомому по Одесі М. Кропивницькому, з легкої руки якого вона йде на сценах уже друге століття. Хрестив Микола Миколайович доньку Марка Лукича Марію, народжену в Єлисаветграді. Як виявляється, на Інгулі навчався його старший син, звісно, теж Микола.

Народився Аркас-молодший 21 серпня 1880 р. в Миколаєві. Батько виховував дітей через спілкування з простими українцями на народному прикладі, потім віддав синів навчатися до Петербурга, щоб, ставши офіцерами флоту, вони могли поширювати національну свідомість серед військовиків. Аргументи мами про вступ до місцевої гімназії не пройшли. Втім, Микола не закінчив навчання в столиці. До Єлисаветградського кавалерійського юнкерського училища вступив наприкінці 1890-х рр. 24 вересня 1901 р. закінчив його за другим розрядом, вийшовши юнкером. Зауважимо, що викладачі та юнкери училища, серед яких були й такі вихідці з інтелігентних, високоосвічених родин, як Аркас-молодший (батько Миколи мав гімназійну і університетську освіту), сприяли в останні десятиріччя ХІХ – на поч. ХХ ст. певному піднесенню культурного рівня колишнього військового міста Єлисаветграда і військовослужбовців регіону в цілому.

Через кілька місяців служби Микола стає корнетом 46-го драгунського Переяславського полку. Під час російсько-японської війни Аркас прибуває до 11-го Читинського козацького полку 3-го Байкальського війська. У кінній атаці отримав поранення в ногу. 1905 р. – поручик 8-го гусарського

Лубенського полку (за іншими даними – в запасі військ Приморської області, згодом направлений до військ прикордонної сторожі Заамурської округи). 1906 р. – особистий ад'ютант командувача російських військ на Далекому Сході, вірогідно, генерала Гродекова (можливо, уродженця Єлисаветграда). Вказаного року другий очолює Туркестанське генерал-губернаторство (цю посаду згодом обійме Самсонов). Аркас же звільниться в запас. З початком Першої світової війни Микола Миколайович мобілізується до діючої армії в званні поручика. Служить в Лубенському, Чеченському полках командиром дивізійної військово-поліційної команди, обер-офіцером для доручень при начальникові дивізії, у березні 1917 р. стає штаб-ротмістром.

У міжвоєнний період відбувається перший прихід сина автора сценічної “Катерини” до театру. У драматичному аматорському гуртку керованій Аркасом-старшим миколаївської “Просвіти” Микола перший раз вийшов на сцену в ролі Карася у “Запорожці за Дунаєм”. 1907 р. тут грає (як і сестра Оксана) в “Катерині”, котра мала великий успіх у глядача. Після смерті батька Микола дебютує в опері М. Лисенка “Енеїда” у київському театрі М. Садовського. Співає у виставах “Галька”, “Катерина”, “Пан сотник”, інших операх і п'єсах, виступав в Одесі, у “Народному домі”. Навесні 1914 р. Аркас реалізує свою мрію, відкривши власний театр на переважно етнічно українській Кубані в Краснодарі.

Влітку 1917 р. Аркас очолює 7-ий ординарський ескадрон, який у грудні був українізований, а згодом перетворений на Полтавську партизанську кінну сотню. На її чолі у складі Запорізької бригади військ Центральної Ради у лютому 1918 р. бере участь в боях під Києвом проти більшовиків. У березні сотня несла варту біля найважливіших установ столиці України. У квітні підрозділ реорганізували в Окремий Сердюцький кінний дивізіон Армії УНР, який серед перших підтримав П. Скоропадського, на чолі з командиром брав участь у віншуванні гетьмана на Софіївському майдані. Служив командиром Власного конвою (реорганізований дивізіон)

гетьмана. Але він, за спогадом Скоропадського, “першим із мого штабу пішов проти мене після моєї декларації про федерацію з Росією...”. Восени із старшиною конвою організовує антигетьманську змову з метою збройного виступу під час загального повстання проти гетьмана.

За Директорії командує Кінно-Гонецьким полком штабу Дієвої армії УНР. Із ним Аркас брав участь у боях на Чернігівщині, під Києвом на рубежі 1918 – 1919 рр. Був комендантом мосту на Дністрі, через який українські війська переходили до Румунії, командував 2-м кінним полком ім. М. Залізняка (згодом Переяславським). На чолі останнього, зокрема, 14 вересня взяв ст. Затишшя під Одесою, яку охороняла добровольча частина під командуванням знайомого Аркаса по училищу ротмістра Ляшкова, який при цьому застрелився. Це була перша помітна перемога українців над білогвардійцями. Незгода з курсом керівництва Директорії на спілку з Польщею зумовила відмову йти в Перший зимовий похід в Наддніпрянську Україну, приєднавшись із полком до Української Галицької армії, яка, втім, уклала союз із денікінською армією. На чолі 1 Галицького кінного полку перейшов кордон, назавжди покинувши рідну Велику Україну. Мав кілька поранень, нагороджений рядом орденів, георгіївською зброєю.

В еміграції Аркас мешкав у Станіславі (тепер – Івано-Франківськ), який входив до Польщі, був директором, режисером і актором народного театру в Ужгороді (Чехословаччина). Слідом за вихідцями з Центральної України М. Садовським та О. Загаровим М. Аркас зробив помітний внесок у розвиток українського театру в Закарпатті. Тут він ставив п'єси чи грав ролі у “Запорожці за Дунаєм” (С. Гулака-Артемовського), “Страшний помст” (С. Черкасенка), “Циганці Азі”, “Марусі Богуславці”, “Ой не ходи Грицю” (М. Старицького), “Одруженні” (М. Гоголя), “На першій гулі” (В. Васильченка), “Про що тирса шелестіла” (С. Черкасенка), “Чорний Пантері і Білому Ведмеді” (В. Винниченка), “Наталці Полтавці” (І. Котляревського), “Пошилися в дурні” (М. Кропивницького), “Катерині”

(М. Аркаса). Добрі відгуки мала гра його дружини Надії. Помер М. Аркас 1938 р. в Хусті. Через 2 дні у місцевій пресі йшлося: "... Борець, герой-полковник на рідному фронті і провідний будівничий на полі рідного мистецтва. Його музичні композиції, оперета і цілий ряд пісень були відомі. Микола Аркас є наш. Срібна Земля ніколи не забуде великого сина українських степів, що злився з ними, і в найтяжчих часах наших синів Срібної Землі будив, розповсюджуючи рідну пісню і рідне слово".

Цікаво, що Миколою звали і його зведеного брата, філолога-еллініста та педагога, чия "Історія Північної Чорноморщини", видана 1969 р. у серії "Бібліотека видавництва "Гомін України" в канадському Торонто із вступним словом Євгена Маланюка зберігається в Кіровоградській обласній науковій бібліотеці ім. Д. Чижевського.

В НЕБІ УНР

(ОЛЕКСАНДР ЄГОРОВ)

Однокурсником згаданого в цій книзі льотчика І. Шангіна був О. Єгоров, який серед єлисаветградських кавалеристів досяг найвищих успіхів у національній авіаційній галузі. Уродженець с. Березнегуватого (село з такою назвою сьогодні є в Компаніївському р-ні Кіровоградської обл.) Херсонської губернії (15.03.1889 р.), випускник Херсонського реального училища після ЄКУ (1910 р.) розпочав службу в 9-му гусарському Київському полку. 1916 р. закінчує Севастопольську (Качинську) авіашколу, провідну в цьому роді військ. Тут проводились практичні заняття з повітряного пілотажу, бомбардування наземних та повітряних цілей і розвідки. (Ст. інструктором у ній служив перший в країні льотчик М. Єфимов, який свого часу літав над Єлисаветградом.) Лютневу революцію 1917 р. льотчик зустрів на службі в Київському авіапарку. Дослідник М. Ляховецький стверджує, що умовним сигналом для збройного виступу,

організованого ревкомом 28 жовтня, стали гудки заводу “Арсенал” і поява над Печерськом аероплана унтер-офіцера Єгорова.

У листопаді 1917 р. згідно наказу Військового секретарства сформовується штаб української авіації. Невдовзі штаб-ротмістр Єгоров переводиться з російської армії до 1-го Українського авіазагону військ Центральної Ради. У січні йому передається літак системи “Сопфіч”. У першій українсько-більшовицькій війні сотник Єгоров з товаришами здійснювали розвідувальні авіарейди, в околицях Києва бомбили ворожі бронепотяги та важку артилерію. Згодом він очолює 1-й Запорізький авіазагін Армії УНР у складі 12 літаків, воював проти радянських військ на Лівобережжі. Далі Єгоров служить в гетьманській армії, 26.10.1918 р. затверджений у чині ротмістра з перейменуванням у сотники зі старшинством з 23.07.1917 р.

Олександр Іванович брав активну участь в бойових діях, 22.07.1919 р. призначається інспектором авіації Дієвої армії УНР. Найвищий його злет у національному війську Батьківщини припав на жовтень, коли він був командувачем авіації Дієвої армії УНР (командувачем управління повітряного флоту був В. Павленко). Літаки із Кам’янець-Подільського вилітали на бомбардування, обстрілювали ворога з кулеметів, вели розвідку, забезпечували зв’язок із закордоном. З ініціативи Єгорова український уряд направив до Відня місію для закупівлі літаків. Але Антанта не була зацікавлена у ввезенні до України військового спорядження і, навіть, ліків. Один з фундаторів українського військового повітряного флоту уже в листопаді потрапляє до Збройних сил Півдня Росії (перебував при штабі Новоросійської обл.), а в січні 1920 р. його беруть в полон червоні, внаслідок чого потрапляє до Робітничо-селянської червоної армії, служить в авіашколах.

Згодом у карній справі на колишнього викладача Єлисаветградської кавшколи М. Чичибабіна в його показаннях читаємо, що на поч. 1923 р. до

школи серед інших прибув викладач, капітан Єгоров Олександр Іванович. 1 травня елисаветградська газета “Червоний шлях” у переліку нових членів місцевого відділення Товариства друзів авіації та повітроплавання вказує його, як червоного військового льотчика. Через 8 днів тут публікується його стаття “Авіація в недалекому майбутньому”. У ній авіатор висвітлив досягнення Заходу (у тодішньому СРСР це ще було можливо), зокрема, Франції в будівництві та проектуванні нових літаків. У тому ж номері часопису серед нових членів згаданого товариства названо Чижова, можливо, колишнього курсанта кавшколи, про якого мова йтиме далі.

9 травня 1924 р. у великій статті “Створимо аеродром” на першій сторінці газети Єгоров писав що на городян покладалася термінова відповідальна, але почесна робота – підготовка в себе проміжного аеродрому повітряної лінії Харків–Одеса, котрою днями мали розпочатися регулярні поштово-пасажирські рейси літака Дорньє–“Комета” (на 4–5 пасажирів) “Укрповітрошляху”. Виділена наприкінці березня ділянка в 22 десятини між в’язницею і міським садом, де за півроку до того знаходилися городи, була ще не готовою для приземлення авіамашини. Тож авіатор закликав зі шпальт часопису: “Громадяни, з лопатою на аеродром! Госпоргани, кавшкола дайте коней, вози, борони та ін. Спільними зусиллями, своєю працею... створимо аеродром!”. Наступного дня з цією метою відбувся суботник, у якому взяла участь і кавалерійська школа. Розпорядниками заходу стали Єгоров, Статенко, Любельський, Карасик, Оглин. Дослідник М. Ляховецький, якому про ті події згодом розповідав сам О. Єгоров, в Держархіві Кіровоградської області виявив його доповідну записку, де йшлося, що в суботнику взяли участь близько 1500 осіб, а загалом за 10 днів було виконано кільkamісячний обсяг робіт. Очікуваний 13 числа приліт літака з незалежних від інгульчан причин не відбувся. Через два дні здійснилися технічні (пробні) приземлення і зліт. А перший пасажирський політ Дорньє–“Комети” з Харкова до Одеси через Єлисаветград відбувся 25 травня протягом 5 год. 30 хв.

Збіг фаху, прізвища, імені, року й губернії народження, місця навчання й викладання може свідчити, що згаданий радянський льотчик був саме випускником ЄКУ. Можливо, мав відношення до нього начальник штабу військової частини в Зінов'євську Єгоров, нагороджений 1933 р. до 15-річчя Червоної армії цінним подарунком. Клуб авіачастини тоді знаходився по вул. Шевченка, 45.

... У польській еміграції штаб українського військового повітрофлоту очолив полковник Мурашко. Повернувшись до УРСР, він сторожував у колгоспі, помер під час голодомору на Кубані. Як склалося подальше життя Єгорова? Сучасний дослідник Я. Тинченко пише, що його доля після 1923 р. невідома. Автор книги “Льотчики” (К., 1977) М. Ляховецький пише, що Олександр Іванович працював у Військово-повітряній академії ім. М. Жуковського, з 1927 р. – у Центральному будинку авіації і космонавтики ім. М.Фрунзе, у роки Великої Вітчизняної війни – в навчальному центрі з вивчення ворожої авіатехніки, який сприяв бойовій підготовці льотного і технічного складу частин московської зони протиповітряної оборони. До останніх днів життя працював консультантом згаданого будинку авіації і космонавтики, брав участь у засіданнях літературно-історичної секції.

КОЗАЦЬКИЙ ОТАМАН (ІВАН ПОЛТАВЕЦЬ-ОСТРЯНИЦЯ)

“Його мати порядна жінка ... дійсно вважала, що він геній... Закінчив він Єлисаветградське училище, вступив в котрийсь піхотний полк, потім перевівся на Кубань, будучи самим кубанським козаком, захоплювався історією України, писав з цього приводу дещо. Під час війни, за словами генерала Рогози (військовий міністр Української держави. – С.Ш.), був видатним офіцером, мав усі ордени, включаючи георгіївську зброю. Був

відряджений до Петрограда в школу броньових автомобілів. Тут розпочалась його політична українська діяльність...”.

(Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. К. – Філадельфія, 1995.)

Народився Іван на древній Черкащині 26.09.1890 р. Змалку його надихали на майбутню військову кар’єру розповіді про славне гетьманське минуле Наддніпрянщини, традиції, які жили в козацькому краї. Закінчив Єлисаветградське кавалерійське юнкерське училище, кадетську школу в Чугуєві. Ці дані наводить Ф. Турченко, у т. ч. як Я. Тинченко називає лише Чугуївське військове училище (1914 р.), В. Босько – ЄКУ (1912 р.). В. Лободаєв пише, що Іван Васильович (Вуколович) народився 26.08.1892 р., закінчив Єлисаветградську земську реальну школу та Чугуївське військове училище (1913 р.) (тут, за його спогадами, створив українські товариство юнкерів та театр, за що мав низьку оцінку з поведінки). Служба молодого офіцера пройшла через давній український етнічний район – Кубань. Це було символічним, адже він, як писав П. Скоропадський, був нащадком кубанських козаків. Дослідник історії доби національно-визвольних змагань Р. Коваль пише, що Іван Васильович вважав себе вихідцем із давнього козацького роду Запорозького гетьмана Я. Остряниці. Різні, суперечливі дані про час і місце народження, навчальні заклади свідчать про недостатню вивченість після періоду забуття життєпису патріота України, потребують уточнення його причетності до Єлисаветграда, в т. ч. до ЄКУ.

У Першій світовій війні офіцер виявляє зразки ініціативи в прийнятті сміливих рішень та хоробрості й наполегливості в їх виконанні, його груди прикрасили бойові ордени Св. Анни 4 ст., Св. Станіслава 2 ст., Св. Володимира 4 ст., Георгіївською шаблею. Лютнева революція Полтавця-Остряницю застала в Петрограді, тут обирається головою Українського товариства офіцерів та писарем Української військової ради військового

округу. За деякими даними з групою солдатів-українців він зумів добитися рішення Тимчасового уряду про повернення в Україну запорізьких козацьких прапорів, перевіз їх з Історичного музею на Батьківщину. Р. Коваль, посилаючись на спогади службовця Петроградської школи панцерних автомобілів, члена столичного відділу українського Вільного козацтва пише, що стародавні козацькі прапори і зброю Полтавець із одностайними вилучив без відповідних рішень. Він відмовився віддати реліквії Тимчасовому уряду, який, нібито, планував передати їх Центральній Раді офіційно.

Прибувши в Україну, військовик входить до штату Українського генерального військового комітету Центральної Ради, включається до процесу формування Вільного козацтва. Загони “для оборони вольностей Українського народу та охорони ладу”, започатковані на Звенигородщині, виникали на Черкащині, Київщині, Херсонщині, Катеринославщині, Поділлі, Полтавщині. “Вільно-козачий рух цілком самостійно повстав серед українського громадянства. Бажання як швидше найти своє національне обличчя, бажання здобути волю і бути охоронцем її, як то 250 літ тому назад були їх діди, козаки, а також бажання твердого і міцного ладу були першими гаслами козацтва України, що відроджувалося”, – писав Іван Васильович. У жовтні 1917 р. він стає одним із організаторів першого Всеукраїнського з’їзду Вільного козацтва в Чигирині, куди прибуло 200 делегатів від 60 тис. козаків, у т. ч. з Кубані. На майдані біля собору під головуванням онука брата Кобзаря А.М. Шевченка з початком виборів військового отамана почали вигукувати прізвище Полтавця-Остряниці. Подякувавши за обрання, полковник відмовився. Але знову делегати запропонували йому пірнач. Висловивши вдячність за шану, цього разу І. Полтавець запропонував обрати військовим отаманом командира 1-го Українського корпусу генерала П. Скоропадського, а почесним отаманом – голову ЦР, проф. М. Грушевського, що й було підтримано одностайно. Оскільки козацький лідер перебував на фронті світової війни (про своє обрання він дізнається

пізніше), то наказним військовим отаманом став обраний першим генеральним осавулом І. Полтавець-Остряниця. Наступного місяця він оголошує план створення гетьманської Української держави на чолі зі Скоропадським з опорою на козацтво. Генеральна козацька рада на чолі з Полтавцем базувалася в Білій Церкві. При ній діяла сотня, було створено бібліотеку.

12 листопада Товариство “Вільного козацтва” виникає в с. Нерубайці неподалік Новоархангельська. Старшини його козацької ради Майдебур, Шептуха, Смоканюк, Браїловський, Бриг звернулися до Центральної Ради з проханням вислати зброю для 150-и членів товариства, які заприсяглися стати “до оборони прав українського народу та самостійності Неньки-України”. 13 листопада очолюваний В. Винниченком Генсекретаріат УНР затвердив Статут Вільного козацтва. На його підставі розбудовувалася ця добровільна військова організація захисників рідної землі. “Козацький рух ширився, змагаючи зробитися національною фортецею, він починав вже набувати значіння державно-творчого чинника, але обставини для козацтва склались несприятливо – соціальні питання поділили сили Нації на кілька груп, а все-ж-таки в кожній з них козацтво збройно відбувало службу та шукало можливостей і долі для своєї Батьківщини. Сотні, тисячі вояцьких та козацьких могил вкрили сьогодні Україну і свідчать, як Козацтво виконало постанову Всеукраїнського З’їзду в місті Чигирині”, – писав Полтавець-Остряниця.

Козацькі сотні об’єднувалися в курені, які діяли, зокрема в Кальниболоті (нині – Новоархангельський район) та Добровеличківці. У першому отаманом був С. Гризло, другий виник 27 грудня 1917 р. з ініціативи “просвітян” на чолі з Д. Хорунжим, випускником місцевої міністерської школи, який мав за плечима досвід світової війни. Козаки підтримували зв’язки із сусідніми волосними центрами в Піщаному Броді, Добрянці, Липняжці, Тишківці. Серед старшин куреня, який базувався у

колишньому маєтку поміщика Ревуцького (Добровеличківка), були майбутній керівник Холодноярської організації Г.Нестеренко, уродженець Карлівки Єлисаветградського повіту, прапорщик Д.Лимаренко, який згодом стане головою Філадельфійського відділу Союзу українських ветеранів у США. На початку 1918 р. козацький дух Калнишевського, Мазепи, Лелеки, Завади, їхніх сподвижників пробуджується і в Єлисаветграді, де 14 (27) січня українці міста збираються, щоб створити осередок вільних козаків. 700 козаків Вікторштадтського (нині – Маркове Добровеличківського району), Глодоського (Новоукраїнський район) та Добровеличківського куренів проголосили створення Козацько-селянської армії Єлисаветградського й Уманського повітів (командир – отаман марківських вільних козаків Кульчицький, начштабу – марківський учитель Бондаренко). Професор Кіровоградського держпедуніверситету ім. В.Винниченка Леонід Куценко свого часу привіз зі США до Кіровоградського літературно-меморіального музею І.Карпенка-Карого спогади полковника Вільного козацтва Фотія Мелешка (згодом – українського письменника і громадського діяча в еміграції), який був активним учасником подій 1917 – 1920 рр. у Глодосах та Єлисаветграді.

Ю. Тютюнник писав про значну операцію вільних козаків проти 8-ї російської армії під станцією Бобринська (Шевченка): “Тут були скупчені літні курені Звенигородщини, Черкащини та Єлисаветщини. Кількість... перевищувала 8000. Бій тривав цілий день, при цьому обидві сторони зазнали значних втрат; він закінчився нічною атакою на росіян, по якій останні були розбиті й розбіглися в різних напрямках. Тут мало не був захоплений (у полон) комендант російських військ на Україні Муравйов, який пробивався з Одеси на північ”.

5 лютого уряд УНР на чолі з уродженцем Голованівщини Всеволодом Голубовичем надав Українському Вільному козацтву статус козацького реєстрового війська, виділивши йому великі кошти. У березні вільнокозаці

загони брали участь у боротьбі проти радянських підрозділів у районах Олександрії, Куколівки, Новоукраїнки. Але недооцінка потреби власної організованої армії, побоювання впливу козацтва призвели до припинення його фінансування Центральною Радою, а потім і ліквідації виконуючим обов'язки військового міністра навесні 1918 р. Втім досвід, набутий в сотнях, куренях і кошах, українці використовували в боротьбі за незалежність України в гетьманських, петлюрівських, холоднорських та інших частинах.

У грудні 1917 р. І. Полтавець-Остряниця виїжджає з П. Скоропадським із Білої Церкви на лінію оборони Шепетівка-Козятин-Вапнярка. Того місяця перший вирішує виділити кілька тисяч козаків командувачу військ ЦР Ю. Капкану для захисту Києва від російських більшовицьких військ. Ю. Тютюнник згадував, як до нього в Звенигородку прибули П. Скоропадський та І. Полтавець після захоплення Києва муравйовцями.

Із Полтавцем-Остряницею та ад'ютантом Зеленовським Скоропадський приїхав 29 квітня 1918 р. на з'їзд, де його обрали Гетьманом України. Наступного дня полковник інспекції військових шкіл при Головній шкільній управі військового міністерства В. Євтимович, прибувши на представлення П. Скоропадському, спочатку зустрівся з Генеральним писарем Власної канцелярії Гетьмана І. Остряницею: "Це був великий знавець придворної етики і звичаїв-побутовщини з часів давнішньої Гетьманщини й під цим оглядом надавався ліпше на головного церемоніймейстера, ніж на генерального писаря. Того дня виглядав так, як на його думку це випадало значному старшині з часів історичної гетьманщини. Сам він класичний взірець українського мужеського типу, вище-середнього зросту, сильно збудований, стрункий, добре вигімнастикований, із рівним носом, із чорновогнистими очима, з підстриженою "під гичку" чорно-кучерявою чуприною, з невеличким пушистим вусом, що відтінював гарно вирізані уста. Без перебільшення можна сказати, що був дуже вродливий; коли переходив вулицею, то жінки – критерій для оцінки певний – кидали йому під ноги

квіти, на які він не звертав чи... вдавав, що не звертає уваги... Був одягнений у дорогі кармазини, з безцінною “дамаскою” при боці, підперезаний дорогим солото-тканим шалем, у жовтих сап’янцях, на яких мельодійно подзвонюють у підібраних тонах срібно-позолочені дорогі сніцерської роботи остроги, стилізовано-скопійовані з музейних взірців. Словом, Полтавець-Остряниця виглядав так, ніби зіскочив зі старого портрета. Говорив доброю українською мовою, кокетуючи запозиченими зі старого словництва архаїзмами...”. Російський дослідник Волков пише, що молодшим ад’ютантом гетьмана служив теж випускник ЄКУ (1910 р.), колишній ротмістр 7-го гусарського полку Натензон, якого буде вбито в Києві у грудні 1918 р. Гетьманська канцелярія розташувалася по Інститутській вул. в будинку, стіни якого пам’ятали генерал-губернаторів, губернаторів, губернського комісара Тимчасового уряду, уродженців Центральної України голів Генерального Секретаріату В. Винниченка та Ради Міністрів В. Голубовича.

До функцій І. Полтавця входила організація листування П. Скоропадського, складання проектів офіційних документів, листів, вітань, промов, представлення до нагород безпосередньо підлеглих гетьману, інформування преси про діяльність керівника держави, супроводження його на виходах і виїздах. Він єдиним мав право входити до гетьмана в будь-який час, і, на відміну від керівників уряду та міністрів, залишався на своїй посаді протягом усього періоду Української держави. Полтавець мав відігравати вагомую роль у зв’язку влади з українськими національними політичними силами. Значне місце належить І. Полтавцю в підготовці Універсалу Гетьмана від 16 жовтня, яким відновлювався козацький стан, з поверненням йому прав і привілеїв, скасованих Катериною II. Серед 8-ми призначених кошових отаманів були 2 випускники елісаветградського кавучилища, полковники Ю. Глібовський (Київщина) та І. Омелянович-Павленко (Слобожанщина).

Після зречення влади П. Скоропадський перебирається до Німеччини

зі своїми найближчими сподвижниками, у т. ч. І. Полтавцем. Ось як в еміграції гетьман охарактеризує свого колишнього підлеглого: “Без сумніву, він зіграв роль в цей політичний момент. Багато його переоцінювали то в кращий, то в гірший бік. Насправді ж це загалом була розумна людина, великий український ентузіаст, гетьманець, надзвичайно честолубивий, авантюрист... Дуже високої думки про себе, дійсно чудово говорив і володів пером та досить непогано малював. Часто хотів грати роль йому не під силу, дуже піддавався похвалам”. На таку оцінку, очевидно, вплинуло розходження в еміграції учорашніх одnodумців у поглядах на шляхи подальшого політичного українського руху. 1920 р. у Берліні Полтавець-Остриця очолив організацію українського козацтва.

Чекіст П. Пташинський згадував: “У червні 1921 р. ... при допомозі підрозділів 25-ї стрілкової дивізії належало здійснити операцію з ліквідації бандитизму в Холоднім Яру і отаманів Чучупаки, Заболотного, Полтавця-Остриці, Івана Гребенюка”. Наступного місяця відбулися переговори уповноваженого ЧК з Чучупакою та Полтавцем-Острицею. Це дало підстави Р. Ковалю писати про нелегальне прибуття із-за кордону саме колишнього Генерального писаря, в той час, як В. Лободаєв вважає, що для цього немає підстав. Невдовзі в Німеччині Полтавець деякий час співробітничав із Вишиваним (Габсбургом), який 1918 р. на чолі Українських січових стрільців кілька місяців перебував у Єлисаветграді. 1923 р. у Мюнхені виникло Українське національне козаке товариство, ініціатором і отаманом якого став Полтавець-Остриця. Організація поставила за мету об’єднання лицарсько-національного, активного і творчого вояцтва, виховання свідомих борців за волю свого народу задля відродження Української держави шляхом “установлення Національної Диктатури, опертої на національне Козацьке Військо”, “створення здорового середнього національного торговельного класу”, українізації. Товариство, яке невдовзі перейменували в Українське вільне козацтво, Іван Васильович очолював по

1932 р. Серед наступних його отаманів був генерал М. Омелянович-Павленко.

Після вбивства чекістом Шварцбардом Петлюри Полтавець претендував на посаду Головного отамана Армії УНР, згодом – на гетьмана (навіть проголосив себе ним, за що звинувачувався в розколі гетьманського руху). Це йому було потрібно для об'єднання консервативної частини еміграції задля боротьби за незалежну Україну з гетьманською авторитарною владою. Зробити це не вдалося. Помер палкий український патріот у Мюнхені 1957 р.

НА СЛУЖБІ РАДЯНСЬКІЙ ВЛАДІ

ІЗ ТВЕРІ ДО ЄЛИСАВЕТГРАДА:

РАДЯНСЬКІ КАВАЛЕРІЙСЬКІ КУРСИ

(1919 р.)

Радянська влада активно взялася за революційні перетворення в усіх ключових сферах місцевого життя. У процесі соціалізації землі навесні 1919 р. кілька сімей створюють сільгоспкомуну при помісті генерала Лишина (очевидно, колишнього начальника ЄКУ) в с. Казарні Суботцівської волості. Розпочали з ремонту інвентарю і підготовки теплиць під розсаду. Для ярових посівів не вистачало насіння. Усі понад 20 коней були ослабленими через поганий догляд за ними перед комуну (очевидно, вплинув період міжвладдя і безгосподарності). 2 – 7 квітня в Єлисаветграді відбувся з'їзд української анархістської організації “Набат”, який констатував, що населення розчарувалося в існуючій соціалістичній владі і готове вступити з нею у вирішальну боротьбу, та вирішив перенести свою діяльність на село.

Радянські військові органи продовжили традиції підготовки командирів-кіннотників у місті на Інгулі, надаючи їм важливого значення в боротьбі з українськими, білими, іноземними частинами, народними

загонами. 16 квітня 1919 р. до Єлисаветграда прибув ескадрон Тверських кавалерійських курсів, започаткувавши місцевий радянський військово-навчальний заклад. Його переведення з іншої держави зайвий раз засвідчувало військову, фактично, окупаційну, присутність Росії в Україні, яка першій не підпорядковувалася ще з листопада 1917 р. Водночас, це ілюструвало, очевидно, побоювання у відсутності в Центральній Україні своєї потенційної кадрової бази викладацько-курсантського складу. Адже місцеве населення передовсім підтримувало селянські повстанські загони та українські частини. В останніх та в білогвардійських підрозділах переважно воювали офіцери й випускники колишнього ЄКЮУ – ЄКУ.

Зрештою, після укомплектування 2-х ескадронів розпочалися заняття, які проводились нерегулярно, оскільки курсанти несли сторожову охорону в місті. Їм одразу ж довелося взяти участь в боротьбі проти недавнього союзника – григор'євців, з котрими за кілька місяців до цього, як йшлося вище, більшовики спільно обговорювали план перевороту в місті. Відмовившись виконати наказ вирушити навесні 1919 р. до Бесарабії, командир 6-ї стрілецької дивізії Червоної армії, уродженець Олександрійщини (колишній штабс-капітан царської армії, військовик УНР і Української держави, отаман повстанських загонів) Микола (Никифор) Григор'єв (Серветник), який вважав, що радянська влада має бути небільшовицькою, останньою був оголошений поза законом. Григор'євці встановили свою владу в ряді населених пунктів краю, у т. ч. в Єлисаветграді.

Учасник єлисаветградського комуністичного батальйону Нікітін згадував: “Ми терміновим порядком приступили до підготовки першотравневого параду. На товарній станції стояли ешелони двох полків червоної дивізії отамана Григор'єва: Херсонський і Верблюжський. Один із командирів цих полків мав командувати парадом, а окрвійськком – його приймати. Коли наш батальйон та інші частини гарнізону вишикувалися

проти театру (тобто, біля колишнього ЄКУ. – С. Ш.) і вздовж вулиці Леніна (Дворцова. – С.Ш.), то невдовзі з боку вокзалу показалися названі полки, які марширували з червоними та жовто-блакитними прапорами і співали гімн самостійників “Ще не вмерла Україна”... Парад пройшов без особливих інцидентів”.

8 травня Ю. Тютюнник оголошує на майдані в Єлисаветграді підготовлений отаманським штабом Універсал М. Григор’єва, в якому характеризувався ситуація в Україні, проголошувалися загальнодемократичні гасла “Влада Радам народу України без комуністів”, засуджувалися продрозкладка, реквізиції, надзвичайки, комуна, московські комісари, використано окремі положення есерівської програми. Наступного дня до міста прибув сам отаман. Радянський дослідник Д. Голинков пише, що було розпущено місцеву раду, розстріляно кілька десятків керівників радянських і компартійних організацій. Григор’євці обеззброїли продзагін та караульний Кримський батальйон, оточили з кулеметами приміщення кавалерійських курсів, запропонували здати зброю. Зважаючи на нерівність сил для супротиву в училищі по трубах, східцях, інших місцях сховали частину револьверів і гвинтівок та кулемет. Іншу частину здали григор’євцям, які відійшли з міста, залишивши один ешелон на станції. Через день на зборах в Міському саду створюється штаб (до якого, зокрема, увійшли начальник і військомом кавкурсів Савицький та Гордовський), на чолі з яким о 6 год. ранку 12 травня загін радянських кавалерійських курсів, робітників і комуністів оточив вокзал, обеззброївши григор’євський ешелон та заарештувавши його командування. Потім весь склад кавкурсів кілька днів брав участь у боях проти Григор’єва в районі Канатового. Після перемінного успіху і переходу до григор’євців моряків чорноморського батальйону більшість курсантів була вбита або поранена, частина врятувалася на одеському потязі, інші потрапили в полон чи розконцентрувались у місті. Двох курсантів, зокрема, обеззброїли і заарештували лелеківські селяни.

Григор'євці тоді, зрештою, все ж зазнали поразки, залишивши місто майже на два місяці. 11 липня їх загони штурмують Єлисаветград, захопивши печатку Всеукраїнського Центрвиконкому у поїзді його голови Г. Петровського, який перебував тоді в місті. Останній доручив міськвиконкому мобілізувати проти григор'євців робітників, зокрема, заводу Ельворті і членів профспілок. До тих же, хто б відмовився від цього, мали бути прийняті заходи, як до дезертирів і “зрадників Робітничо-Селянської Республіки”. Цікаву публікацію в місцевій пресі зустрічаємо ще за середину березня того року: “До мене дійшли чутки про те, що мої славні червоноармійці грабують і висувають місцевій Радянській владі нереальні вимоги у вигляді продуктів і обмундирування. Наказую припинити здійснювані безчинства, червоні солдати революції не повинні дискредитувати себе подібними діями... Отаман Григор'єв”. Фрагмент місцевих подій 1919 р. висвітлює в автобіографічній повісті “Ехали дροжки...” П. Гельбах. Учні чоловічої гімназії на возах мимо плацу юнкерського училища рухалися до залізничного вокзалу на боротьбу з григор'євцями, які наступали на місто. Але “ейфорія поступилася місцем смутку. По діагоналі на плацу стояла шибениця. Повільно хиталися трупи чотирьох повішених чоловіків. Повішених хлопчики бачили вперше”. У бій того дня їм вступати не довелося, через кілька верст від міста вони повернулися додому пішки. Про “кінну юнацьку школу, де стояла залога” із сусіднім незабрукованим майданом, перестрілку з рушниць, кулеметів, панцерника в новелі “Рубан” пише учасник визвольних змагань, письменник Ю. Липа. Згадку про ліквідацію “Чоти Єлисаветградської кінної школи червоних командирів, що виїхали на тактичні вправи” за місто, вмістив до роману “Холодний Яр” Горліс-Горський, згадуючи участь у тих подіях і Завгороднього та Хмари.

Колишній Кавалерійський бульвар в місцевих “Известиях” від 5.7.1919 р. (1.5.1920 р. та ін.) називається Червоним майданом. У неділю 6

липня там мали зібратися учасники свята 8 – 13-річних дітей усіх навчальних закладів міста, щоб у супроводі 2-х оркестрів розпочати урочисту ходу Палацовою та В. Перспективною вулицями. Не все із запланованого вдалося виконати, зокрема, на демонстрацію не з'явилися музиканти.

У цей період більшовицька влада ще не виявляла ворожого ставлення до релігії. Тож у церкві колишнього ЄКУ 14 липня 1919 р. хрестить свою доньку “діловод 1-х радянських Єлисаветградських кавалерійських командних курсів” М. Смирнов. Хрещеним батьком став скарбник курсів В. Васильєв. Протоієреєм тоді служив М. Романовський, священиками – М. Іващенко та В. Покровський. Навесні було охрещено сина диякона домової церкви П. Дмитрієва, кумом якого став викладач фехтування ЄКУ В. Яковлєв. Того року до метричної книги церкви записували представників дворянства Петроградської і Московської губерній (які, очевидно, покинули центр Росії після встановлення там радянської влади), військовослужбовців червоноармійського 1-го Вознесенського та білогвардійського 4-го Чеченського полків, бронепотяга, військовополонених петлюрівців. У колишній церкві ЄКУ не лише здійснювалися обряди вінчання, хрещення і відспівування. З 15.12.1919 р. тут планувалися виступи любительського хору під керівництвом Г. Хворостенка.

У серпні заснований одним із організаторів Вільного козацтва у краї, колишнім членом повітової земської управи, учителем Герасимом Нестеренком штаб Єлисаветградсько-Олександрійського повстанкому із селянами Компаніївщини, Губівщини, Нечаївщини, Калинівщини звільнили Єлисаветград від червоноармійців Братського полку та комуністичного батальйону, які ледве встигли прикрити відхід ешелону з місцевими радянськими чиновниками, як йшлося в таємній доповіді головного держінспектора В. Кедровського Головному Отаману: “Повстанці на Херсонщині мають свій Головний штаб, який користується повагою всього селянства навкруги. Повстанці з боєм зайняли Єлисавет, захопивши силу

майна та зброї. В Єлисаветі повстанці вели себе чемно, нікого не грабували. Коли підійшли денікінці до Єлисавету з вимогою очистити його, то повстанці вийшли з міста... Двоє із старшин Головного Штабу зрадили Штабу, а іменно: вони дали відомості військам Денікіна на Знаменку, що в Єлисаветі нема повстанців. Денікінці підійшли до Єлисавета і не дали можливості повстанцям своєчасно вивезти запаси набоїв і зброї з Єлисавету”. Денікінська влада, за спогадами українського політичного діяча в еміграції І. Мазепи, “закривала українські школи, нищила бібліотеки (...), масово переслідувала і розстрілювала українських учителів, кооператорів та інших культурних діячів... В одному тільки Єлисаветі... влітку 1919 року денікінці замордували 18 українців, між ними Т. Біланенка – члена Трудового Конгресу і голову єлисаветградського “Союзу споживчих товариств” Гр. Островського – молодого місцевого діяча та інших”. Згаданий штаб Г.О. Нестеренка вирішив виступити проти білих. Не зупинив українців і наказ Слащова, де йшлося, зокрема: “До мого слуху дійшло, що селяни Компаніївки, Обознівки та інших сіл збираються натовпами і загрожують Єлисаветграду. Наказую розійтись по домівках, у протилежному випадку натовпи будуть розігнані зброєю, а села спалені”. 24 вересня Нестеренко вирушив із Компаніївки на повітовий центр. Разом із групою Чуприни, яка наступала з боку Никанорівки та Черняхівки, повстанці вибили з міста денікінців, випустили з в’язниці заарештованих, видали й поширили листівки, що діють за наказом Петлюри. Того ж дня білі повернулися до Єлисаветграда.

Відроджуючи антисемітські тенденції часів “єдиної і неділимої”, білогвардійці в ряді місцевостей вдавалися до масового насилля. “Скорботний лист погромів”, складений згодом у Радянській Росії, фіксував в Україні 226 білогвардійських погромів, що було більше, ніж здійснили тут інші регулярні армії разом взяті. Єлисаветградці, які пам’ятали подібні явища з часів Романових, 3 жовтня прочитали в “Голосі Півдня” наказ Денікіна

проти єврейських погромів, “насильств, які робили його армії”. Тим місяцем датуються дві згадки в газеті про приміщення кавучилища. Тут у жовтні члени трудової артілі військових могли отримати кошти у полковника Піотровського в господарській частині приміщення. А мимо нього тривалий час текла “зловонна рідина”, засобів проти якої ніхто не вживав.

На початку листопада публікується матеріал “Знищення приміщень і гаю юнкерського табору”. У зв’язку з похолоданням і дефіцитом палива сторожова охорона не могла перешкодити викраданню з офіцерських квартир рам вікон, підлог і дерев’яних стель. Черга могла дійти і до товстих балок під підлогою і на даху. Вирубався гай. Жоден з інших закладів не піддавався подібному пограбуванню городянами при більшовиках та григор’ївцях. При зміні влади щоразу затрачалися великі кошти на відновлення знищеного тут. У статті йшлося, що уряд бажав відновити училище у найближчому майбутньому. “Призначено начальника училища (відсутній нині), організована охоронна комісія, але крадіжки продовжуються, тепер спеціально – лісу та дерев’яних виробів на дрова”. Але згадок у пресі щодо практичної діяльності відновленого училища в листопаді – грудні ми не виявили. В умовах дефіциту дров, вугілля, цукру, електрики, коштів це було малореальним. Очолюване генералом В. Лишиним товариство допомоги Добровольчій армії, городяни у цей час добровільно чи примусово збирали кошти, навіть на їдальню, лазню, білизну денікінцям. Тож, швидше за все, лише на папері залишилося призначення С. Прохорова (колишнього викладача ЄКУ) з 11 вересня “начальником прискореного курсу для підготовки офіцерів кавалерії в Єлисаветграді”, про що пише російський дослідник С. Волков, додаючи, що генерал-майор до евакуації з Криму очолював Навчальний кавдивізіон, а в еміграції – Миколаївське кавучилище. Про те, що заклад у місті на Інгулі не відновив роботи, дотично засвідчує і те, що саме при денікінцях згадуваний юнкер Уліх перевіз прапор колишнього ЄКУ до Києва генералу Савельєву, котрий передав його генералу Врангелю.

У разі відновлення училища прапор, зрозуміло, було б передано його начальнику. Вивезений білою еміграцією до Югославії штандарт належав об'єднанню колишніх юнкерів училища. Потім потрапив до сховищ Дрезденського банку в Німеччині, звідки його перевезли до СРСР. Сьогодні прапор Єлисаветградського училища зберігається у російському Санкт-Петербурзькому військово-історичному музеї артилерії, інженерних військ та військ зв'язку. (До речі, тут експонується радянська гармата, підбита неподалік Кіровограда 27 грудня 1943 р.)

Головним стратегічним супротивником денікінців у цей час стали махновці, які завдавали великих збитків ворогу, знищуючи живу силу, шляхи сполучення, склади спорядження і продовольства. Проти Махна було направлено армійський корпус Слащова, який вів тяжкі бої з перемінним успіхом, зокрема, в районі Єлисаветграда. 17 листопада Слащов прибув до Єлисаветграда, за словами його телеграми напередодні, “через те, що в околицях і в самому місті є якесь неповне розуміння ідеї Єдиної Росії”. Але зустріч “із представниками влади і громадськості, про яку попередньо оголосив комендант повіту і міста полковник Величковський, денікінському високопосадовцю не сподобалась і за кілька годин він повернувся до Знам'янки. Вже наступного дня на кавплацу, напроти комендантського управління, за його наказом було здійснено першу страту. До шибениці було прибито дощечку “петлюрівець-бандит-комуніст А. Стратієнко”. Наступного дня тут з'явилися ще 11 шибениць. В. Гончара, С. Кириченка, В. Маштака, П. Трегуба, М. та Ф. Федорченків, Білоконєва, Дмитренка, Замуленка і Науменка було страчено як співучасників Стратієнка, а І. Цесарського – як колишнього комісара. У тодішній газеті “Война и мир” Андрія Стратієнка названо за прізвиськом “Чорний Ворон”. У радянському ж збірнику спогадів “Роки боротьби” (1927 р.) про нього йдеться як про командира організованого ним за дорученням Особливого відділу від 6.3.1919 р. загону по боротьбі з контрреволюцією, який заарештовував членів “Союзу

хліборобів” та поміщиків за участь в каральних акціях німецьких загонів і розстрілах селян 1918 р. У тому ж збірнику вказано, що Цесарський був не комісаром, а скромним службовцем у земельному підвідділі. 12 трупів на майдані викликали обурення в робітничому середовищі, про що було повідомлено профспілковій делегації до денікінського генерала, який базувався у Знам’янці. 20 числа туди виїхали і представники міської влади, біржового комітету, єврейської громади. У вагоні Слащова в. о. міського голови Б. Волотковський говорив про стурбованість елисаветградців частими розстрілами, а, особливо – публічними повішеннями. Голова комітету допомоги Добровольчій армії Д. Горшков додав, що страти можна робити лише після оголошення судових вироків.

У казармах юнкерського училища шукав заарештованих денікінцями двох синів (чий брат був більшовиком) їх батько з Бобринеччини. Дітей він не знайшов, їх стратили в сільській місцевості. Курсант поч. 1920-х рр. Стученко запам’ятав розповіді городян про розстріли білогвардійцями червоних у манежі. Народний артист СРСР, колишній елисаветградський гімназист В. Канделакі писав, “як під час денікінщини, яка захопила місто, елисаветградські “дамочки” з боку палацу по Палацовій вулиці несли на руках генерала Шкуро, який був у черкеському наряді”. Колишній місцевій учениці, сестрі відомого письменника О. Яновській запам’яталась паніка, зчинена в місті “зловісною постаттю у чорній бурці”, важкій кучматій страшній шапці Шкуро зі своїми головорізами. Кіровоградка М. Плахотіна згадувала, що під час громадянської війни парк вирубали, а на його майдані “різні банди здійснювали розправу з жителями: вішали та розстрілювали”.

Відвідати Єлисаветград під час перебування в краї Добрармії отримали можливість місцеві уродженці, в т. ч. колишні юнкери, які воювали в її складі. Серед них у заокеанській еміграції в листі до Є. Маланюка колишній елисаветградець, випускник ЄКУ К. Емануель згадає: “Колю Шевченка повинен знати Семененко. Він закінчив гімназію і не закінченого

випуску Єлис. Кав. Училища. Розігнали. Пригадую випадок, коли ескадрон 8 ул. Вознесенського полку атакував юнкерів на Вокзальній і тягли спійманих до в'язниці. Я не бачив, бо був на фронті війни, але мені розповідали, а Ви musiли були знати. Під час переправи через Псьол (був зруйнований міст) зустріли групу, котра після визволення Єлисаветграда і сидіння по в'язницях рушила в Добров. Армію. В числі їх були: Вася Шевченко (старш. брат Колі), Фальц, Толя Драбатковський, Юрій Мегден, мій брат Володимир (молодший) і Ваня Кременецький (гімназист)... Мій полк, займаючи позицію на Перекопі... був обійдений червоними і мій ескадрон... розсипався хто куди і декотрі, добравшись до залізниці, вирушили в рідні краї. Так вцілів Коля і Ваня Шевченки, мої сусіди по дачі, та Олександр Мюллер. За чутками вони працюють у якомусь колгоспі біля містечка Рівне за 50 кілом. від Єлисаветграда...". Можливо, у спогадах йшлося про 1-й кінний Вознесенський революційний полк, який прибув до міста у лютому 1919 р. водночас з установленням радянської влади для "боротьби з контрреволюційними бандами". Саме той полк, за спогадами очевидця, записаними кіровоградським краєзнавцем А. Юрченком, сплундрував поховання предка автора листа генерала Емануеля. Цитований лист в Архіві Української вільної академії наук у США виявив кіровоградський науковець Л. Куценко.

2 грудня в місцевій пресі йшлося про необхідність організації добровольчого загону із старшокласників реального училища та класичної гімназії для вивчення військової справи "боротьби з нечуваною тиранією Бронштейна й Леніна". Між тим, ще в жовтні командир Київської дивізії армії УНР Тютюнник направив із Західної України на Єлисаветградщину групу старшин на чолі з добре знайомим із цими місцями Мелешком для організації визвольної боротьби проти денікінців. 1.1.1920 р. добровольці залишили повітовий центр під натиском українських повстанців, які увійшли до Лелеківки, середини Єлисаветграда, але місто, зрештою, було взяте

радянськими військами. За деякими даними при евакуації вказаного дня денікінці передали владу в місті “Спілці металістів”.

**ІЗ ТАГАНРОГА – ДО ЄЛИСАВЕТГРАДА:
КІННА ШКОЛА ЧЕРВОНИХ КОМАНДИРІВ
(1920 р.)**

“Не Денікін змусив нас залишити Україну, а грандіозне повстання, яке підняло проти нас українське сите селянство... У ньому прокинувся вільний дух запорозького козацтва і гайдамаків, що спав сотні років... Нам необхідно повернути Україну Росії. Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може, вона задихнеться, а з нею і радянська влада, і ми з вами... Ні на хвилину не забувайте, що Україна має бути нашою, і нашою вона буде лише тоді, коли буде радянською, а Петлюра викинутий з пам’яті народу назавжди”.

(З таємної інструкції головнокомандувача збройних сил Радянської Росії Л. Троцького (Бронштейна) більшовицьким агітаторам перед відправленням на Україну 1920 р.)

Навесні 1920 р. пройшли заходи до річниці народження Кобзаря. Військом наказав: “Для взяття участі в святкуванні на честь українського поета-революціонера Тараса Григоровича Шевченка, військовим частинам Єлисаветградського Гарнізону належить прибути 10 березня ц. р. до 12 годин дня на майдан напроти приміщення Ревкому, розпорядником для т.т. військовослужбовців призначаю Командира Караульного Батальйону т. Данилова”. Крім заходів на плацу, урочистості організувала й українська інтелігенція, оргкомітет на чолі з головою “Просвіти” Ю. Тобілевичем установив тимчасовий бюст Кобзареві у сквері, де тепер знаходиться пам’ятник видатному українському письменнику. За станом на травень того

року згадується Шевченківська вулиця.

17 квітня дорогою до української армії “Зимового походу” нелегально прибув до Єлисаветграда голова уряду УНР Ісаак Мазепа. “Місто було переповнене... московськими регулярними частинами, добре одягненими й озброєними. Ввесь час з півночі прибували нові військові відділи”, згадував він. У “заїжджій хаті” розповідали про суворі перевірки радянською армією всіх подорожніх на бобринецько-вознесенському напрямі, де й діяли підрозділи Тютюнника. Тож Мазепа вирішив шукати інших шляхів до армії, вирушивши 19 числа до Умані. На час поїздки, ще в грудні йому дав свою козацьку шинелю, пробиту в бою за київський арсенал (без поранення), голова Директорії Петлюра.

Про долі деяких відомих єлисаветградців, у т.ч. пов’язаних з кавучилищем, зустрічаємо згадку в листі князя О. Ерістова до Р. Ельворті в Англію 1923 р.: “Ваш сусід, генерал Лишин, – ця благородніша людина, його старший син помер, молодший же в липні 1920 р. був убитий більшовиками неподалік від мене під Каховкою і рідні його про це не знають... М-м Самсонова – сестра А.А. Лишиної, шиє черевики і цим живе...”. В архіві Ельворті збереглися й листи (опрацьовані кіровоградцем В. Смотренком) випускника училища, денікінського генерала М. Холодовського, який вивіз за кордон велику мистецьку колекцію.

Письменник П. Тичина залишив нотатки про перебування на поч. травня 1920 р. в Єлисаветграді з капелою К. Стеценка: “Кавалерійські школи справа і зліва площу оточують. На площі дротом участок загороджений: могили... На деяких могилах трава вже висока, на інших тільки вінки або ж в головах соняшник росте. Це свіжі могили. Оце недавно якихось євреїв ховали”. Один з учителів “бурси” (біля Покровської церкви) розповів приїжджим, що на плацу було поховано навіть Марію Никифорову. Після концерту у театрі колишнього заводу Ельворті, який завершився “Заповітом”, учасники капели спускалися вниз: “Минаємо кавалерійські стайні, зараз коло

театру несподівано чуємо “Заповіт”. Десь з темряви вихоплюються тенори, баси пливуть... Голоси гарні. Певно українців багато поміж кінноти. А може, під впливом наших концертів розійшлись”.

Нам не трапились згадки про відновлення діяльності червоних кавалерійських курсів після боїв з григор’ївцями та після остаточного встановлення радянської влади наприкінці січня 1920 р. Але з того року в місті на Інгулі для кіннотників відкрито новий радянський навчальний заклад, історія якого започатковувалася далеко від цього краю. У січні 1920 р. в Таганрозі розпочалася організація Кінної школи червоних командирів 1-ї Кінної армії, які мали бути пролетарями за походженням. Офіційний наказ про заснування школи виданий 6 лютого. У березні почали прибувати на навчання командири й червоногвардійці зі зброєю, а багато і з кіньми. 1 квітня, після офіційного відкриття закладу, розпочалися заняття чотирьох ескадронів. Того дня згідно з постановою педагогічного комітету зарахували “почесними юнаками школи” командира 1-ї Кінної армії Будьонного та членів її реввійськради Ворошилова і Щаденка. 26 червня особовий склад відправився на фронт проти частин Врангеля і в бойових діях у районі сіл Ново-Михайлівки та Єлисаветівки під Бердянськом здобув перемогу.

У серпні школу було передано з відання Управління з формування військ 1-ої Кінної армії у розпорядження командувача Південно-Західним фронтом з наказом перебазуватися до Єлисаветграда. Тож уже вдруге поспіль сусідня Росія перевела подібний заклад в Україну. У вересні 4-й ескадрон прибув до міста на Інгулі, розташувавшись у колишній ремісничій школі на Вокзальній вул. А три ескадрони дорогою брали участь у збройних сутичках проти махновців. У Єлисаветграді вони розташувалися в Балківському передмісті, а через три дні на чолі з начальником закладу Павловським були кинуті на придушення українських повстанців у районі Чорного лісу: “... маючи дві гармати й п’ять скорострілів ... через Знаменку,

школа рушила на бандитів, що оперували в районі сіл “Верещаки – Цвітні”. Вибивши бандитів спочатку з села Красносілля, дивізіон заночував тут. Вранці Хмара, позбравши розпорошені зграї, повів з боку села Верещак наступ ланцюгами, але гарматним вогнем був збитий і в ізручній бійці був остаточно знищений. Дивізіон осяг село Верещак. Беручи на увагу, що багато з селян підтримували Хмару завдяки своїй несвідомості та нерозумінню завдань і мети Радянської Влади, вирішено було улаштувати на селі мітинг, що мав велике значіння, примусив багатьох селян покаятися...”, – йдеться в “Короткому історичному нарисі Української кінної школи ім. т. Будьонного” (Зінов’євськ, 1925).

А ось як ці події згадує емігрант, учасник національно-визвольного руху у районі Холодного Яру, уродженець Знам’янщини Михайло Дорошенко в книзі “Стежками Холодноярськими” (Філадельфія, 1993): “Повстанням був охоплений увесь край. Щоб придушити повстання і втримати в Україні окупаційну владу, червоні комунари призначили Зінов’євську (Єлисаветградську. – С. Ш.) школу червоних старшин кінноти на боротьбу з повстанцями, надаючи їм необмежені права в жорстокості й терорі проти людей в районах, де відбувалося повстання... 1920 р., підібравши досить сил, школа червоних старшин... повела наступ на Красносілля, де повстанська оборона була малувата. Степове село лежало в рівнині, мов на долоні, а навколо не було ніяких природних об’єктів захисту. Одного нещасливого ранку люта зграя червоних хижаків – піхота, кіннота, під дикий грім гармат, в блискавці скорострільного і рушничного вогню швидко оволоділа нещасливим селом. Повстанська частина відійшла у лісок Чута, а за ними й багато переляканих селян. У безборонному селі почали справляти свій кривавий бенкет червоні окупанти. Почувши канонаду, довідавшись про жорстокі розправи червоних, селяни почали масово втікати в степ та до лісу Чута, що був біля двох кілометрів. Червоні кіннотники погналися в степ за безборонними втікачами, а коли доганяли, то били й

рубали шаблями всіх, кого попало. Невинні люди падали на коліна, але їх не жаліли і нищили. Такий був наказ, і нікого не милували. Поранених або дострілювали, або забивали шаблями. Побачивши таке нещастя, повстанські частини, що були в лісі Чута і в с. Гутницькій, пішли в наступ на Красносілля й припинили там кривавий бенкет комунарів. Вдалося врятувати пару сотень населення. Заходило сонце і червоні відійшли, залишивши окровавлене і пограбоване село. Кіннота червоних з награбованим повернулася до Єградківки, готуватися до нових кровавих дій. При цій жорстокій розправі було 122 вбитих, в більшості хлопці-підлітки та жінки. Плач і смуток огорнув усе село і рідко де була хата, що не мала б небіжчика, а то й двох”. Тож, у досоюзні часи щойно переведена до Центральної України з російського Таганрогу кінна школа взяла участь у холодноярській та інших каральних акціях, придушенні виступу селян, які на своїй землі боронили волю від зайд із закордоння. 1998 р. олександрівський краєзнавець В. Білошапка записав переказ мешканця Цвітного 1934 р. Т. Хмари, у фрагменті якого йшлося: “Одного разу на Хмару напала кавалерійська школа червоних. Він дав на Буртах бій. Зібрав борони з села і поставив вверх зубками з кіньми. В тому бою йому попало теж. Пішли розмови, що Пилипа вбили. Та його знайшов соснівський дядько, вилікував”.

У зв’язку з тим, що із трьох корпусів колишнього ЄКУ більш-менш цілим, хоч і потребуючим ремонту, залишився лише один, школа розташувалася в приміщеннях колишніх реального училища, ремісничої школи (кінне відділення) та будинках Бородкіних по вулиці Леніна (артилерійське і скорострільне відділення). Коней розмістили на подвір’ї будинку № 1 колишнього кавучилища, гармати – на майдані біля колишнього тиру в Ковалівському парку. Оскільки майже весь викладацький склад залишився в Таганрозі, його комплектувати довелося в Єлисаветграді. Заняття розпочалися 30 вересня.

Навчальні приміщення вимагали поточного ремонту, не вистачало

підручників, наочності в кабінетах, лавок для занять. Незручності складало розташування в різних приміщеннях. 5 жовтня молодший клас кінного відділення на чолі з начальником школи Нейманом направляється на польський фронт, потім проти Врангеля, а далі – Махна, звідки повернувся 8.2.1921 р., втративши трьох бійців та 21 коня. На цей час школа змінила свій статус.

15-І КІННІ КОМАНДНІ КУРСИ (1920 – 1921 рр.)

“У папері йшлося, що Буєвський Леонід Аполлонович призначений начальником 5-ї кавалерійської школи імені 1-ї Кінної армії, йому дано право безкоштовного проїзду всіма шляхами сполучення республіки, а також безкоштовно вести розмови телефоном і телеграфом. Усім партійним і радянським органам приписувалось надавати сприяння... у виконанні службових обов’язків... В папері стояв підпис: “Голова Раднаркому В. Ульянов (Ленін)”.

(Мангаров І.М. У битві за Харків. Х., 1975 р.)

6 жовтня 1920 р. Кінну школу червоних командирів реорганізовано в 15-і кавалерійські командні курси на 600 осіб, з кінним скорострільним відділенням. Кінне артилерійське відділення було розформоване й переведене до Києва, частково – Севастополя. 15 листопада відбувся перший, дотерміновий випуск 73 осіб, у т. ч. 42 із середньою оцінкою “добре”, інших – “задовільно”. За постановою педради імена шістьох випускників занесли на червону дошку з вивішуванням фотографій у клубі. 19 грудня загальні збори курсів ухвалили просити Будьонного дозволити іменуватися “15-ми кавкурсами імені т. Будьонного”, телеграфно повідомивши його про це. Додамо, що з грудня тут діяли також “Повторні курси для комчот” на 140 осіб.

Кіровоградець Б. Чижов пише, що його батько Гнат навчався у складі

першого набору кавалерійського закладу, коли існувала жорстка економія електроенергії, палива. У буд. Дроботковських (поруч якого вартовий охороняв штабеля дров школи) по Училищному пров. (тепер – північна окраїна Ковалівського парку) лампочка світилася лише в квартирі ад'ютанта начальника кавзакладу. Темнів плац, на якому Г. Чижев, ідучи з театру з дівчатами, грав у сніжки. Зимом не вистачало харчів (зокрема цукру), теплої одягу, взуття, шинелей. У холодних класах курсанти загорталися в ковдри. Після згаданого від'їзду частини слухачів на фронт, виникли труднощі із “муштровими кіньми”. Проблему складало те, що направлені до школи юнаки прибували різночасно. 25 січня 1921 р. заклад відвідав командир Першої кінної армії С. Будьонний, згодившись із назвою: “15-і Єлисаветградські курси імені т. Будьонного”. (Жодних ознак комуністичної скромності не виявляли радянські державні, партійні, військові керівники, коли йшла мова про своє увічнення в назвах міст, вулиць, закладів, у пам'ятниках, наслідуючи приклад царів та їх вельмож). Того дня разом з К. Ворошиловим він виступив у червоноармійському клубі. 8 лютого після повернення з фронту частини курсантів склад школи зріс до 700 осіб. У зв'язку з цим класні кімнати колишнього реального училища водночас почали слугувати ще й спальнями. Юнаки під час занять тут сиділи на ліжках, а ті, що не мали взуття (поет В. Сосюра, який навчався тоді на військово-політичних курсах у приміщенні колишнього Пушкінського училища, теж, до речі, не мав у що взутися), – лежали. У цей час, як вважатимуть через два роки радянські слідчі, у Єлисаветграді діяла підпільна повстанська група на чолі з Яковенком, а також Левченком та Яршенковським, тісно пов'язана з Катеринославським повстанським комітетом і “через останній – із найкрупнішим бандитсько-петлюрівським гніздом – знаменитим Холодним Яром... Організація була пов'язана безпосередньо із закордоном, начальником Південної групи – ген. Гуляй-Гуленко”.

У середині березня начальником курсів призначили Л. Буєвського,

доручивши взятися за перетворення курсів у школу на 250 осіб з трирічним терміном навчання. Оновлювався керівний склад навчальної та муштрової частин, ліквідовувалося скорострільне відділення, створювалися навчальна, медична й мандатна комісії. Для школи вирішили залишити 200 осіб підготовчої та молодшої груп і близько 70 осіб мали закінчити навчання за програмою курсів. Також при школі відкривалися 2-місячні повторні курси для командного складу, який не мав теоретичної підготовки (до жовтня було здійснено два випуски).

Такими були початкові кроки діяльності закладу при керівнику, який під час першої зустрічі звернувся до підлеглих: “Здрастуйте, панове курсанти!”. У відповідь на незадоволений шум і вигуки, Буєвський пояснив, що є графом, генералом колишньої царської армії, добровільно прийшов до Червоної армії, пообіцяв поступово звикнути до слова “товариш”. Він викладав літературу (крім цього предмету, курсанти відчували себе, за спогадом випускника І. Манагарова, “наивными юнцами” і при вивченні математики та російської мови), захоплено розповідаючи про Пушкіна, Гоголя, Некрасова. За півгодини до загального підйому (6⁰⁰) начальника вже можна було побачити в казармах і стайнях.

5-А КІННА ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКА ШКОЛА ІМ. БУДЬОННОГО (1921 – 1924 рр.)

“Місцеві красуні з симпатією ставилися до курсантів, або, як вони нас називали, “червоних юнкерів” [...]. Отже, половина міста поріднилася з курсантами, і після кожного випуску школи багато дівчат покидали рідне гніздо, їдучи зі своїми чоловіками – молодшими командирами”.

(Стученко А.Т. Гартівана юність. К., 1967.)

На середину весни 1921 рр. було завершено реорганізацію закладу. 27

квітня курси перейменовуються в “5-у кінну Єлисаветградську школу ім. т. Будьонного”. Через два дні це було відзначено парадом, на якому відбувся другий випуск курсантів 15-их кавкурсів. (Третій, останній, припав на серпень.) Під час свята виконком місцевої ради нагородив школу грамотою і штандартом (відродивши дорядянську традицію). Заняття школи перевели до навчального флігеля колишнього ЄКУ, звільненого в березні кавалерійським дивізіоном. Із часів кавучилища тут збереглися фундаментальна книгозбірня і сховище навчальних підручників із 12500 дорядянськими виданнями. Поліпшилося матеріальне постачання. Було пошито суконні френчі й безкозирки, червоні (для 1 ескадрону) та малинові (2 еск.) рейтузи.

Частковий перехід до приміщення колишнього ЄКУ дозволив організувати діяльність клубу. Майбутні червоні командири записувались до низки гуртків, але відвідували їх незадовільно. Так, 13 травня 1921 р. вартовий клубу рапортував військкому, що на заняття до секції мистецтва в драмгурток з’явилося 59 осіб, не було – 44, в хоровий – не прийшов ніхто, для гри на роялі – 7 із 24. Не кращою була ситуація й у секціях самоосвіти (фізико-математичний гурток – 29 із 60, французької мови – 16 із 22) та спорту (ігри – 8 із 86 осіб).

З кінця червня до початку жовтня дивізіон школи разом із курсантами з Олександрії, Кременчука, Черкас, Умані перебував на літніх табірних зборах у с. Орловій Балці під Знам’янкою (звідси їх направляли проти українських повстанців у сусідніх лісах) та на Поділлі.

Список педагогів клубу, які отримували харчові квитки від навчальної частини школи у жовтні 1921 р., та тематика гуртків, котрі вони мали вести з початком навчального року, засвідчують прагнення керівництва і можливості майбутніх кавалерійських командирів отримати добру й різнобічну загальноосвітню підготовку, розвинути творчі здібності. Так, викладачем малювання був Козачинський, який того року очолив міську картинну галерею. Колишній слухач Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі (де

отримав свідоцтво на право викладання малювання у середніх навчальних закладах) мав досвід завідування вечірніми рисувальними класами при місцевому реальному училищі, а в творчому доробку – зокрема, ілюстрації до російського часопису “Нива”, творів Крилова, Толстого, розписи Успенського собору. Мешкав він через плац і парк від школи в буд. Шатилової на Покровському майдані (на 1918 р.). Помер у червні голодного 1922 р. Стаж педагогічної роботи в чоловічій гімназії мали викладач природознавства Близнін та фізики й математики Чичибабін. У списках викладачів клубу 5-ї кінної школи значаться і Бестужев (кооперація), Зозулевич (література), Денпельмеєр, Сорокіна (обоє – французька мова), Бек (німецька мова), Кулаков (етнографія), Маловицька, Маткевич, Петрова, Пооль (усі четверо – музика), Золотарьов (хормейстер), Зинегін (російська драма), Кононенко (українська драма), Адамов (художнє мистецтво). Крім цих 17 викладачів при клубі працювало п’ять вчителів школи письма, два – гімнастики, по одному – фехтування, важкої атлетики, історії соціалізму і Російської Компартії. Таким був цей, як тоді називали, вечірній університет при кавшколі.

Харчові картки для викладачів мали життєве значення: наступив перший радянський голод 21-го. “Навчалися ми в складних умовах: нам видавали 200 грамів хліба із кукурудзяного борошна... Ми допомагали дітям, за кожним ескадроном закріпили дитячий притулок. На ескадронному зібранні вирішили відраховувати від свого пайка 10–15 грамів хліба, звичайно носили дітям щоденно цілий буханець. Цукру видавали нам один шматочок на добу. Дітям відраховували одразу денну норму – сто шматків”, – згадував колишній курсант І. Манагаров.

До початку занять в листопаді було облаштовано кінноспортивний, артилерійський, фізичний, стрілецький та скорострільний класи, упорядковано книгозбірню, наведено лад на подвір’ях, у стайнях, заготовлено дрова.

19 грудня згаданий курсант Г. Чижов писав знайомій, що проводив час переважно в казармі, інколи – в клубі, майже кожної неділі брав участь у “собачому полюванні на зайців”. За два дні до цього з “невідомих причин застрелився командир І-го ескадрону”. Через 10 днів Чижов сповіщав адресатці про повернення з табору в Нечаївській волості та про заборону командиром відпусток на Різдво курсантам, яким було тоді надано лише 3 дні.

У клубі школи в часи, коли ще не було Радянського Союзу, викладалася історія Російської Компартії, але не знаходилося місця для вивчення української минувшини. Деукраїнізованою була політосвітня робота. Зокрема, 27 грудня до її програми увійшли теми “Декабристи”, “Молодь та революція” і п’єса “В мансардах”. За узгодження навчальної та позашкільної роботи відповідав “партпомначучеба”. Він схвалив програму концерту в клубі на 18 грудня: декламація “Комінтерну”, шансонетка “Мічман Джон”, мазурка Винявського та ін. Того місяця ставилися п’єси “Діти гріха” (4 дії), “Наречена з переляку” (1) і “Наймичка” (5). Число гуртків на цей час досягло 30-и.

1921/22 н. р. в закладі нараховувалося 250 осіб. Для їх навчання підходили лише перші два поверхи єдиного вцілілого корпусу. На 90 % був непридатним кінський склад. Критичною склалася ситуація із фінансуванням. Не вистачало теплого одягу і дров. Наприкінці січня частину юнаків направили на місяць для заготівлі фуражу коням та дров, частину – на змагання військово-навчальних закладів до столичного Харкова. У кошторисі кінної школи на І квартал 1922 р. передбачалися ремонт кухонних посуду та меблів, друкарської машинки, госпінвентаря, придбання канцтоварів, бланків.

Із січня заняття проходили з 9²⁰ до 13 год., репетиції і самопідготовка – з 18³⁰ до 20³⁰, вводився щотижневий виїзд у поле з тактики, лекції замінювалися бесідами для бажаючих, організовувалися природознавчий та літературно-мистецький гуртки. 4 квітня міська Рада робітничих та селянських депутатів в особі виконкому взяли над школою шефство.

Продовжував відігравати ключову роль в урочистих заходах кавалерійський майдан. На свято 1 травня сюди прибули частини місцевого гарнізону. Наприкінці весни з нагоди 2-ї річниці кавшколи її спортгурток влаштував першу в місті олімпіаду. Кількасот уболівальників у шкільному саду, а потім в клубі закладу, спостерігали за суперництвом команд кавшколи, інтернаціонального загону, 15-ї Сивашської дивізії, “спортклуба всевобуча” з гімнастики, бігу, кінних змагань (перегони з перешкодами, “рубка і бій султанчиків”), боротьби, фехтування. Зокрема, перемогу в останньому виді спорту курсанта Страхова було відмічено жетоном і занесенням на дошку у фехтувальному залі.

29–30 травня навчання закінчилося шкільним святом, а 1 червня особовий склад виступив до табору при с. Роздоллі, чий радгосп передали закладу навесні. Після перенесення занять до корпусу колишнього ЄКУ, приміщення колишньої “реалки” продовжувало використовуватися кавшколою для гуртожитку. У середині червня Єлисаветградський відділ наросвіти звернувся до Укрголовпрофосвіти з проханням сприяти звільненню цього та іще восьми приміщень освітянських закладів міста від лазаретів і військових частин для організації в них навчального процесу. Влітку начальником кавшколи призначено Филімонова, його попередника перевели керівником 1-ої Московської школи. Арешт у вересні перешкодив влаштуванню секретарем школи одного з керівників українського підпілля в місті Ю. Дроботковського, який мав намір доставити коней для повстанців, за два місяці створити кінний загін у 400 шабель. “Сексоти” писали, що в кавшколі він мав найтісніші зв’язки із комскладом. Заарештовано було у справі “Щирі”, зокрема, старшину школи Седлецького, який співпрацював із Дроботковським. Серед зв’язаних з останнім згадується і Седлецький з повітового військкомату (можливо, одна й та ж особа). Того року чекісти зазначали: в “місцевій кавшколі є групи врангелівського й петлюрівського спрямування”. На слідстві в ДПУ один з українських підпільників заявив, що

чув про готовність до повстання штабів у Харкові та корпусі Дибенка, Єлисаветградської кавшколи, половини дивізії Котовського і частини Примакова. У вересні відбувся перший випуск єлисаветградської школи із урочистим парадом. Після цього половина юнаків отримала місячні відпустки. Колишній курсант Г. Чижов на цей час уже працював у окркомі Компартії (більшовиків). Згодом від очолить Зінов'євську філію Українбанку, але 1926 р. буде знятий з роботи, виключений з партії. Під час відновлення в її лавах у зборах заводської організації “Червона зірка” візьме участь представник кавалерійської школи. Але 5 грудня 1937 р. Чижов, учасник Брусилівського прориву, який у лавах червоних козаків воював за радянську владу, отримав 10 років без права листування, що означало, фактично, вищу міру покарання. Реабілітація прийшла через 2 десятиліття. Матеріали про його життя зібрав, зберіг і оприлюднив син, Борис Гнатович, заступник керівника музею Державної льотної академії України в Кіровограді. (Він, до речі, серед перших начальників кавшколи називає Шліфта.) У листопаді 2009 р. у затишному музейному кабінеті він показав автору цієї книги згадувані тут листи батька до мами, написані олівцем на поч. 1920-х, фрагмент його червоноармійського квитка, довідку про реабілітацію, старі фотографії. “Все життя мене хвилює питання: де знаходиться прах мого батька, несправедливо засудженого і розстріляного НКВДистами 8 грудня 1937 року?”, – сказав тоді ветеран авіації, який народився 21 лютого вказаного року.

1922 р. комсомол УСРР взяв шефство над 1-м кінним корпусом Червоного козацтва, Чорноморським флотом та 5-ю кавшколою ім. С. Будьонного.

У жовтні того року відділ держконтролю повітової робітничо-селянської інспекції здійснив господарчу ревізію школи, зокрема, наявності монпансьє, повидла, гороху, консервів, рису, тютюну, олії, хліба, зерна, сіна, соломи, макухи. У зв’язку з нестачею було направлено матеріали до слідчої

частини ревтрибуналу, у т. ч. пояснення матеріально відповідальних осіб. На поч. 1923 р. в школі навчалось 285 осіб. У розпорядженні закладу було 310 коней. Канікулярного січня начальником училища став Соседов. У другому навчальному півріччі заняття проводилися з 10 до 14²⁵, самопідготовка з 18³⁰ до 19³⁰. У лютому шефство над школою бере Наркомзем УСРР, щомісяця надаючи грошову допомогу на поліпшення матеріального становища та культурні потреби. 15 березня школа перейшла з відання Управління військово-навчальних закладів України та Криму, яке реорганізувалось, до Головного управління військово-навчальних закладів, що, очевидно, було пов'язане з утворенням СРСР, якому передавалися функції оборони республіки.

1 травня опівдні на кавалерійському плацу розпочався святковий мітинг, після котрого дві колони, у першій з яких була і кавшкола з оркестром, пройшли (один з маршрутів проліг Палацовою вул.) до Ярмаркового майдану. Після повернення демонстрантів на плац школи тут відбулися гімнастичні, ігрові та інші змагання. За великої кількості уболівальників увечері футболісти показового спортклубу перемогли з рахунком 2:0 команду залізничного полку. У ті часи спортгурток кавшколи був найактивнішим у складі міської ради фізкультури, влаштовуючи вечори і змагання. Душею всіх організаційно-спортивних заходів міста було названо в газеті “Червоний шлях” начальника школи Соседова, який, зокрема, особисто приймав заявки на участь у кінних перегонах. Невдовзі планувалося обладнати плац закладу для проведення повітової олімпіади. Спортсмени потребували допомоги в облаштуванні футбольного майданчика, забезпеченні бутсами тощо.

Двічі згадується наприкінці травня в “Червоному шляху” комісар кавшколи, військом гарнізону Волков. Спочатку він виступив перед колективом закладу з приводу вбивства у Швейцарії радянського представника Воровського, після чого курсанти й командири прийняли

відповідну заяву. Згодом Волков вніс карбованця золотом на користь повітрофлоту, закликавши наслідувати його приклад усіх командирів, політпрацівників, викладачів та адмінгоспперсонал кавшколи, воєнкомів і командирів частин гарнізону.

16 вересня здійснено другий випуск червоних командирів (56 осіб) за шкільним курсом. У другій пол. 1923 р. замість занять ввели лабораторний метод викладання. Обов'язковий розклад скасовувався, юнаки самостійно обирали лабораторії і предмети та занотовували процес своєї роботи на спеціальному аркуші. А викладач на своїх аркушах відмічав виконання завдань програми. Проблеми полягали у складності розподілу часу та завдань. Найбільше відвідувалися теплі лабораторії, в той час, як холодні пустували. У листопаді в Харкові на з'їзді начальників військово-навчальних закладів було проаналізовано досвід цієї методики занять.

Того року дещо покращилось харчування й забезпечення фуражем. Овочі частково постачалися із шкільного городу, цукор вимінювався на ринку за інші продукти або вживався сахарин. Штаньми юнаки були забезпечені на 50 %, чобітьми – на 80 %. Техконтора “Військбуду” в навчальному флігелі закліла рами, зробила деякий ремонт у малому манежі й господарських будівлях. Як ідеться в історичному нарисі школи, змінювався і внутрішній зміст стін закладу: “Предметові класи, що раніше носили музейний характер та відволікали увагу юнака силою непотрібних часто речей, упорядковуються, що допомагає планомірному проробленню програми”. Цього року майже вдвічі збільшилося число книг у навчальній бібліотеці – 23 тис., значною мірою виданих у перші роки радянської влади. Діяли постійні – мистецькі, спортивні, політичні (радянського будівництва, революційного руху, економічний, марксистський), загальноосвітні (літературний, математичний) та періодичні (тематичні) – драматичний, музичний, художній гуртки. Поліпшити майстерність верхової їзди давав можливість кінний спортгурток, де часто проводилися змагання. Того року

відбулося поповнення і оновлення кінського складу, який надійшов з військових частин; припинилися хвороби серед тварин. Діяв шпиталь на 20 ліжок. 1923 р. 36 осіб хворіли на малярію, до 6-и зменшилось число венеричних захворювань, ліквідовано було завошивленість.

У листопаді 1923 р. після реорганізації 1-их Кримських кавкурсів до Єлисаветградської кавшколи з невеликою групою однокурсників було переведено майбутнього генерала армії А. Стученка (товариша уродженця Олександрії П. Кошового). У книзі “Гартована юність” він згадує, що після причорноморського клімату було важко звикати до морозів. Житлові помешкання та навчальні класи тіснилися в одному приміщенні. Від інших корпусів, в т. ч. і манежу для верхової їзди, “залишилися лише кам’яні коробки без дахів”. За дисципліною в школі суворо слідкували командири ескадронів і взводів (які переважно вийшли з унтер-офіцерського чи офіцерського середовища царської армії) та відділень, помічники командирів взводів і старшини. Вони контролювали охайність одягу, заправку ліжок, стан зброї і кінського спорядження. Головними видами покарань були позачергові наряди в караул, арешти і відміна звільнень у місто (найнеприємніший вид стягнень). Останні надавалися до вечірньої перевірки о 22⁰⁰ всім, хто не порушував дисципліну, у суботу, неділю, передсвяткові та святкові дні (одруженим – з ночівлею), коли в школі залишався в бойовій готовності лише черговий взвод. Звільнені мали можливість відвідати знайомі родини, зустрітися з дівчатами, пройтися з нареченими центром міста.

У закладі доходило до відрахувань. Стученко пише, що за конфлікт з викладачем із школи звільнили й повернули до своєї частини одного з кількох бійців корпусу Котовського двічі кавалера ордена Червоної Зірки Тукса, котрий, загалом, мав непогану успішність, авторитет серед товаришів. Через тиждень його привіз назад сам командир корпусу. Його кулак у процесі дискусії в кабінеті начальника школи Соседова (свого часу він змінив Котовського на посаді начальника 17-ї кавдивізії) опустився на стіл, після

чого той став потребувати ремонту. Потім комкор обійшов класи, спальні, їдальню, манеж, розпитав курсантів про навчання. Гнів його прохолов, і він поїхав заспокоєним, залишивши Тукса завершувати навчання. Після вбивства Котовського у серпні 1925 р. велика делегація зінов'євських курсантів виїжджала на його похорон до Одещини.

Стученко був зарахований до 2-го взводу 1 ескадрону, котрим командував вахмістр царської армії Глушков. Із колишніх унтер-офіцерів вийшов помічник командира ескадрону Карпов (загине у Великій Вітчизняній війні). Високо оцінював мемуарист кваліфікацію педагогів: “У минулому вони викладали в юнкерському кавалерійському училищі, були у великих чинах – полковники і генерали. Відносилися вони до нас стримано, без особливої прихильності, але передавали знання добросовісно. Такими були викладач фортифікації Патер, викладач військової адміністрації, колишній генерал або полковник генерального штабу Левін, Кузнєцов та інші. Лише викладач тактики, колишній генерал Ротштейн загравав із курсантами..., але заняття свої вів не завжди зрозуміло. Викладачів військових наук..., що не служили в царській армії, тоді ще не було. Тільки викладачі соціально-економічних дисциплін... Горшков і Дубовицький були нагороджені за бойові заслуги орденами Червоного Прапора. Вони закінчили прискорений курс підготовки і досить успішно читали лекції. Душевно відносилися до нас викладачі з російської мови та літератури Єленевський і з математики Грузинов”. Дружина останнього вдома розповідала гостям-курсантам “про життя й навчання юнкерів, про їхній етикет, гульбища та дуелі... До знайомих... навіть якщо вони жили за двісті метрів від училища... юнак мав обов’язково під’їхати екіпажем або візником”, у білих рукавичках.

За умов дефіциту продуктів і одягу, економічних труднощів, невлаштованості побуту у повоєнні часи була великою кількість безпритульних сиріт. Останні “взяли в полон” курсанта А. Стученка під час патрулювання, яке забезпечувала школа з настанням темряви в часи високого

рівня злочинності. Черговий взвод був піднятий по тривозі на розшуки зниклого, але на той час його вже відпустили. У випускному класі Стученко став молодшим командиром.

На практичних заняттях вершники будь-якої пори року брали перешкоди, рубали шашкою на ходу лозу і глиняні голови на стійках, кололи опудало пікою. Багато городян щонеділі збиралося поспостерігати за кінними змаганнями – влітку на плацу, зимою – в закритому манежі після його ремонту. Під час них в останньому, зокрема, на естраді з протилежного боку від передманежника, грав оркестр. Форма в середині 1920-х складалася із кашкета-безкозирки з білим верхом і темно-зеленим околишем, гімнастерки із світло-синіми смугами на грудях, білого поясного ремня, синіх брюк із срібними лампасами та “уланських чобіт”. У петлицях знаходилася кавалерійська емблема закладу – підкова з кінською головою всередині, перехрещеними шашками і написом “5 ЕКШ” (5 Єлисаветградська кавалерійська школа).

В 1923 – 1924 рр. у військово-навчальних закладах республіки розпочалася ступенева українізація. Українська мова була введена до навчального плану єлисаветградської школи як обов’язкове заняття для співробітників, одразу ж частково українізувалось діловодство. Українізуватися (викладання, прийом курсантів-українців) мали також Харківська школа Червоних старшин, 4-а артилерійська, 5-а піхотна школи, 9-і піхотні Сумські курси. Але вже навесні 1924 р. було вирішено обмежитися харківською і єлисаветградською (частково) школами.

На поч. 1924 р. адміністративно-господарсько-викладацький склад школи нараховував 183 особи, юнкерів – 231, червоноармійців – 108, сурмачів – 16, працівників клубу – 13. У розпорядженні закладу було 289 коней. У цей час заарештовується начальник школи, колишній полковник царської армії Сосєдов. “Толком ніхто нічого не знав – за що. Ходили чутки, буцімто за зв’язок з бандитами, ніби брат його дружини, також колишній царський офіцер,

навіть очолював одну із банд. Нам складно було в це повірити. Сосєдов тепло відносився до нас, був простий та щирий, і ми його поважали. Пізніше Сосєдова реабілітували і призначили командувати бригадою в Середній Азії”, – згадував Стученко. Начальником кавшколи призначили кавалера чотирьох орденів Георгія та двох – Червоного Прапора і срібної шапки Д.А. Шмідта, який до цього служив командиром дивізії (замінивши і на тій посаді Сосєдова) Червоного козачого корпусу. Через 2 роки він залишить Зінов’євськ. В книзі “Зрада батьківщині” (М., 1999) В. Рапопорт і Ю. Геллер пишуть, що, протестуючи проти провокаційного виключення напередодні XV з’їзду партії уродженця Бобринеччини Л. Троцького з лав комуністів, Д. Шмідт прибув до Москви, де при свідках нецензурно вилаяв знайомого ще по епізоду громадянської війни Й. Сталіна, пообіцявши йому “вуха відрізати”. При цьому він, у черкесці з папахою на голові, дістав уявну шаблю. Господар Кремля цього не забув. Квартиру Шмідта відвідував уродженець Єлисаветграда, письменник Ю. Олеша, з ним виявив бажання познайомитись виходець із Новоархангельщини Н. Рибак. 1936 р. командир 8-ої окремої механізованої (єдиної в РСЧА важкої танкової) бригади Київського особливого ВО заарештовується. НКВС і прокуратура вбачали в ньому постать, зв’язкову між троцькістами та військовими, йому інкримінували намір вбити наркома оборони Ворошилова. Не допомогли і заступництво командувача КВО Якіра, який з цією метою зустрічався зі Сталіним. Згодом Якіру інкримінують зв’язок зі Шмідтом. 1937 р. комбриг був засуджений до розстрілу. 1957 р. Шмідта реабілітували.

У січні 1924 р. в клубі школи оголосили про смерть керівника СРСР В. Леніна. Наступного дня курсанти вийшли на загальноміську траурну демонстрацію, коли на 5 хвилин зупинилися підприємства, залунали заводські та паровозні гудки. В ті дні у кілька разів зріс партосередок школи. 1924 р. суттєво спростилася лабораторна методика навчання. Наприкінці травня на шкільній конференції було проаналізовано хиби в роботі за навчальний рік і

окреслено коло завдань на період перебування в таборі ім. Фрунзе поблизу м. Чугуєва. Влітку планувалося відремонтувати 6-класний корпус для вирішення проблеми перевантаженості закладу. На поч. 1924 – 1925 н. р. з метою тіснішого зв'язку між окремими дисциплінами їх було просистематизовано на три групи: 1) військово-польову (основний предмет – тактика); 2) загальноосвітню (суспільствознавство); 3) військово-організаційну (адміністрація). За лабораторною методикою викладалися лише основні предмети. У процесі українізації та перейменування міста з'явилася нова назва школи.

УКРАЇНСЬКА КІННА ШКОЛА ІМ. БУДЬОННОГО (1924 – 1933 рр.)

“Вітаю школу з десятиріччям і бажаю молодим кіннотникам стати бойовими будьонівцями.

З товариським вітанням, Д. Бідний”.

(“Зінов'євський пролетар”. 1 травня 1930 р.)

Влітку 1924 р. єлисаветградці відмовилися від імені “коронованої визискувательки, гнобительки й повії” (як називали тоді в пресі і на мітингах імператрицю Єлисавету Романову), доньки Петра І, замінивши його в назві міста на Зінов'євськ на честь земляка. Наказом РВР СРСР № 1265 від 31 жовтня змінилася і назва кавалерійського закладу на Українську кінну школу (УКШ) ім. т. Будьонного. Того року до неї приєднали кінну частину школи Червоних старшин у складі 93-х юнаків з 50-а кіньми.

Докладалися зусилля до суцільної мовної українізації. Але ідеї українізації було обійдено у виховній роботі, орієнтованій на календар революційних подій і поточні завдання Компартії та влади. Відбулася раціоналізація позанавчальної роботи: із гуртків залишилися лише художні та спортивні. Проводилися вечори по ескадронах та, в окремих випадках,

класах. Зазначимо, що в організації навчально-виховного процесу закладу брали участь, окрім начальника школи, також військком, комісар, начальники навчальної й муштрової частин, артилерійського й скорострільного відділень, помічники з навчальної частини цих відділень, командири ескадронів, педагоги.

21 грудня до командного складу влився помічник комісара Чумак. Водночас із посади викладача кінної школи демобілізували П. Пелехова, випускника Київського університету і школи прапорщиків, ветерана світової війни. Він служив у Червоній армії з 1919 р., під час чистки 1921 р. був виключений з Компартії. З 1926 р. викладав фізику в педтехнікумі та вечірньому інституті сільгоспмашинобудування. 1931 р. перебував під слідством, але був звільнений.

“До цього часу Укр. Кінна Школа не мала й короткого нарису своєї історії. В зв’язку з п’ятою річницею її існування виникла думка такий нарис скомпонувати, використавши для цього не тільки документи, що має школа, а свідоцтва ветеранів школи, що були в ній з часу її закладення. На великий жаль, час, а також відсутність вичерпуючих матеріалів не дозволили зробити нарис докладнішим. Комісія є свідомо огріхів свого видання, але все ж вважає, що буде корисним і цей нарис...”. Такі слова із передмови до “Короткого історичного нарису Української кінної школи ім. т. Будьонного” свідчать про бажання зафіксувати початковий літопис закладу. Ювілейне видання обсягом 58 сторінок побачило світ 1925 р. у друкарні школи накладом 200 примірників. Таким чином, кавалерійський заклад радянських часів вже через п’ять років після заснування мав свою опубліковану історію, у той час, як дорадянське кавучилище не мало його й за понад півстоліття діяльності.

Уже 15-й рік час від часу проходили спортивні змагання на майдані для кавалерійських вправ. “Офіційним матчем... 26 квітня 1925 р. на червоному плацу між “Збірною міською” та “Збірною військовою” почався футбольний

сезон”, – писав “Червоний шлях”. Військові програли 1:5. Зазначимо, що тоді велося облаштування футбольного майдану на Новомиколаївці.

Цікавий першотравневий епізод 1925 р., не наведений в інших публікаціях, описав колишній курсант Стученко: “Ескадрони вишикувались на плацу, навколо якого стояли святково одягнені люди. Всі з цікавістю дивились на кінноту. Стрілка годинника підходить до десятої. Сурмач грає: “Увага”. От-от з’явиться начальник школи Шмідт. Лунає команда командира дивізіону Гординського: “Рівня-а-йсь!”. І раптом якийсь гомін, вигуки з юрби від Вокзальної вулиці... На плац крізь щільний натовп проривається візницька прольотка, запряжена нашим Зорельотом! В екіпажі – переляканий пасажир, який замість вокзалу потрапив на парад. Кінь впевнено стає на своє місце в строю, мало не задавивши прольоткою помічника прапороносця. Отак ми з прольоткою на правому фланзі першого ескадрону й зустріли нашого начальника...”. Цей кінь був добре відомим у школі, адже за півроку до того його вибракували і продали візнику. Та зачувши знайомі звуки він зайняв своє колишнє місце, хоча й запряженим у коляску та з новим господарем. Пасажир схопив чемодани та зник у юрбі, заспішивши до поїзда.

1925 р. військові школи поділили на категорії загальносоюзного значення (в них українізація була не обов’язковою) та ті, що підлягали повній (Харківська) або частковій (у т. ч. Зінов’євська) українізації. Але реалізувати й цього не вдалося. “Підпорядкована мені школа – єдина українська кавалерійська школа, однак українізація проходить в ній повільно через відсутність літератури та коштів. Стан навчального закладу та приміщень червоноармійців і клубу такий, що для помешкання взимку без проведення ремонту вони майже непридатні. Виділені школі на поточний ремонт кошти відібрано та передано в інші частини”, – йшлося в рапорті комісара зінов’євської школи Нагуляка голові ВУЦВК у червні 1925 р. Наприкінці 1926 р. перевірка встановила, що із 130 викладачів Сумської й Київської піхотних шкіл українською мовою володіли лише 10,8 %, в Українській

кавалерійській школі – 55 %. На цей рік колишня Кавалерійська вулиця називалася Кіннотною.

Кадрові проблеми молодших командирів, які мали бути постійно із курсантами, передаючи їм свої знання і вміння та організовуючи їх на виконання завдань закладу, в УКІШ розв'язувались, зокрема, за рахунок кращих випускників. Так, у вересні 1925 р. Г. Перекрестов, який закінчив школу з відзнакою, почав виконувати обов'язки командира першого ескадрону, а його однокурсники двічі орденосеці Червоного Прапора А. Тукс (той самий, якого від звільнення зі школи захистив Г. Котовський) та П. Сіроженко – командирів взводів. У жовтні наступного року Перекрестов стане курсовим командиром.

З кінця січня 1924 р. діяла міська комісія з увічнення пам'яті В. Леніна, яка оголосила конкурс на проект його пам'ятника. Після відхилення 10 поданих робіт було вирішено звернутися до провідних установ, зокрема Ленінградської академії мистецтв. Зрештою, центральною комісією із вшанування пам'яті Леніна було узгоджено проект скульптора, проф. Манізера, який виконувався згідно укладених містом із вказаною академією умов, за якими фігура і п'єдестал коштували 21500 крб. (у т. ч. 10638 крб. за рахунок приватних пожертв). Через відсутність матеріалу не було завершено роботи в договірний термін 25.10.1925 р. Це було зроблено у річницю Жовтневої революції 7 листопада в суботу на Червоному (колишньому кавалерійському) майдані (здається і як майдан Революції) об 11⁰⁰ у присутності навчальних, трудових і військових (в т. ч. кіншколи) колективів. Після гарматних пострілів, виконання "Ітернаціоналу", виступів було ухвалено відповідну резолюцію, яку тут же, біля пам'ятника, друкарським станком на автомашині розмножили. Після цього колони пройшли, зокрема, вулицями Леніна (Леніновою), Маркса, Шевченка, Театральним провулком. За п'ять днів до цього об'єднаний пленум міськвиконкому у зв'язку зі смертю голови Реввійськради М. Фрунзе

присвоїв його ім'я Бульварній вулиці. Того року в кіншолі базувався комендант міста, командир дивізіону Гординський. Наступного року тут розробляли план розташування на плацу Леніна учасників святкового параду в листопаді. У серпні 1926 р. начальником УКШ став І. Тюленев. Виходець із селян Симбірської губернії, працював робітником і рибалкою, у Першій світовій війні в складі 5 драгунського Карпатського полку став повним Георгіївським кавалером, закінчив школу прапорщиків. У Червоній армії служив помічником начштабу кавдивізії, начальником розвідвідділу кавкорпусу, командиром кавалерійських бригади і дивізії, інспектором кавалерії Північно-Кавказького військового округу, брав участь у придушенні Кронштадтського, Антонівського повстань, нагороджений двома орденами Червоного Прапора та золотою шашкою. Після Зінов'євська у листопаді 1927 року став командиром 2-ї окремої Кавказької кавалерійської бригади. Згодом в Наркоматі оборони СРСР очолюватиме управління з кінського складу, буде заступником інспектора кавалерії РСЧА, командуватиме Закавказьким та Московським військовими округами. 1940 р. серед перших трьох військовонаачальників І. Тюленєву присвоєно військове звання генерала армії.

В газетному інтерв'ю журналіст М. Левандовський повідомив, що його батько закінчив кавалерійську школу в Зінов'євську. Серпневого дня 2013 р. ми зустрілися з багаторічним директором кіровоградського радіо. Його сімейний архів не має документів за той час, він розпочинається посвідченням 1928 р. (того року, за словами ветерана, Євгеній Левандовський закінчив навчання) про шлюб його батька й мами. Спочатку глава молодій сім'ї залишився командиром взводу у Зінов'євську в 93-му кавалерійському полку, де “за кращу підготовку їзди в зміні” отримав 1-й приз – срібний портсигар. Далі була служба на Дону та Далекому Сході. Заарештований наприкінці 30-х Є. Левандовський не повернувся зі сталінських таборів. Реабілітація прийшла 1958 р. помертньо. Подібний

шлях, за словами колишнього командира кіровоградської бригади спецпризначення О. Заболотного, пройшов його дядько. Федір Заболотний закінчив кавшколу близько 1930 р., отримав направлення в Далекосхідний особливий округ в Даурії. 1938 р. в якості командира ескадрону кавполку був репресований. Більше рідні його не бачили.

1929 р. започаткувалося соціалістичне змагання військових частин зі своїми шефами – трудовими колективами. З-поміж перших трьох угод в УРСР була й укладена між Українською кавшколою та заводом “Червона зірка”. У цей час у військових закладах серед курсантів – вихідців із села виявлялося невдоволення колективізацією. 1928 р. за “антирадянську агітацію у зв’язку із хлібозаготівлями” в УКШ заарештували 9 осіб. Серед зафіксованих особливим відділом Українського військового округу висловлювань антирадянського характеру на поч. 1930-х рр. були й слова зінов’євського курсанта: “Я тут служу в Червоній армії, а там дома женуть до колгоспу й грабують селян”.

Краєзнавець І. Петренко виявив у держархіві області протокол загальних зборів команди “дивізіону, що при Укр. кін. школі ім. тов. Буденного” від 25.01.1930 р. (голова Ахлюстина, секретар Бевз). Для 18 комуністів 15 комсомольців і 68 позапартійних Козаченко зробив доповідь “Про знищення куркуля як класу”, в обговоренні взяли участь 10 присутніх. Після офіційної підтримки зібранням задекларованого курсу влади і партії було розглянуто питання про колективізацію. За два роки ці процеси приведуть до голодомору. Наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. в УКШ пройшли масові арешти викладачів. У зв’язку з цим серед курсантів розпочалися розмови, що тепер невідомо, кому можна вірити. Про них повідомлялося в спецдонесеннях, інформуючи, що “з цього приводу були проведені збори, на яких роз’яснювалося, як повинен реагувати на ці події кожен курсант”.

Довідка для отримання гарантованих військовослужбовцям пільг на ім’я курсанта В. Хохлова потрапила від його місцевих нащадків до експозиції

галереї “Єлисаветград” в Кіровограді 2012 р. Цікаво, що навчальний заклад, адресою якого вказано ріг вулиць Кіннотної та Леніна в тексті печатки називається Українською кіннотною ім. Буденного військовою школою, а на кутовому штампі – Українською кіннотною військовою ім. Буденного школою. За рік було видано 150 таких довідок.

Навесні 1930 р. школа відзначила своє десятиріччя. 30 квітня біля щойно спорудженої Зінов’євської райелектростанції відбувся 16-й розширений пленум міськради за участю представників окружних виконкому, парткому, комітету комсомолу, будівельників, кавшколи. У президії знаходилися і червоноармійці УКШ Торчицький, Сташонок та її ветерани Голь, Чичибабін і Советов. Після доповіді голови Бірюкова про свято 1 Травня виступив начальник школи Попов. Потім військом закладу висвітлив його історію з 1.4.1920 р., від початку діяльності школи, укомплектованої бійцями з фронту Щаденка. Було оголошено вітання з ювілеєм від Чубаря, Будьонного, земляка Бєдного, низки військових частин. Приймаючи від шефів – робітників “Червоної зірки” червоного прапора, Попов зазначив, що заклад міцно триматиме його “під майбутні бої проти капіталу”. Водночас відбулося урочисте відкриття станції. Наступного дня о 12⁰⁰ показовим боєм “Наступ окремого кавдивізіону на окрему роту піхоти” на гарнізонному стрільбищі біля табору розпочалися, організовані спорткомітетом УКШ, заходи з нагоди 10-річчя Української кавшколи ім. Будьонного та міжнародного свята 1 Травня. До плану його проведення під керівництвом командира дивізіону Гончарова входили використання танків, артвогню, бронемашин, кулеметів, повітряної розвідки, димової завіси. Потім курсанти виконували вільні рухи, піраміди, вольтижирування, джигітовку, а командний склад демонстрував фігурний виїзд, конкур, володіння холодною зброєю. О 14³⁵ розпочалися масові ігри. Того дня в статті “Свято УКШ – свято трудящих” в “Зінов’євському пролетарі” заклад було названо “одним із славних бойових загонів Червоної армії”.

Представники УКШ не лише читали матеріали про свій заклад у місцевій пресі, а й самі оволодівали пером. У травні 1932 р. в будинку преси, де знаходилася редакція, відбулася нарада воєнкорів, представників редколегій багатотиражок кавшколи, полку, авіабригади, воєнізованої охорони. Того місяця на плацу завершилися маршрути дитячих колон з нагоди 10-річчя піонерської організації. Одну з них супроводжував оркестр кавшколи. 4 листопада 1932 р. у місцевому “Соціалістичному наступі” йшлося, що раніше в стінах приміщення, де “куються червоні командири”, свого часу бували “Маруська, окупанти”. В закладі розпочався конкурс на право здобуття місця на сторінках історії школи. У нього включився другокурсник, сирота із Волги Л. Ковба, який був відзначений годинником, значком ударника праці та званням кращого курсанта УКШ.

У затвердженому наприкінці 1932 р. списку підшефних військових колективів (43-й полк та крейсер “Профінтерн”) заводу “Червона зірка” вже не було УКШ. В умовах технічного прогресу кавалерійські частини поступово перестали відігравати скільки-небудь помітну військову роль. Навесні 1933 р. ліквідували кінну школу в місті на Інгулі. Це рішення приймалося в умовах голодомору. Після цього єдиний такий заклад в СРСР залишився у Пензі, з яким об’єднали Зінов’євську школу. Причому, начальником першої став саме керівник закладу з УРСР. Тож саме туди мусив їхати випускник Новопраської середньої школи (тепер – Олександрійського району) 1937 р. Ф. Плотнір, який з дитинства любив доглядати коней, котрих, втім, забрали із селянської родини під час колективізації. Але земляк-начальник повідомив, що для рослого хлопця “коня не підбереш”, тож порадив вступати до училища іншого роду військ. (У листі до автора цієї книги наприкінці 2009 р. відомий краєзнавець написав про сльози розпачу після того, як дізнався, що його не зараховано до кавучилища.) Новопрасжанин став курсантом Тульського збройно-технічного училища.

Так закінчилася історія підготовки кавалеристів у місті на Інгулі, яке

найдовше виконувало цю функцію з усіх міст царської Росії і Радянського Союзу, і протягом тривалого часу було таким єдиним в Україні.

ПЕРШИЙ ГОЛОВА “ПРОСВІТИ” (ВАСИЛЬ НІКІТІН)

“1920 р. прийшла Рад. Влада, і я одразу ж став викладачем у Кавалерійській і соц. економічній школах. Давав українські уроки і суспільствознавство”.

(Із слідчої справи Зінов'євського ДПУ на В.О. Нікітіна. 1929 р.)

Це – не спогад, а саме фрагмент протоколу допиту одного з перших викладачів червоної кавалерійської школи В. Нікітіна. Його ім'я, забуте в радянську добу, свого часу було добре відомим городянам.

Маючи блискучу університетську освіту, нагромаджений досвід суддівської роботи, перебуваючи в розквіті життєвих сил (35 років), Нікітін, прибувши 1903 р. до Єлисаветграда, не обмежився роботою в окружному суді. Він увійшов до кола українських подвижників, зайнявся громадською роботою, зокрема, організовуючи Шевченківські вечори, кошти від яких передавались на спорудження пам'ятника Кобзареві в Києві. Участь в них брали відомі громадські діячі, театralи. Вечори влада заборонила, а суддю керівництво поставило перед вибором: залишити громадську діяльність або державну службу. Василь Олександрович обрав друге, ставши нотаріусом, який знаходився під менш жорстким контролем. Тепер він влаштовує вдома щотижневі українські літературно-музичні вечори, на яких бували М. Садовський, П. Саксаганський, М. Заньковецька, Ю. Тобілевич, М. Левитський, П. Михалевич, Г. та К. Шило (донька і зять М. Лисенка), М. Кропивницький. Останній листувався з господарем. А після смерті корифея В. Нікітін увійшов до ініціативної групи з організації українського літературно-музично-драматичного товариства ім. М. Кропивницького “Рідна хата”, створення,

втім, якого заборонив губернатор. Син Василя Олександровича Фауст згадував, що за цю діяльність батько потрапив, як “український соціаліст”, під негласний жандармський нагляд, про який стало відомо із списків охоранки після Лютневої революції.

1917 р. Василь Олександрович очолює створену в місті “Просвіту”, яка організувала український хор (ним же й керований), бібліотеку, курси вивчення рідної мови, постановку п’єс. 29 квітня в залі “Просвіти” він читає лекцію “Про українську культуру”, де зазначив, що з XVI ст. українське суспільство було значно освіченішим за великоросійське, а гетьмани – за царів. Було підкреслено високий визначальний внесок в українську культуру, зокрема, вихідців з краю Карпенка-Карого та Винниченка. В. Нікітін очолював батьківський комітет громадської жіночої та входив до батьківського комітету класичної чоловічої гімназій. 1918 р. він стає гласним міської думи, до складу якої, зокрема, входили Ю. Тобілевич, В. Харцієв, Л. Панасюк, О. Тарковський, О. Гусєв.

Викладати майбутнім кавалерійським командирам Нікітін почав 1920 р. Наступного, голодного року виїхав до с. Любомирки на Добровеличківщині, де очолював трудшколу. Тож юрист за фахом, відомий в місті український громадський діяч міг працювати на курсах орієнтовно з осені 1920 по весну 1921 рр. Його донька Тетяна згадувала, як дощової осені 1924 р., йдучи з А. Тарковським із театру мимо кавалерійського училища, зустріла кількох безпритульних дітей, запросила їх додому, поруч з Ковалівською церквою, де з її батьком нагодували їх, скупали, переодягнули і вклали спати.

1930 р. за звинуваченням в українській діяльності Нікітін був засланий. Реабілітація прийшла лише 1994 р. (через 52 роки після смерті). Арешт та заслання пережив і його син Фауст, який став згодом вченим. У сталінському концтаборі загинув син Василя Олександровича Юрій, учень Л. Курбаса, який працював з О. Довженком на Київській кіностудії. В роки

єлисаветградської юності Ю. Нікітін дружив з однокласником М. Станіславським, майбутнім чоловіком його сестри Тетяни. 5.9.1975 р. Кіровоградський обласний краєзнавчий музей придбав у Т.В. Станіславської (Нікітіної) із Житомира пам'ятний жетон ЄКУ із золотим (обкладинка) і срібним фрагментами. Його було вручено 1910 р. Д. Станіславському, статському раднику, службовцю училища, брату згаданого М. Станіславського, заслуженого діяча мистецтв УРСР, який на час надходження жетону до музею вже помер. Так переплелися долі родів, представник одного з яких працював у імперському кавучилищі, а другого – в радянській кінній школі. Хронологічна різниця між періодами їх роботи – невелика, але яка велика прірва пройшла між епохами, в яких готували вершників-командирів у цих закладах.

Сьогодні в Кіровограді немає ні вулиці Нікітіна (нею могла б стати, наприклад, вул. Дзержинського, де він мешкав), ні бодай меморіальної дошки або його іменної премії для просвітян чи юристів. А на увічнення пам'яті цей представник українського сузір'я подвижників заслужив з-поміж перших краян, чиї імена за понад 22-річний період незалежної України у місті на Інгулі ще тільки починають повертатися...

ОРГАНІЗАТОР КІННОЇ СОТНІ ІМ. І. ГОНТИ (ВАСИЛЬ АКАЦАТОВ)

“Акацатівка (Корабельне, Воєводське) отримала ім'я від козака Кацата, тутешнього першопоселенця, який жив тут хутором разом з дружиною і працівником і викопав криницю біля берега р. Корабельної... Тоді проходив тут кордон з татарами. Раз на хутір Кацата здійснили набіг татари, при чому вбили дружину його, а працівника повісили; сам Кацат втік до Єлисавету (фортеця. св. Єлисавети), звідки відправився до Полтави, де в нього були родичі; там зібрав чоловік 100 селян, купив у Києві зброю і

повернувся на старе згарище, де застав невеликий татарський загін, розбив його і погнався за ним; там, де нині стоїть с. Семенівка, жив тоді козак Семен з людьми; вони з'єдналися разом і втопили татар у Бузі. Кацат із своїми людьми, котрих вціліло усього з десяток, повернувся на свій хутір, розкопав засипану татарами криницю, викопав зарите в землю золото і знову закопав його по курганах. Потім він послав чоловік п'ять у Київщину і в Полтавщину і ті привели звідти поселенців. (Повід. Даленко, зі слів столітнього діда).

(Ястребов В.М. Матеріали з етнографії Новоросійського краю, зібрані в Єлисаветградському та Олександрійському повітах Херсонської губернії. Одеса, 1894 р.)

Народився Василь 29 грудня 1877 року в Новій Празі Олександрійського повіту в сім'ї дворян. Вірогідно саме його батьки згадуються у списку землевласників цього повіту 1895 р.: Акацатови Олександра (970 дес. 1200 саж. землі в Ганнівці та Макарівці Боковської волості) та її чоловік Михайло (губернський секретар, 394 дес. у с. Макарівці). Зазначимо, що на Добровеличківщині було с. Акацатове. Навчався у реальному училищі, Новоросійському університеті (за його словами, 1896 р. долучився до соціалістичного революційного руху, за участь в студентських виступах був виключений з університету), Єлисаветградському кавучилищі (1899 – 1901 р.), Офіцерській кавшколі (інструкторський відділ 1904 – 1906 рр.). Служив у лейб-гвардійському Гродненському гусарському та 7-му уланському Ольвіопольському полках. Командував навчальною командою, ескадроном. Брав участь у світовій війні. 9 березня 1915 р. доля повертає Акацатова до військової alma-матері, він командує взводом ЄКУ, мешкає на Олександрівській вулиці.

Весною українського відродження офіцер потрапляє у вир політичних подій. У травні 1917 р. він обирається одним із двох заступників (разом із

Нікітіним) голови ради української громади Єлисаветграда. 30 липня за списком Української соціал-демократичної партії стає гласним міської думи. У засіданні новообраного складу 16 серпня, зокрема, взяли участь також Т. Василевський-Тищенко, М. Левитський, М. Панасевич, Д. Пічахчі, Ю. Тобілевич. Соціалістичний блок висунув Акацатова до складу міської управи. Гласний Плотников підтримав його кандидатуру, вважаючи можливим поєднання цих обов'язків зі службою в кавучилищі. Водночас було запропоновано послати запит з цього приводу до військового міністерства та міністерства внутрішніх справ. Ряд засідань на рубежі осені – літа військовик пропустив. Пов'язано це було з відгуком у місті Корніловського заколоту. Запідозрений у підтримці останнього начальник ЄКУ генерал Савельєв заарештовується. В.о. начальника закладу стає ротмістр Акацатов, який згадуватиме пізніше, що брав участь в усуненні з посади Савельєва 30 серпня “і в роззброєнні та розпуску училища”.

Василь Михайлович обирався до училищної ради, ради робітничих, селянських і солдатських депутатів 2-го скликання та її виконкому, виконкому гарнізонної ради. За станом на жовтень він – головний військовий комісар Єлисаветграда. Після Жовтневого перевороту до міста прибувають з метою агітації за радянську владу члени військово-революційних комітетів Петрограда, Мінська, Балтійського та Чорноморського флотів на чолі з одним із більшовицьких лідерів Росії, уродженцем Єлисаветграда Зінов'євим (Радомисльським). Останній запропонував обрати головуючим на черговому засіданні місцевої ради есера Скульського, але, за спогадом більшовика-очевидця, “меншовики і есери демонстративно проводять у голови представника гарнізону, начальника Кавалерійської школи, українського есера Акацатова”. Наприкінці 1917-го, зазначає дослідник Волков, Акацатов формує кінну сотню ім. Гонти, наступного року служить в гетьманській армії в місцевому кавучилищі. В останньому, крім нього восени згадується начальник закладу Гернгрос та інспектор Карпенко. З приходом до влади в місті

петлюрівців преса писала про “дефілювання сотні Івана Гонти” з панцерником. Згаданий московський історик пише, що з вересня 1919 р. полковник Акацатов служить у Збройних силах Півдня Росії, входить до резерву чинів при штабі Одеського ВО, 1920 р. взятий у полон червоноармійцями і перебуває в РСЧА по 1923 р. У цей час відбувається вже четвертий його прихід до кавалерійських стін. Тепер – для підготовки червоних командирів. Втім невдовзі, як і всі “колишні” фахівці досвідчений офіцер був звільнений зі служби. У документах Єлисаветградського окреміввідділу 1924 р. зазначено, що він позбавлявся виборчих прав, як колишній військовик білої армії.

Влітку 1926 р. В. Акацатова заарештовують, як підозрюваного в шпигунстві. Сторінки його життєпису фіксуються в слідчій справі. 6 листопада 1917 р. був призначений командиром 5 Єлисаветградського полку, через 2 місяці вийшов у відставку через хворобу. 6 лютого 1918 р. військово-польовий суд відхилив звинувачення проти Акацатова у зберіганні 12 тис. гвинтівок і 96 кулеметів. Того року він вийде з партії українських есерів, не згодившись із введенням в Україну німецьких військ. 13 квітня Василь Михайлович обирається товаришем директора Єлисаветградського громадського банку. Влітку 1919 р. засуджується за організацію “погромних осередків”, але при перегляді справи виправдовується як непричетний до них. У жовтні Акацатова звільняють з банку і мобілізують до Денікінської, потім – до Червоної армії. 15.07.1920 р. призначається військовим керівником на військово-політичні курси 43-ї стрілецької дивізії, з якими 16 жовтня прибуває з фронту (Кам’янець-Подільський) до Єлисаветграда для поповнення курсів 14 армії, де обіймає таку ж посаду. Цікаво, що подібним же шляхом сюди прибув тоді й початкуючий поет В. Сосюра. “Після замирення з поляками мене посилають на військово-політичні курси при Поармі... в Єлисаветі”, писав він у романі “Третя рота”. Із 8 грудня у добре знайомих стінах колишнього ЄКУ Василь Михайлович керує стройовою

підготовкою на 15 кавкурсах 1-ї кінармії. Із перетворенням їх у 5-у кавшколу призначається командиром її дивізіону. Після понад 9-місячної демобілізації повернувся сюди, вже востаннє, інструктором з кінного спорту, яким працював з 19.10.1922 р. по 17.08.1924 р.

В. Акацатов був завербований у “сексоты” (таємні співробітники) і в травні 1926 р. отримав завдання встановити зв’язок у Кишиневі (тоді – Румунія) з родичем, двоюрідним братом – головою антирадянського Всеросійського селянського союзу М.Акацатовим. Втім, за словами зінов’євця, на початку зустрічі той заявив, що знає, з яким завданням ДПУ Акацатов прибув, назвав прізвища і описав зовнішність. Василь Михайлович мусив письмово подати йому загальну характеристику підготовки кадрів для Червоної армії і більш детальну про Зінов’євську кавшколу. При цьому, за його словами слідчому, він свідомо висвітлив усе в спотвореній негативній формі, насправді вважаючи, що 5-а кавшкола готувала “кращих республіканських курсантів”. Звинувачувався скороспечений таємний співробітник в тому, що перебував за кордоном більше запланованого, повідомив у Кишинів про тамтешню явку і не все розповів (зокрема, про отримані тамтешні адреси для зв’язку і рецепти таємних чорнил) з поверненням до Одеси та Зінов’євська, що його матеріал було використано в емігрантському “Віснику Всеросійського Селянського Союзу”. До справи підшито копію статті “По Росії” (за підписом “Військовий”) в ньому за листопад (Акацатов повернувся в червні) 1926 р., у якій головним чином йшлося про заклад у місті на Інгулі:

“...Візьмемо кращу кавшколу... Курсантів – 286 осіб... Командирів взводів – 8, командирів ескадронів – 2, командир дивізіону, начальник кулеметної частини, викладачів – 18, пом. нач. школи, зав. навч. частиною, його помічник, завідувач клубом, його помічник, інструкторів – 6, навч. канц. – 3 особи, стройова канцелярія: ад’ютант і 6 переписувачів, госпканцелярія: зав. господарством, діловод, скарбник, 6 переписувачів, 4 каптенармуса і 2 їх

помічники, завідувач приміщенням і у нього 4 червоноармійці, господарча команда – 18 осіб і старшина, стройова команда – 100 осіб, старшина і 2 зав. стайнями, лікар, 3 фельдшера, 6 санітарів, ветеринар, 3 ветер. фельдшера і 6 прибиральників. Начальник школи не військовий, і комісар – колишній слюсар. Курс школи – три роки. До школи приймається молодь виключно з числа селян і робітників, котрі відряджаються до школи військовими частинами або комуністичними осередками і дуже незначна частина, всього 8–10 %, потрапляє до школи зі сторони. При вступі вимагається: читати й писати без спотворення змісту, 4 правила арифметики з простими числами і, що є найголовнішим, – політграмота. Навчання. Молодший курс: стройові заняття, арифметика, алгебра, геометрія, російська мова, українська мова, географія, фізика, природознавство, суспільствознавство, гігієна, теорія ковки і сама ковка. Середній курс: стрій, тактика, топографія, адміністрація, саперна справа, фортифікація, суспільствознавство, гігієна та гіпология. Старший курс: стрій – інструкторська справа, початки стратегії, прикладна тактика, топографія, фортифікація, суспільствознавство, гігієна, гіпология, теорія їзди. Щодоби курсанти зобов'язані здійснювати прибирання коней, з 6 годин вечора клубні заняття, гуртки і загалом курсанти зайняті зранку і до 10 годин вечора. Звільнення з двору тричі на тиждень: в середу, суботу й неділю. Партійних у кавшкoлі завжди від 70 – 75 %, а серед червоноармійців кавшкoлі ... біля 30 %... 99 % командного складу. Суспільствознавство викладають лише партійні. З інструкторів клубу партійних близько 30 %.

...Такий склад майбутнього офіцерства червоної кінноти вкрай слабкий в розумінні керівництва частинами в умовах нинішньої війни... Не краще становище й інших кавшкіл. Перша Московська кавшкoла виявилась такою, що її довелося закрити... Каввідділення Київської школи дає абсолютно непридатний склад в офіцерство. Те ж Самарська й Сімферопольська кавшкoли. Друга Петроградська кавшкoла дуже слабка, і вища кавшкoла (колишня офіцерська кавалерійська). Кавшкoла в Харкові при ВУЦВК, ...

закрита... Тверська кавшкола... краща інших, але все ж дуже слабка. Кращою вважається Єлисаветградська, але яка вона, видно з вищевикладеного”.

У справі відсутній лист із югославського м. Мол від Миколи Акацатова (брата згаданого кишинівця Михайла), вилучений при арешті таємного співробітника. Зазначимо, що “поднадзорним” останнього був В.М. Журавський. Слідство щодо затриманого в Зінов’євську В. Акацатова велося в Одесі, потім його під посиленням спецконвоем доставили до Харкова і далі до Москви. 17.01.1927 р. офіцера засудили до 10-и років. 5 грудня того року під час перебування у Соловецькому таборі особливого призначення було відхилено клопотання про його умовне дострокове звільнення. Залишились в Зінов’євську дружина Любов Савівна (вул. Володарського 39, кв. 2) та донька Наталія (вул. Миргородська). Мав також брата Сергія і сестру Ксенію. Через кілька років Акацатов згадуватиметься у справах викладачів Зінов’євської кавшколи, підозрюваних в організації офіцерської контрреволюційної організації “Весна”. Реабілітація прийшла в 1990-их.

“ВЕСНА” ОДПУ (АРКАДІЙ РИБИЦЬКИЙ)

Уродженець (1867 р.) древньоукраїнського Поділля А. Рибицький здобувати початкову військову освіту відправився до Пскова в кадетський корпус. Далі повернувся до України. Юнак закінчує Єлисаветградське кавалерійське юнкерське училище і направляється до 34-го драгунського Стародубівського полку. Аркадій не здогадувався, що в наступному столітті йому доведеться повернутися в училищні стіни, але вже в іншій якості. За 23 роки служби він проходить шлях від корнета до підполковника. У цьому званні 1910 р. його переводять до 2-го лейб-драгунського Псковського полку, з яким і вступає у світову війну. 1915 р. Рибицький отримує звання полковника. 28.11.1917 р. демобілізується із російської армії, повернувшись до

рідного мальовничого Кам'янця-Подільського.

Із 15 квітня 1918 р. А. Рибицький служить в Подільській ремонтній комісії Армії УНР (за два тижні – Української держави). Однак уже на початку осені переходить до стройової служби, очоливши 13-й Стародубський кінно-козачий полк. Навесні наступного року повертається до Подільської ремкомісії, але вже на посаду голови. Служив у Збройних силах Півдня Росії. Восени 1920 р. призначається булавним старшиною для доручень при інспекторі кінноти, а потім – в Оргуправлінні Генштабу УНР. Наступного року Рибицького представили до звання генерал-хорунжого, хоча подання не було задоволене. На цей час українські військовики вже знаходилися в польській еміграції.

Наприкінці 1923 р. Рибицький повертається на рідну землю, і його направляють на службу викладачем Української кавшколи ім. Будьонного. Через 36 років у стінах альма-матері, як і за його юності, готували кавалерійських офіцерів, але вже для іншої, радянської держави, проти якої він воював в українських військах ще за декілька років до цього. 1925 р. Аркадій Рибицький демобілізується із Червоної Армії. Досвід військового кавалериста вперше використав на цивільній посаді інструктора з конярства, віддаючи всю енергію роботі, оскільки не був одруженим.

16.10.1930 р. ветеран національно-визвольних змагань заарештовується по справі “Весна” (“Військово-офіцерська контрреволюційна організація”). В свідченнях одного із звинувачуваних йдеться, що А. Рибицький був родичем колишнього поміщика, начальника кавалерійських училища та школи О. Карпенка, якого ДПУ назвало “керівником контрреволюційної офіцерської організації”. Наступного року був висланий на 5 років до Казахстану. У справі “Весна” репресували з колишнього ЄКЮУ–ЄКУ в різних містах, зокрема, й начальника О. Новикова, викладача М. Родкевича, випускників М. Родкевича-молодшого, О. Семенова, які отримали також по 5 років, Ф. Цикаліоті – 7 років. В. Менжинський (випуск 1897 р., викладач

верхової їзди, полковник Генштабу), К. Гординський (1914 р., штаб-ротмістр) та М. Енглер (1911 р. ротмістр) були засуджені на 10 років.

Попереду був 1937-й... Він довершив кривавий бенкет НКВС–ДПУ, який практично знищив кадрову генеральсько-офіцерську еліту СРСР, що відгукнеться поразками, численними жертвами, швидкою окупацією, залишенням Червоною армією України на поч. 1940-х.

Реабілітовано Аркадія Рибицького 1997 року.

“З МЕТОЮ ЗАХОПЛЕННЯ ВЛАДИ В ЗІНОВ’ЄВСЬКУ”

(ОЛЕКСАНДР КАРПЕНКО)

Подібної справи, переданої свого часу Управлінням СБУ в Кіровоградській області до держархіву області, авторові цієї книги до цього зустрічати не доводилося. Це – справа на одного з провідних службовців кавалерійського училища Олександра Карпенка, який увійшов до його літопису в трьох історичних епохах. Особливість же полягає в тому, що заведено її через 38 років після вироку звинуваченому. І містяться тут лише документи з реабілітації.

Під час служби в ЄКУ Олександр Савович з дружиною, трьома синами та донькою мешкав у службовій квартирі (в класному флігелі) при закладі. Його кумами 1912 р., коли в училищній церкві хрестили сина Сергія, стали дружина начальника училища Петерс та інспектор класів (майбутній керівник закладу) Лишин. Саме помічником останнього служив підполковник Карпенко в цей час. Викладав тактику. На липень 1917 р. мав звання полковника. Сини Георгій і Михайло навчалися в реальному училищі.

Олександр Савович був помітним у період національно-визвольних змагань. У жовтні 1918 р., за часів П. Скоропадського, він призначається заступником начальника відроджуваного українського кавалерійського училища. Із встановленням радянської влади викладає в трудових школах

географію та математику. Під час перебування в місті Управління з формування 1-ї кінної армії Карпенко зараховується заступником (помічником) начальника його відділу ремонтування, а після відкриття 5-ї кавшколи стає заступником її керівника з навчально-стройової частини. У цей час сім'я мешкала на Миколаївці, де Карпенко на вул. Ливарній купив глиняний будиночок з невеликим садком.

1924 р. сини Георгій і Михайло їдуть вступати до Ленінградської військової електротехнічної школи, але, як діти колишнього полковника генштабу царської армії, прийняті не були. Після скарги батька до Головного управління військово-навчальних закладів хлопці стали курсантами Київської військової школи зв'язку, яку тоді відвідав О. Карпенко. Через кілька років він виходить у відставку, вчителює в середній школі й вечірньому робітничому університеті. Та невдовзі заарештовується Зінов'євським відділенням Одеського сектору ДПУ і звинувачується в керівництві місцевою “контрреволюційною організацією” у т. зв. справі “Весна”. На побаченні у в'язниці Карпенко говорив дружині, що подібною діяльністю не займався. Але йому інкримінували ще й “керівництво шкідницькою діяльністю на промислових підприємствах та установах, прийнятті безпосередньої участі в розробці плану збройного повстання з метою захоплення влади” (!) в Зінов'євську. За твердженням ДПУшників, місто було розбите на 7 бойових діляниць, де з початком війни з боку Польщі й Румунії мали бути створені офіцерські дружини.

Справа “Весна” мала всесоюзний масштаб, охопивши велике число старої військової інтелігенції. Я. Тинченко пише, що в Зінов'євську на поч. 1930-х рр. ОДПУ заарештувало майже стільки ж офіцерів, як і в Одесі. Велику кількість кадрових військових у заштатному містечку він, зокрема, пояснює мешканням тут відомих кавалерійських генералів та офіцерів – викладачів колишнього ЄКУ, УКШ (з їх складу та з Новочеркаських курсів), випускників ЄКЮУ–ЄКУ. О.С. Карпенка на допитах змусили “зізнатися”, що

до організації входили всі викладачі кінної школи. Були заарештовані колишні офіцери (майже всі), військовослужбовці місцевих частин. Членів “організації” звинувачували у підготовці збройного повстання на випадок агресії Польщі й Румунії. Майже всі підслідні мусили визнати вину. Серед засуджених кадрових військових були генерал А.В. Вишневський, полковники Б.А. Свидло, І.П. Леві, В.І. Федяй (на 1909 р. – ротмістр, зав. господарством ЄКУ, згодом – полковник, мешкав у Олександрії), А.О. Рибицький.

Переглядаємо в держархіві області ще ряд матеріалів на репресованих. За ними – людські трагедії. 1931 р. слідчий вирішив, що Г. Ширкевич, який 8 років служив у кавшкoлі ветлікарем, займався “шкідництвом кінного складу”. У справі згадується В. Сосєдов (на цей час уже реабілітований, служив командиром ескадрону в Туркестані), В. Акацатов (висланий на Північ), О. Ротштейн (переведений до Краснодарської кавшкoли), Б. Ляцов, Нікітін. “За активну участь в контрреволюційній організації, яка ставила своєю метою повалення радянської влади шляхом збройного повстання”, заарештували навіть викладача математики УКШ та робітфаку М. Чичибабіна. До його справи підшито свідчення К. П’ятницького про виникнення офіцерської організації ще на 15-х кавкурсах, “групування на 22 рік поповнилось командиром ескадрону, колишнім ротмістром К. Гординським, викладачем саперно-маскувальної справи Б. Свидлом, викладачем української та російської мов В. Єленевським (син священика, працював також в інституті на робітфаці. – С.Ш.), колишнім полковником О. Ротштейном, В. Любомудровим... На поч. 1923 р. в школу прибули викл., кол. капітан Єгоров Олександр Іванович..., пом. нач. навччастини кол. полк. Рибицький Аркадій Олександрович – родич Карпенка, щойно повернувшись із Польщі... Сосєдов був заарештований і переданий суду за зв’язок з бандами в Єлисаветградській окрузі, котрих він постачав зброєю і кінським складом через своїх родичів по дружині Некорі, мешканці Зінов’євська, котра сама брала участь в бандах”. А далі – про колишнього полковника, викладача

УКШ та доцента інституту Л.Д. Гольма, помічника начальника військгоспостачу В.І. Мілоглазова, начальника бойового забезпечення І.М. Тищенка-Василевського, лікаря М.М. Кальсадо. Колишній білий офіцер Г. Петренко, крім іншого, звинувачувався у службі в каральному загоні, який здійснював єврейські погроми. А в справі викладача адміністрації В. Гайдамовича знаходимо цілий “план” захоплення міста, яке мали здійснити 4 групи на чолі з Леві, Свидлом, Нікітіним та Рибицьким за участі “контрреволюціонерів” Лелеківки, Мамайки, Северинки. Зокрема, мали бути роззброєні кавшкола, авіабригада, взяті міліція, ДПУ, ДОПР і телеграф. Тоді ще був не пік репресій, фігуранти справ отримали переважно по 5–10 років. Пізніше їх буде реабілітовано.

64-річного засудженого О. Карпенка відправили на 5 років до Казахстану. Невдовзі, наслідуючи приклад дружин декабристів, туди переїхала його вірна супутниця Ніна Іллівна із донькою та наймолодшим сином Сергієм. Після смерті Олександра Савовича 1933 р. в Алма-Аті вдова перебереться до Києва, де розповість синові Георгію, котрий там служив, про арешти керівного складу 5-ї кавшколи, в т. ч. начальника Сосєдова. Після війни Ніна Карпенко з донькою поселилась у Парижі. Їх сини і брати у складі радянської армії брали участь в боротьбі проти фашизму.

1969 р. киянин С. Карпенко подав прокурору УРСР заяву на посмертну реабілітацію батька. Додаткове розслідування в справі репресованого здійснило УКДБ по Кіровоградській області. В його процесі киянин, підполковник у відставці Г. Карпенко (ми направляли листа на його адресу 60-х, але сьогодні такого будинку вже немає) повідомив, що водночас із його батьком були заарештовані колишній викладач гімназії та 5-ї кавшколи С. Пифієв, який “вважався хорошим учителем і як особистість у місті був добре відомим”, та К. П’ятницький, командир ескадрону школи. Про батька слідчим розповів і полковник у відставці, кавалер 15 урядових нагород, у т. ч. орденів Леніна, Суворова, Червоного прапора (чотирьох) тбілісець М. Карпенко.

У реабілітаційній справі інтерес викликають свідчення С. Пузенкіна, який добре знав О. Карпенка з 1905–1906 рр., а 1931 р. перебував в одній камері з Ф. Нікітіним, К. П'ятницьким, А. Романовським. До них застосовували недозволені методи слідства (змушували знаходитися без руху по кілька діб, загрожували арештом членів сім'ї тощо), змушуючи обмовляти себе і своїх колег, знайомих, товаришів. За спільною роботою в трудшколі № 4 із сер. 1920-х знала О. Карпенка колишня вчителька жіночої гімназії К. Ляцова, характеризуючи його як хорошого педагога й людину, лояльну до радянської влади. У справі також згадуються В.М. Акацатов, В.А. Писаревський, В.К. Келлер, А.І. Бурячковський, В.Х. Єленевський (колишній викладач Української кавшколи), С.М. Гацинський, В.І. Харцієв, О.П. Феоктистов, В.М. Сосєдов, А.А. Рибицький, О.П. Осмьоркін, Б.Д. і Д.Л. Пічахчі, М. Кияшко, Пашутін, Ситін, Чичибабін.

У 30-х рр. на СРСР ніхто у Європі не напав. Натомість у війну з Польщею слідом за Німеччиною вступив 1939 р. Радянський Союз. Без більшості царських військовиків, які перейшли свого часу на бік радянської влади, і без багатьох вихідців із робітничо-селянського середовища – червоних командирів, які вступили до Червоної армії в 1917–1920 рр. Їх знищили в 1930-х у застінках НКВС–ДПУ. 1969 р. добре ім'я Олександра Карпенка реабілітували.

1991 р. ініціатор реабілітації батька С. Карпенко помер. Його донька Тетяна Сергіївна повідомила автору цієї книги на початку 2010 р., що запам'ятала спогади батька про роботу і заслання діда, чий послужний список і фотографія дбайливо зберігається в неї. За спогадами парижанки тітки Ніни (доньки О. Карпенка) енкаведисти допитували й дружину Олександра Савовича Ніну Іллівну, погрожували жінці, тримаючи пістолета біля її голови, наслідком чого залишилося до кінця життя нервові потрясіння. Французькі нащадки одного з керівників кавучилища зберегли деякі матеріали про цей заклад. Вони радо приймали родичів з України.

Колишня киянка Т. Карпенко з чоловіком та донькою Р. і А. Секкомбе приїздила з Англії до Кіровограда у серпні 2010 р. (вперше тут побувала з батьками на початку 1960-х рр.). Спекотного вечора ми пройшлися вулицями рідного міста її батька, підійшли до стін колишніх кавалерійського (п. Тетяна пригадала розповідь батька про молодого коника Лірика, який був тут у нього в дитинстві) та реального училищ, Ковалівської церкви, пам'ятника засновникам сільгоспмашинобудівного підприємства англіїцям Ельворті.

Другого дня Карпенко-Секкомбе вирушили на відпочинок до українського Чорного моря, залишивши автору цієї книги копії фамільних фотографій та послужного списку полковника (з 1910 р.) О. Карпенка на травень 1918 р. З нього дізнаємося, що він походив із “малоросійських козаків Полтавської губернії. Уродженець Сувалкської” 1867 р., закінчив гімназію, Тверське КЮУ за I розрядом та 2 класи Миколаївської академії Генштабу за II розрядом. До ЄКУ прибув 1900 р., маючи 14-річний військовий стаж. Викладав військовій адміністрацію, топографію, географію, керував тактичними заняттями, став помічником інспектора класів. Нагороджений, у т. ч. в 1915 – 17 рр., орденами св. Станіслава 3–2 ступенів, св. Анни 3–2 ступенів, св. Рівноапостольного князя Володимира 4 (з мечами і бантом) і 3 ступенів. 1916 р. відряджається до Петрограда для переробки програми прискореного курсу кавалерійських училищ. Був в. о. начальника училища 4–20 липня, 8, 22–25 листопада 1917, 13 березня 1918 рр. Останнього числа значиться головою ліквідаційної комісії училища. У Єлисаветграді його дружина, донька статського радника Джіотті, Ніна народила кавалеристу в 1905 – 1912 рр. чотирьох дітей. Восени 2010 р. Т. Карпенко повідомила, що знайшла у мами в Києві і радянський послужний список діда, де, зокрема, йдеться про переслідування його білими за те, що лишився в училищі викладати тактику. Тут згадується не заслання, а робота в Казахстані.

Україна, Казахстан, Франція, Англія: широкою є географія

фотолітопису Карпенків із козацького роду. Особливе місце в ньому займають світлини елисаветградсько-зінов'євського періоду сім'ї, розчакнутої тоталітарною добою. Родини, яка крізь століття, кордони й політичні катаклізми нерідко в складних умовах дбайливо пронесла і береже для своїх нащадків документальні й усні свідчення своєї історії. “Вельмишановній, милій і дорогій Ніні Олександрівні Газеєвій. 27 січ. 1961 р. м. Париж. “Рідне гніздо”. Єлисаветградське кавалерійське училище”. Фото із цим зворушливим дарчим підписом, адресоване доньці О. Карпенка. Уявляється, що англійська десятикласниця Анна Секкомбе, яка вперше відвідала малу батьківщину свого дідуся, привезе колись на береги українського Інгулу до рідного гнізда Карпенків і своїх майбутніх дітей із туманного Альбіону.

ШКОЛА, РЕПРЕСОВАНА ГОЛОДОМОРМ

“Необхідно знищити кулацький клас як вридителя Соц.-будівництва Сельського господарства... Куркуль намагається робить вред (агітації, теракти, на робітників і т. ін.). Для цього наша компартія і Рад. Влада поставила питання про ліквідацію кулака як класи, витеснув з меж нашого с/господарства... Партія ставить завдання про ліквідацію куркуля як класи аби дати можливість колективизувати склянство”.

(З доповіді на зборах комуністів команди дивізіону Української кінної школи ім. Будьонного 25 січня 1930 р.)

Курсанти ЄКЮУ–ЄКУ набиралися із заможних верств імперії, значною мірою з дворян, поміщиків. УКШ, особливо в мирний час, поповнювалася за рахунок вихідців із широких народних мас. Значним політико-моральним випробуванням для молодих червоних командирів-кавалеристів став радянський голодомор. Вихідці із навколишніх сіл, приїжджаючи до рідних, з нерозумінням, розпачем, жахом спостерігали за

трагедією близьких, земляків. Їх розповіді про це, листи ставали черговою після часів “Весни” підставою для репресій військовиків.

1929 р. за рекомендацією комсомольського осередку Михайло-Жуківки Зінов’євської округи 18-річний П. Молчанов, який мав початкову освіту, поступив до УКІШ. Через два роки став комуністом. Навчання закінчив у березні 1932 р. Про це дізнаємося з його справи, уже як заарештованого під час піку голодомору 1933 р., коли був одруженим, навчався в 9-ій авіашколі льотчиків-спостерігачів. Підозрювався він у намірах повалити радянську владу. У матеріалах зустрічаємо протокол допиту від 3 травня про відрядження курсанта УКІШ на поч. 1932 р. до сільської місцевості для доповідей про поточний момент. У той час напівголодне існування вела його сестра, чоловік якої, червоний партизан, помер. Після цього він у розмовах критично оцінював політику партії на селі, наводив приклади голоду в Бобринецькому р-ні. Після випуску розпочав службу комвзводу 14 кавполку 3-ї кавдивізії в Бердичеві, куди було направлено і ряд інших його однокурсників. За критику продовольчої політики 1933 р. в одиночну камеру спецкорпусу ДПУ помістили Г. Косякова.

Лише за третім разом до кавшколи вступив А. Назаренко зі ст. П’ятихаток на Криворіжжі. 1930 р. було розкуркулено його дядька. Тоді ж курсант вступив у партію. Через 2 роки розпочав службу комвзводу в кавполку 1 кавдивізії у Проскурові, а 1933 р. за звинуваченням у створенні контрреволюційної організації засланий до концтаборів без оголошення вироку. 1978 р. він звернеться до прокуратури Таджицької РСР з клопотанням про реабілітацію. Колишній репресований згадував, що з другого року навчання він став “провідним курсу, наказом командування школи був призначений помічником курсового командира (начальником школи тоді був Нікітін). Одночасно навчався в заочній Одеській партшколі”. Більшість кращих випускників-однокурсників поступили до танкової академії. Заарештували депеушники Назаренка в кабінеті командира полку Манагарова, теж

випускника Зінов'євської кавшколи, не пояснивши причини, відібравши зброю і зірвавши офіцерські знаки. Його допитували по 16 годин, годували “ржавой воблой, мерзлым картофелем 2 раза в день”. Про 3-річний термін концтаборів Назаренку повідомили лише ... після його відбуття. Потім були ще 5 років заслання до Середньої Азії. Добровольцем пішов на фронт, приховавши судимість, воював під Сталінградом, на Україні, в Прибалтиці, нагороджений орденами, зокрема “Червоної зірки”, медалями. “Завдячуючи отриманим в Укр. Кав. Школі військовим знанням тривалий час займав посаду помічника начальника відділу з комплектування сержантським та рядовим складом частин корпусу у званні “капітан”, – писав гвардії офіцер у відставці, реабілітований майже у 70 років. Як і Назаренка у квітні 1933 р. заарештували випускника УКІШ того року Тараненка, котрий перед цим був направлений служити до Бердичева командиром взводу.

Причину одночасності арештів випускників УКІШ кіровоградський дослідник архівів ДПУ Ф. Шепель пояснює інтересом до них каральних органів у справі “контрреволюційної організації” “Школа”. Слідчі зафіксували в справах “кримінальні” висловлювання молодих командирів 14 полку III кавдивізії, недавніх випускників кавшколи в Зінов'євську. Так, Г. Косяков у приватному листі писав: “Червоноармієць, особливо поповнення останніх трьох років, бачить, що Радянська влада розорила його господарство, пустила по світу багатьох дітей, змусила голодать мільйони людей, створила в державі грабунок та безправ'я, на котрий нікому поскаржитися, насильно загнала їх в колгоспи й відібрала худобу. Люди врешті-решт знесли від трирічного недоїдання та надмірної рабської праці на верхівку. Червоноармієць не відчуває своєї батьківщини, т. я. сім'ї знедолили, він не має нічого... Він себе в цій країні відчуває чужим..., відноситься до всього байдуже”. Після сибірських таборів він працюватиме чорноробом на кіровоградському заводі “Червона зірка”. У протоколі допиту комвзводу І. Підвального зафіксовано: “... В жовтні 1932 року в містечку

Рівному Ново-Українського району ... я, спостерігаючи життя села, переконався, що більшість колгоспників буквально голодують, на селі абсолютно відсутні необхідні для селян товари першої необхідності, і що становище селянства ... різко погіршується ...". Допитуючи комвзводу 15 кавполку Л. Присяжнюка слідчий записав: "До Укркавшколи вступив 1929 року. Розмови переходили на чисто політичні тому, що обговорювали питання про становище селянства. На селі погано, забирають хліб, селяни часто залишаються голодними... Розмови відновились, підігріті враженням від дороги із Зінов'євська до Бердичева... Станції та ешелони були наповнені селянами (нібито велике переселення народів)... Звичайно... я, Молчанов Василь і Молчанов Прокіп запитували, куди рухається вся ця маса, на що отримували відповіді, що це голодні їдуть в пошуках хліба...".

Останній випуск кавшколи на Інгулі навесні 1933 р. відбувся в умовах голодомору на чорноземах Центральної України. Озброєні кіннотники-курсанти разом з викладачами-офіцерами (діти, родичі навколишніх голодних селян, вихідці з вимираючих поселень в серці України) могли становити потенційну небезпеку владі. Тож радянський навчальний заклад повертався туди, звідки прибув у 1919 – 1920 рр. – в Росію (за згаданими спогадами Ф. Плотніра – до Пензи). Якщо взяти перелік службовців, викладачів, випускників УКШ, репресованих у 20 – 30-х рр., то її можна назвати свідомо знищеною школою. ДПУ і влада ліквідували значну частину офіцерського складу армії своєї держави, що приведе до значних цивільних і військових втрат на поч. 1940-х.

ПАРК ІМ. ЛЕНІНА (1933 – 1941 РР.).

До встановлення пам'ятника Кірову (1936 р.) з упорядкуванням однойменного майдану в центрі міста, майдан Леніна продовжував відігравати важливу роль під час громадсько-політичних заходів Зінов'євська. 1.5.1933 р. тут в присутності робітників і червоноармійців новобранці прийняли присягу, після чого колони вирушили до трибуни біля міськради. Б. Чижов пише, що орієнтовно влітку 1933 р. “на плацу ім. Леніна” встановили парашутну вежу, з котрої за невелику платню могли стрибати всі бажаючі. Відбувалися футбольні матчі. Зокрема, 17–18.05.1934 р. зінов'євці приймали спортсменів Кременчука. Грав духовий оркестр. Кіровоградка М. Плахотіна згадувала, що в довоєнний час вхід до парку був платним у ті вечори, коли там виступали артисти, “сад окультурено і заповнено атракціонами після В/війни”. 1939 року Кірторг та пивоварний завод відкрили нові кіоски в парку ім. Леніна, міському саду, на стадіоні.

Кіровоградець В. Іванович, 1932 р. нар., згадує діючі перед війною на території майдану циклодром з прокатом велосипедів і 25 – 30-метрову вежу (її демонтували у війну), звідки після короткого інструктажу з техніки безпеки можна було стрибнути із символічним парашутом, прикріпившись тросом, який за 5 метрів від землі зупиняв вільне падіння. У війну вежу демонтували. Художнику В. Волохову в дитинстві мама розповіла, що до війни її перший чоловік, інженер заводу “Червона зірка” Г. Леонтьєв, йдучи вранці на роботу, загинув від випадкової кулі з гвинтівки солдата під час вправ зі стрільби без мішені на плацу. Через недбалість останній не змінив бойові набойки на навчальні. Держава тоді надала місця малолітнім донькам загиблого в інтернатах, а сину – в артилерійському училищі.

Кіровоградці й гості міста, які прийшли прогулятися 22 червня 1941 р., почули з радіодинаміка над входом до парку про початок війни. На

приміщення колишньої кіннотної школи чекала окупація. А на її випускників – виснажливі оборонні бої.

ОКУПАЦІЯ

На початку фашистської окупації вулицям Держинського, Леніна, Фрунзе, провулку Леніна було повернено назви царської доби – Московська, Двірцева, Бульварна, Двірцевий, а Орджонікідзе стала Ковалівською. Останні двоє відносилися до Ковалівки, інші – до Центру.

Випускник Єлисаветградського кавучилища емігрант П. Бассен-Шпіллер, відвідавши його приміщення навесні 1942 р., констатував “повний занепад і часткове руйнування. Облізлі, тривалий час не ремонтвані приміщення... Прекрасний тінистий сад училища був знищений. На навчальному плацу був розведений “парк відпочинку піонерів” (використовуючи іронічно цю радянську термінологію, мемуарист обходить питання: чи були причетні до такого стану приміщення й парку присутні в місті з 5.8.1941 р. фашисти, як і те, в якій іпостасі він прибув до окупованого Кіровограда) – напівзатхла, чахла і повна сміття подібність саду. Внутрішність Палацового флігелю без вікон, дверей і паркету, повністю загаджені... Георгіївський зал з відпалою штукатуркою та облізлими колонами, являли картину повної руйнації... У класному флігелі-“капонірі”... опустілі приміщення з ознаками повної руйнації...”.

Кіровоградець В. Даценко припускає, що в колишніх корпусах кавшколи базувалися німецькі частини (в палаці), російські донські й калмицькі козаки (по вул. Ковалівській). Пошуковець із Долинської (райцентр Кіровоградщини) О. Ромащенко пише про жорстоку криваву каральну акцію 1943 р. вояків “Калмицького кавалерійського корпусу” та “Туркестанського легіону” у с. Маржанівці Долинського р-ну. Петербуржець Ю. Шепетов, якому на початку німецької окупації Кіровограда було 13 років, згадував на колишньому кавплацу 2–3 взводи вишикуваних російських козаків (котрі служили гітлерівцям) із фанерним штандартом з намальованою емблемою. Вони діяли безжально, наводячи жах на городян. На конях і з

нагайками козаки замість фашистів почали охороняти табір військовополонених напроти педінституту.

Манеж у парку був пошкоджений під час бомбардувань. В російській еміграційній енциклопедії йдеться, що німці підірвали палац. 24.04.1944 р. в акті державної надзвичайної комісії із розслідування збитків, завданих окупантами, записали: “Німці запаскудили парк ім. Леніна, Міський парк і парк культури та відпочинку заводу “Червона зірка”, вирубали в них декоративні насадження, зруйнували сцени літніх театрів, приміщення ресторану, душові, спортивні й танцювальні майданчики та інші будівлі”.

ПЕРЕМОЖЦІ ФАШИЗМУ

Випускники школи в 1939 – 1945 рр.

“Протягом піввікової служби в лавах Радянської Армії я не раз згадував із вдячністю 5-у кавалерійську школу. Саме їй я, вочевидь, зобов’язаний тим, що став кадровим військовим”.

(Манагаров І.М. У битві за Харків. Х., 1975 р.)

У 1920 – 30-х рр. країни Заходу – переможені й переможці у Першій світовій війні аналізували досвід і уроки тактики й стратегії бойових дій, модернізували військову техніку. Тож на фронтах Другої світової далеко не всім, та й порівняно протягом невеликого часу, випускникам Зінов’євської кавшколи довелося використовувати навички й досвід офіцера-кіннотника. Захищали вони рідну землю в більш сучасних на тоді родах військ. Прорахунки керівництва СРСР, командування збройних сил в організації оборони, боєготовності, оснащенні технікою, знекровлення армії репресіями довелося солдатам, офіцерам, генералам, партизанам і підпільникам на поч. 1940-х рр. компенсувати жертвами, надзусиллями і героїзмом. Ряд колишніх юнаків-кавалеристів з берегів Інгулу вписали золоті сторінки в перемогу над фашизмом.

Двічі Героєм Радянського Союзу, Маршалом Радянського Союзу, головнокомандувачем Групи радянських військ в Німеччині, командувачем військових округів став Петро Кошовий. Виходець із Бобринеччини Денис Осадчий, закінчивши 5-у Українську кавалерійську школу ім. С. Будьонного, служив на командних посадах у кінноті, закінчив курси при Військовій академії ім. М. Фрунзе. З перших днів Великої Вітчизняної – комісар, начальник політвідділу армії. У грудні 1941 р. нагороджений орденом Червоного Прапора. Командир мотострілецької бригади загинув 14.10.1944 р.

при визволенні від фашистів Румунії. 28 квітня наступного року посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу. На честь земляка в рідній Витязівці відкрито меморіальну дошку. Григорій Перекрестов навчався у Масляниківській (тепер – у Кіровограді) школі, ремісничому училищі, 1925 р. закінчив кавшколу з відзнакою, тож його залишили тут служити. З вересня випускник командує першим ескадроном закладу, наступного року стає курсовим командиром. Потім успішно йшла і служба в армії, де досяг посади командира полку 28-ї кавдивізії. А фронтовий шлях, розпочавшись під Києвом, закінчився в Маньчжурії, зокрема, в якості заступника командарма та комкорпусу. За керівництво операціями з розгрому Квантунської армії Японії 8.9.1945 р. генерал-лейтенант Перекрестов став Героєм Радянського Союзу. Після війни командував Приволзьким ВО, був заступником начальника військової академії. Нагороджений трьома орденами Леніна, двома – Червоного Прапора, орденами Кутузова, Суворова, медалями.

Уродженець Єнакієвого Іван Манагаров на його прохання 1920 р. був направлений до 5-ї кавшколи ім. 1-ї кінної армії в Таганрозі і невдовзі у її складі прибув до Єлисаветграда. Згадує, як послав свої вірші, у т. ч. опубліковані в газетах, Д. Бедному, попросивши дати їм оцінку. У відповідь відомий пролетарський письменник написав листа начальнику кавалерійського закладу Буєвському з пропозицією направити здібного початківця до Москви на курси “Пролеткульту”. Але після спілкування з керівником (який викладав літературу і розумівся на поезії) та комісаром школи Волковим, курсант вирішив залишитися в Єлисаветграді, де закінчив навчання восени 1923 р. за першим розрядом з правом вибору місця подальшої служби. Випускник обрав 21-й Доно-Ставропольський кавалерійський полк у Галичині. Генерал, командувач 53-ї армії І. Манагаров брав участь у боях проти фашистської Німеччини і мілітаристської Японії. Його вмілі дії високо оцінювалися Маршалами Радянського Союзу Г.Жуковим, І. Конєвим (почесний громадянин Кіровограда), Р. Малиновським.

У боях за Дніпро Манагаров 1943 р. був поранений, лікувався в Павлиші Онуфріївського р-ну. Учасник визволення Кіровоградщини П. Рогозін згадував: “Командуючий 53-ю армією Манагаров отримав дозвіл сформувати з жителів щойно визволених районів три окремих штурмових стрілецьких полки прориву армійського підпорядкування. Полки “чорносвитників”. Говорили, що коли Манагаров попросив озброєння для цих полків, то у відповідь почув від командування: “В бою хай здобудуть”. Ці частини не були штрафними...”. 1945 р. І. Манагаров став Героєм Радянського Союзу, брав участь у Параді Перемоги в Москві.

Виходець із Сумщини І. Середя навчався в кавшколі ім. С. Будьонного після роботи на шахті і служби в червонокозачому корпусі. 1927 р. був направлений на закавказький кордон. Невдовзі після початку Другої світової війни призначається комендантом ділянки нового радянського кордону на Львівщині. Там Іван Михайлович згадував заняття до мокрої гімнастерки в кавшколі ім. Будьонного. За дії з охорони кордону під час його порушення в листопаді 1940 р. капітан Середя був нагороджений орденом “Знак Пошани”, який йому в Москві вручив Калінін. З початком Великої Вітчизняної війни прикордонники вели тяжкі ар’єргардні бої проти переважаючих сил ворога, відступаючи від Львівщини. У середині липня на Житомирщині, захищаючи дальні підступи до Києва, офіцер Середя загинув смертю хоробрих у нерівному бою проти фашистських танків, як і ще 153 прикордонники. 8 травня 1965 р. було відкрито пам’ятник на перехресті шляхів між Попільнею та Сквирою і присвоєно посмертно капітану Середі звання Героя Радянського Союзу. Ім’я героя стали носити в Карпатах колишнє с. Вовче (де колись розміщалась його комендатура), застава західного кордону, на подвір’ї якої встановили бюст офіцера. У Тихий океан вийшов великий траулер “Іван Середя”, у спорудженні якого на Миколаївському суднобудівному заводі взяв участь його син інженер Віктор.

Останнє навчальне літо в УКШ А. Стученку запам’яталося складним

походом на Черкащину. У жовтні 1926 р. вишикуваним випускникам начальник школи оголосив про присвоєння командирського фаху. Того ж місяця Стученко став командиром кулеметного взводу 34-го Ростовського кавполку в Білорусії. Дослужився до начальника штабу полку 24-го кавдивізіону. 1936 р. вступив до Військової академії ім. М. Фрунзе. Навчалися там у цей час і випускники Зінов'євської школи П. Кошовий та М. Шведов. Останній якось згадав у колі друзів, що у місті на Інгулі його, тодішнього старшину ескадрону кавшколи, до своєї палатки в таборі запросив на чай начальник закладу, герой громадянської війни Шмідт. Коли ж останнього заарештували 1937 р., один із слухачів заявив у партбюро про зв'язки свого колеги з "ворогом народу". Мусив Шведов пояснювати на зборах, що не міг тоді відмовитися від частування, оскільки для нього це була велика повага, визнання його успішної служби. Виступаючий так само згодився б на чаювання з начальником академії Корком, який сидів у президії. (Невдовзі настав час арешту й загибелі і цього керівника.) Випускник академії Стученко призначається начальником опервідділу штабу 3-го кавкорпусу в Мінську, потім воює на Халкін-Голі. Згодом його направляють до Академії командно-штурманського складу, де в одній групі з майбутнім визволителем та почесним громадянином Кіровограда О. Родимцевим оволодівав мистецтвом авіації. На іншому відділенні навчався тоді не дуже схильний до дисципліни син лідера СРСР В. Сталін. А. Стученко розпочне війну командиром кавполку. Згодом визволятиме радянську землю на посаді командира стрілецької дивізії, стане генерал-майором, учасником параду на Червоній площі в столиці 24.06.1945 р. У час виходу його мемуарів (1968 р.) генерал-полковник очолюватиме військовий округ, виконуватиме обов'язки депутата Верховної Ради СРСР.

Комполку А. Стученка у перші місяці війни часто згадуватиме його однокурсник по Українській кінній школі ім. Будьонного В. Білявський у книзі "Стрелы скрестились на Шпрее" (1973 р.). У 1941 – 1945 рр. він служив

на посадах начальника штабу 45-ої кавдивізії, стрілецького корпусу, 8-ї гвардійської армії. Після війни Білявський очолював штаби армії в Групі радянських військ у Німеччині, Ленінградського та Одеського військових округів, Цивільної оборони СРСР, був першим заступником командувача Ленінградського військового округу та начальника Цивільної оборони СРСР. Генерал-полковник нагороджений двома орденами Леніна, чотирма орденами Червоного Прапора, орденами Кутузова 1-го ступеню, Суворова 2-го ступеню, Богдана Хмельницького 2-го ступеню, медалями СРСР, а також орденами й медалями іноземних держав.

Колишній начальник УКШ І. Тюленєв у перший день війни був призначений командувачем Південного фронту. Описуючи події початку серпня 1941 р. генерал армії згадував 6, 12 і 18 армії, становище в районі річок Синюхи та Дніпра, Новомиргорода, Новоукраїнки, Новоархангельська, Знам'янки, Інгуло-Кам'янки й Кіровограда. Зазначимо, що критично оцінюють рішення І. Тюленєва, зокрема, в організації оборони кіровоградського напрямку краєзнавці В. Сергєєв та В. Даценко. Більший період війни генерал армії командував Закавказьким фронтом. У мирний час очолював Харківський військовий округ, був заступником головнокомандувача сухопутних військ. 1978 р. “за вміле керівництво військами, особисту мужність та відвагу, виявлені у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни, великий внесок у підготовку й підвищення бойової готовності військ у післявоєнний період і в зв'язку з 60-річчям Радянської Армії та Військово-Морського флоту” І. Тюленєву присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Його перу належить шість книг з 1938 по 1972 рр., в т. ч. “Через три війни”, яка витримала два видання.

ДВІЧІ ГЕРОЙ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

(ПЕТРО КОШОВИЙ)

Петро народився в Олександрії 8.12.1904 р. Закінчив міське училище 1916 р. В буремні часи повітове місто на Інгульці часто виявлялося в полі зору військових, у т. ч. кавалеристів. 15-річний юнак обрав для себе червону кінноту. По завершенні бойових дій навчався в Олександрійському педучилищі, потім вступив на 1-і Кримські кавалерійські курси. Після їх реорганізації восени 1923 р. повертається на армійську службу.

1924 р. Кошовий прибуває на навчання до Української кавшколи ім. Будьонного, у складі якої було кілька його знайомих по Кримських курсах. Тут він стає секретарем комсомольського осередку, який займав важливе місце у виховній роботі, в організації дозвілля, громадської діяльності не лише закладу, а й у зв'язках з цивільними інституціями міста й округу. (Зокрема, курсанти брали участь в організації гуртків для неписьменних.) Тож Кошовий долучився до формування якостей характеру майбутнього генералітету армії СРСР: в 1925 – 1927 рр. в кавшколі, зокрема, навчалися майбутні Герой Радянського Союзу капітан І. Середа, генерал армії А. Стученко, генерал-лейтенанти Т. Танасишин та І. Турчин, генерал-майори О. Вітошкін, О. Жиденко та І. Сухацький, генерал-полковники В. Белявський та І. Чухнов. (Якщо поколінню елісаветградських юнкерів довелося воювати проти кайзерівської Німеччини в Першу світову війну, то поколінню зінов'євських курсантів випало брати участь в обороні рідної землі і визволенні Європи від гітлерівської Німеччини.) 1926 р. комсорг виступив на зборах заводу “Червона зірка”, захищаючи право на відновлення в Компартії колишнього курсанта Чижова, що й було зроблено.

Кошовий, закінчивши 1927 р. Зінов'євську кавшколу, згодом отримав освіту ще й у Військовій академії ім. М. Фрунзе. В лютому 1940 р. призначається командиром 65-ї мотострілецької дивізії. Із нею Петро Кирилович вступив у Велику Вітчизняну війну. Воював під Ленінградом, на

Волзі. Із вересня 1943 р. генерал командує 63-м стрілецьким корпусом. Наступного року дивізії корпусу беруть участь у вирішальних запеклих боях за визволення Севастополя. Зрештою головний форпост ворога Сапун-гору було взято. 9 травня стрілки увійшли до Севастополя, а через тиждень генерал-майор Кошовий був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Далі фронтові дороги центральноукраїнця пролягли до Білорусії. У Східній Пруссії 36-й гвардійський стрілецький Німанський корпус Кошового розгромив значне угруповання німців. Навесні 1945 р. його дивізії, прорвавши фашистську оборону, вийшли до околиць Кенігсберга (тепер – Калінінград). Невдовзі добре укріплене місто було оточене і взяте радянськими частинами. Олександрієць отримав другу Золоту Зірку згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня.

1949 р. на малій батьківщині двічі Героя Радянського Союзу Кошового в Олександрії встановили його бронзовий бюст. Згодом він став почесним громадянином рідного міста. У повоєнні десятиріччя служить першим заступником, а потім – головнокомандувачем Групи радянських військ у Німеччині, командувачем Сибірського та Київського військових округів. Водночас Петро Кирилович активно займався громадською роботою. Обирався депутатом Верховної Ради СРСР, кандидатом у члени ЦК КПРС та Президії ЦК Компартії України. 1968 р. фронтовик, досвідчений воєначальник отримав найвище військове звання в державі – Маршал Радянського Союзу. У жовтні 1969 р. переходить на відповідальну роботу до Міністерства оборони СРСР. Ветеран кіровоградських спецпризначенців О. Заболотний згадує, що наступного року здавав випускний іспит на факультеті розвідки в Академії сухопутних військ ім. Фрунзе, де головою екзаменаційної комісії був сам маршал Кошовий. Його груди прикрашали Золоті Зірки, 5 орденів Леніна (17.12.1941, 1944, 1945, 9.12.1964, 22.02.1968), ордени Суворова 2 ст. (1943), Кутузова 2 ст. (1943, 1944), Хмельницького (1945), Червоного Прапора (1944, 1950, 1968), Жовтневої Революції та ін.

Помер 1976 р. у Москві, похований на Новодівичому цвинтарі. 1978 р. вийшла його книга “В роки війни” про бойовий шлях від початку Великої Вітчизняної до визволення Севастополя. Ім’я Кошового присвоєно теплоходу Дніпровського пароплавства.

В Олександрії пам’ять земляка увічнено в назвах майдану і вулиці, у 2-х меморіальних дошках. Відкрито меморіальну дошку двічі Герою і на стінах колишньої кавшколи в Кіровограді. Нещодавно там з’явилася ще одна дошка. Підійдемо до неї, щоб вклонитися пам’яті випускника закладу, який навчався водночас з П. Кошовим.

МЕМОРІАЛЬНА ДОШКА НА ШКІЛЬНИХ СТІНАХ

(ІВАН ШЕПЕТОВ)

“... За виявлену відвагу в боях за Вітчизну, за стійкість, мужність, дисципліну та організованість, за героїзм особового складу... 96-а стрілецька дивізія перетворюється в 14-у Гвардійську стрілецьку дивізію – командир дивізії Герой Радянського Союзу генерал-майор Шепетов І.М.”

(Із постанови Наркомату оборони СРСР // “Правда”. 25 січня 1942 р.)

18 вересня 2008 р. в Кіровограді на вул. Орджонікідзе було велелюдно. Тоді на старих стінах колишньої кавшколи урочисто відкрили меморіальну дошку її випускнику, Герою Радянського Союзу, генералу І. Шепетову. Присутні помітили схожість образу, створеного відомим кіровоградським скульптором В. Френчком, та сина героя Ю. Шепетова, який прибув на церемонію до міста своєї юності з російського Санкт-Петербурга. Вперше ж на інгульську землю Юрій Іванович вступив ще у кінці 1920-х років.

...Народився Іван 1902 р. в с. Кам’янському (тепер – Дніпродзержинськ). Там розпочав робітничу біографію. Воював у частинах П. Дибенка. На поч. 1920-х рр. навчався у Полтавській піхотній школі. Потім вступив до

Єлисаветградської кавалерійської школи, яку закінчив у вересні 1924 р. Службу розпочинає командиром взводу в Туркестанській кавбригаді. Ще під час навчання його серце полонила інгульчанка Ксенія Кріпак, на якій 1926 р. одружився в Зінов'євську. Через 2 роки народився син Юрій, в домашньому альбомі якого сьогодні зберігаються зінов'євські фотографії батька та всієї сім'ї. Він із того часу невиразно пам'ятає скромний будинок, де вони гостили в бабусі, поруч трамвайного кільця і зупинки, неподалік річки. Юрій Іванович пригадує, як гуляли з батьком над Інгулом, де рвали квіти для мами. Батьки гарно співали українські ("Гей, на горі та й женці жнуть", "Ой під вишнею, під черешнею") та російські пісні.

У міжвоєнний період військовик служить, зокрема, начальником штабу полку, командиром полку, навчальної частини Тамбовського Червонопрапорного кавучилища, моторизованої бригади. Водночас продовжує здобувати фахові знання, закінчивши в Москві Військово-політичні курси та Військову академію ім. М. Фрунзе. Навесні 1941 р. Шепетов призначається на посаду командира 96-ї Вінницької гірськострілецької дивізії в Північній Буковині на кордоні з Румунією.

Із початком війни полковник відправляє дружину й сина з Чернівців до Кіровограда. Але невдовзі на Інгул прийшли фашисти. Сім'ї вдалося приховати від окупантів родинний зв'язок з офіцером Червоної армії, який міг загрожувати їх волі й життю. Дивізія Шепетова з перших годин 22 червня веде важкі оборонні бої, прикриваючи відступ 18-ї армії. Наприкінці липня німецькі частини підійшли до Голованівська. Протягом тижня шепетовці стримували тут (в т. ч. під Червоногіркою) переважаючі сили ворога, забезпечивши відхід своєї армії через Південний Буг до Первомайська. (Зазначимо, що сусідні 6-а і 12-а армії, оточені в урочищі Зелена Брама на Новоархангельщині, практично припинили своє існування після кровопролитних боїв.) Про успішні дії 96-ї дивізії, становище в районі Голованівська залишить спогади колишній керівник Української кавшколи

командувач Південного фронту Тюленєв. Далі знову були прориви з оточення на П. Бузі, Миколаївщині, Донеччині.

12 жовтня бойовому комдиву присвоєно звання генерал-майора. А 9 листопада Президія Верховної Ради СРСР за вміле командування дивізією, зразкове виконання бойових завдань в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками і виявлені при цьому мужність та героїзм (в т. ч. у р-ні Голованівська) присвоїла Шепетову звання Героя Радянського Союзу. У грудні він нагороджується орденом Червоного Прапора. Його дивізія першою на Україні і Південному фронті стала гвардійською. Останній документ особової справи генерал-майора в архіві Міністерства оборони Росії у підмосковному Подольську підписаний 15.04.1942 р. командувачем фронту Р. Малиновським: “Товариш Шепетов за своїми командирськими та оперативно-тактичними знаннями гідний висунення на посаду командира гвардійського корпусу або заступника командувача армією”. Але наступного місяця при виході з оточення під Харковом генерал-майор був поранений і потрапив до полону. За антифашистську агітацію в таборі військовополонених Хаммельбург 18.12.1942 р. Іван Михайлович був схоплений гестапівцями і кинутий до концтабору Флоссенбург. Тут наступного року його стратили, як такого, що “не піддавався психологічній обробці”.

Пам’ять героя увічнена в музеях Дніпродзержинська і Флоссенбурга, в назвах вулиць Миколаєва і Дніпродзержинська, в меморіальних дошках у Чернівцях, Дніпродзержинську, Кіровограді, на ст. Грейгово, у званні почесного громадянина Дніпродзержинська. Велику роботу з дослідження і оприлюднення його життєпису провів син Шепетова Юрій Іванович, випускник кіровоградських 6-ї школи та машинобудівного технікуму, винахідник Московського держтехуніверситету ім. Баумана, конструктор, ветеран праці. Він консультував автора документальної повісті про батька А. Тутика “Несгибаемый”, де, зокрема, йдеться, що І. Шепетов перебував у першому таборі з генералами Д. Карбишевим та П. Понедєліним (командувач

12-ї армії). 2007 р. в Німеччині Ю. Шепетов спілкувався з Президентом України В. Ющенком українською мовою, міністром закордонних справ ФРН Ф. Штайнмайером та президентом Баварії Е. Штойбером на урочистому відкритті меморіалу на території колишнього концтабору у Флоссенбурзі. Віктор Андрійович залишив автограф на фотографії. 29 жовтня 2009 р. у тут відкрито меморіальну дошку з написом німецькою та російською мовами: “Тут трагічно загинув Герой Радянського Союзу, генерал-майор Іван Михайлович Шепетов. 11.7.1902 – 21.5.1943”. У Петербурзі в Шепетових зберігається книга М. Позека “Німецька кавалерія в Бельгії та у Франції в 1914 р.” (М., 1936 р.) з помітками батька олівцем. Син генерала дослідив історію 96-ї Вінницької (14-ї гвардійської) стрілецької дивізії, опублікувавши в 2006–2009 рр. ряд статей у журналі “Військово-історичний архів”, в 2012–2013 рр. – в кіровоградській газеті “Народне слово”. Пам’ять про героя живе в генах його внука і правнука на берегах Неви. Навесні 2010 р., ознайомившись із рукописом цієї статті Юрій Іванович, зазначив, що генерала І. Шепетова можна вважати фактично “родоначальником Української гвардії. 14-а гвардійська Вінницька стрілецька дивізія була створена у Вінниці 1923 р. Складалася на 80 % із українців, воювала на українській землі і першою на Південному фронті та Україні отримала звання гвардійської. Це вічна слава України”.

... 13 травня 1946 р. в Угорщині 14-а гвардійська стрілецька дивізія була розформована. Її бойовий гвардійський прапор сьогодні зберігається в музеї Збройних сил у Москві. Отримуючи його у Червоному Лимані на Донбасі, як повідомила газета 23.02.1942 р., генерал-майор Шепетов сказав: “Клянемося свято берегти і множити бойові традиції нашої частини. Від імені усіх бійців, командирів і політпрацівників запевняю, що ми не пожалкуємо ні сил, ні життя свого в ім’я повної перемоги над заклятим ворогом”. Випускник 5-ї кавшколи повністю виконав свою клятву, до останнього подиху життя.

ПОЧЕСНИЙ ГРОМАДЯНИН КІРОВОГРАДА (ІВАН САМЧУК)

За півтора десятиріччя після відновлення в роки незалежності України традицій присвоєння звання почесного громадянина Кіровограда, міська влада удостоїла його кілька десятків осіб. За понад 160 дорадянських років почесними елисаветградцями стали двоє громадян. Радянська влада встановила почесне звання громадянина міста Кіровограда 20.09. 1967 р. Його було присвоєно семи особам, у т. ч. п'яти визволителям обласного центру. Серед них – Івану Самчуку, який свого часу тут навчався в старих кавалерійських стінах.

Виходець із Спасо-Мажарівки на Знам'янщині Самчук закінчив семирічку, що тоді вважалось порівняно непоганою освітою для селянського хлопця. А незабаром за путівкою комсомолу, як тоді було прийнято, Іван вступає до Зінов'євської кавалерійської школи. 1930 р. він переводиться до піхотного училища в Баку, яке закінчив, коли в УРСР лютував голодомор. Служив у 171-у стрілецькому полку в Забайкальській групі військ. За порівняно невеликий час пройшов шлях від командира взводу до командира батальйону. Після навчання у Військовій академії ім. М. Фрунзе направляється служити ближче до рідних місць в Одеський військовий округ.

Початок серпня 1941 р. Гітлерівці підійшли до Києва. Радянське командування посилює лави захисників столиці України 3-м повітрянодесантним корпусом, де у складі 5-ї бригади О. Родимцева (теж майбутнього почесного громадянина Кіровограда), оперативний відділ очолював І. Самчук. Він замінив пораненого командира 1-го батальйону, сміливо підіймав десантників у контратаки. Через кілька тижнів корпус виявляється в тилу ворога і передислоковується на конотопський напрямок. Великий обсяг роботи із планування і проведення операції зі знищення

фашистських гарнізонів виконував начальник штабу 6-ї бригади капітан Самчук. Здійснивши прорив лінії фронту, частина через місяць вийшла з тилу ворога.

Після перетворення десантної бригади в стрілецький полк, його очолює знам'янчанин. Частина відзначилася навесні 1942 р. на Харківському напрямку. Після важкого поранення влітку підполковник Самчук направляється під Сталінград в 13-у гвардійську дивізію генерала Родимцева. Гвардійці 39-го полку колишнього зінов'євського кавалериста захищали головні підступи волзької твердині. Самчук був нагороджений двома орденами Червоного Прапора, став полковником. Сотні офіцерів і солдатів його полку за оборону Сталінграда відзначено нагородами. На посаді начальника штабу 32-го гвардійського стрілецького корпусу українець визволяв Курщину, Белгород, Харків, Полтаву, Кременчук.

Восени 1943 р. частини корпусу прорвали дніпровську оборону ворога і розпочали звільнення Кіровоградщини. Через кілька тижнів після розгрому Олександрійсько-Знам'янського угруповання гітлерівців настала черга визволення обласного центру. На 18 годину 7 січня 1944 р. радянські війська оволоділи окраїнами міста, зокрема, Кущівкою. Всю ніч йшов запеклий бій. На ранок місто було очищене від ворога. 9 січня частини вийшли на рубіж: роз'їзд Лелеківка – Старий Данциг. “Мені, як командир, хотілося б відзначити велику роботу штабу корпусу, очолюваного гвардії полковником О.І. Самчуком, у плануванні операцій і чіткому управлінні військами в період боїв за Кіровоград”, – згадував О. Родимцев.

Іван Оникійович продовжив боротися з ворогом у напрямку Дністра, в Румунії, Польщі, Німеччині й Чехословаччині. Зустрівся із союзниками на р. Ельбі. Фронтовик був нагороджений трьома орденами Червоного Прапора, орденами Суворова, Кутузова, Червоної Зірки, Вітчизняної війни, орденами і медалями США, Чехословаччини й Польщі. По закінченні навчання в Академії Генштабу 1949 р. залишився там викладати до виходу в запас.

Підготував до друку мемуари. 23.03.1973 р. він став почесним громадянином Кіровограда. Помер 6 грудня 1988 р.

ЮВІЛЕЙ у НЬЮ-ЙОРКУ

“При комуністах місто було спочатку перейменоване в Зінов’євськ... Історична назва і пам’ять про імператрицю Єлисавету були закреслені”.

(Історичний нарис Єлисаветградського кавалерійського училища зі спогадами вихованців школи до сторіччя від дня заснування училища. Нью-Йорк, 1965 р.)

Як уже йшлося, ряд колишніх випускників училища в еміграції виявили активність у створенні й діяльності ветеранських, військових громадських інституцій. Об’єднання колишніх юнкерів Єлисаветградського кавалерійського училища діяло у Франції (голова, генштабу полковник Шукевич), штаб-ротмістр Дробашевський став активним організатором музею Російської кінноти в Нью-Йорку. На середину 1960-х рр. до правління Об’єднання колишніх юнкерів Єлисаветградського кавалерійського училища в Америці входили голова, генштабу полковник Ряснянський, члени ротмістри Петерс і Подушкін, штаб-ротмістри Гижицький, Калиничев, Васильєвський та Дробашевський.

Нью-Йорк 1965 р. став центром відзначення 100-ліття заснування Єлисаветградського кавучилища. Ювілей емігранти тут відзначали двічі. 28 листопада його святкували в Об’єднанні імператорської кінноти та кінної артилерії. 11 грудня, у день традиційного щорічного училищного свята, відзначали разом із Союзом Георгіївських кавалерів і Товариством офіцерів Генерального штабу та першопохідників. Після молебну з винесенням 4-х георгіївських штандартів відбувся урочистий банкет в Будинку Вільної Росії. У виступах, зокрема, йшлося, що понад половина Георгіївських кавалерів і

офіцерів у кавалерійських полках імперії вийшла з ЄКУ. Колишні юнкери, офіцери, які не змогли прибути до Нью-Йорку, прислали вітання з Парагваю, Франції, Венесуели, Німеччини, Австралії, Фінляндії, Тунісу, Канади, Аргентини. В останній ювілей відзначили 10 осіб “кавалерійським сніданком” на приватній квартирі 12 грудня.

Емігранти вирішили до ювілею ЄКЮУ підготувати, окреме видання про нього. Ініціатива належала Генеральному секретареві Музею російської кінноти в Белграді ротмістру Яблонському. Зібрані матеріали опрацювали правління Об'єднання колишніх юнкерів Єлисаветградського кавалерійського училища та Опікунської ради згаданого музею. Праця побачила світ завдяки підтримці керівництва Союзу Георгіївських кавалерів у Нью-Йорку. “Історичний нарис Єлисаветградського кавалерійського училища зі спогадами вихованців школи до сторіччя від дня заснування училища” побачив світ за редакцією генштабу полковника С. Ряснянського у Нью-Йорку 1965 р. У вступі зазначено: *“До сотої річниці заснування нашої школи – Єлисаветградського кавалерійського училища, ми, нечисленні вцілілі після 3-річної боротьби із зовнішнім ворогом і в жорсткій боротьбі з інтернаціональними комуністами за відновлення Національної Історичної Росії, беремо на себе сміливість видати наші про неї спогади, підкріплені небагатьма офіційними даними”*.

У першій главі книги зроблено історичний огляд життя в ЄКУ (приміщення, правила прийому, форма одягу, зброя, розклад дня, заняття, свята, табір тощо). Зокрема, йдеться, що озброєння юнкера складали шашка, берданка (1891 р. замінена 3-лінійною гвинтівкою з магазином на 5 набоїв), і з 1909 р. – піка. Домова церква тимчасово розміщувалася в палаці на III поверсі, потім постійно – на I поверсі. А далі – в іншому класному приміщенні. Діяв церковний хор. У палаці на I поверсі знаходилися “царські покої” для високопоставлених гостей, кімнати чергового офіцера та для відвідувачів, невеликий коридор, де покараних юнкерів ставили “під

гвинтівку”, карцер для більш серйозного покараних, юнкерський буфет (закуси, пиріжки, тістечка, чай, кава, цигарки), медпункт лікаря та двох фельдшерів, де лікували легко хворих, їдальні 1 та 2 ескадронів, квартира інспектора класів. На II поверсі розміщалися 1-й ескадрон та “Георгіївський зал”, на III – 2-й ескадрон. На верхніх поверхах знаходилися невеликі бібліотека, гімнастичні кімнати (паралельні бруси, турніки, “кобила”), кілька умивальників (холодна вода) і туалетів, спальні (ліжка на дошках, столики, стільці). У напівпідвальному поверсі розміщалися юнкерська кухня та склади продуктів і цейхгауз. Через дорогу під кутом у триповерховому приміщенні (“капонір”) знаходилися класи, кабінет інспектора та його помічника, учительська, фехтувальний зал і училищна церква. Дещо позаду було приміщення канцелярії. За класним корпусом знаходився старий манеж з ложами для публіки у дні парадів та каруселі. Тут відбувалася змінна їзда “на шашку”, імена власників якої вміщалися на тутешніх мармурових дошках. За манежем розташовувалися приміщення з офіцерськими квартирами, солдатські казарми, стайні і кузня, біля котрої юнкери вчилися кувати коней. Під прямим кутом до цих приміщень, проти палацу (по інший бік плацу) діяв новий манеж.

Черговий сурмач подавав попередній сигнал о 5⁴⁵ і остаточний на ранковий підйом – через 15 хвилин. Після легкої зарядки та загальної молитви був чай з булкою. О 8-й годині розпочиналися п’ять лекцій (переривалися, коли була запланована їзда). Після сніданку о 13 год. юнкери йшли на стройові заняття (гімнастика, фехтування, вольтижирування, окомірне визначення відстаней, стрільба з гвинтівки та прийоми шашкою). О 16 год. (після молитви в їдальні) обідали (2 блюда), потім відпочивали. (Якщо не було 2 – 3-разових репетицій на місяць, то – до чаю (і гречаної каші) о 20-й годині.) О 21-й год. сурмач закликав на молитву, перед котрою відбувалася перекличка і оголошення наказів по училищу та розпорядження по ескадрону. Перед сном юнкери могли посидіти в курилці чи буфеті,

пограти на роялі.

Наприкінці весни особовий склад училища виїжджав у табір на Інгул напроти Балашівки. Тут здійснювалися виїздка молодих коней, піші та кінні (в полі) навчання. Наприкінці червня юнкери вирушали на кількатижневі маневри. На початку серпня здійснювався випуск старшокурсників.

У другій главі “Нарису” розповідається про кадровий склад закладу. Зокрема, подано відомості про начальників училища дещо по-іншому, ніж наведені нами на підставі вітчизняних публікацій. Першим начальником училища вказано в 1864 – 1879 рр. Третьякова, в 1879 – 1885 рр. – Ринкевича, в 1885 – 1891 рр. – Сахарова, в 1891 – 1896 рр. – Литвинова, 1896 р. – Сухотіна, в 1897 (в іншому місці – 1896) – 1904 рр. – Самсонова. Можливі неточності, вірогідно, пов’язані й з обмеженими в еміграції відомостями у розпорядженні упорядників за перші десятиріччя діяльності училища. Тут, наприклад, не згадано Руссо-Живона, якого, зокрема О. Пашутін називає начальником училища, автора наказу № 1 по закладу 1865 р.

Частково матеріал третьої глави (як і деяких інших) про прапор ЄКУ використовувався в наш час у періодиці. Але без посилання на “Нарис”, що є некоректним по відношенню до емігрантів-ветеранів, спробою присвоїти собі їх авторство (замість, скажімо, особистого внеску у виявлення й вивчення училищних архівів у Москві, Києві, Кіровограді). IV – V глави присвячені відвідинам училища царськими особами та начальником військово-навчальних закладів К. Романовим, чий син Ігор навчався тут один курс.

У найоб’ємнішій VII главі спогади випускників деталізують відомості з історії училища. Так, Ніколаєв пише, що манеж ділила коротка стіна для занять двох груп і для здолення її на конях. Поруч, в окремому приміщенні знаходився великий гімнастичний зал, де навчалися на снарядах, фехтували, стрибали через “кобилу”. Сусіднє кругле приміщення слугувало навчанню вольтижирування. Звільнення надавалося до 23 год. в середу після 18 год., в суботу після всенощної, неділю – після обідні. Із ночівлею юнкери

відпускалися на Різдво, Великодні свята й літні канікули. У звільненні гуляли Палацовою вулицею, заходили до кондитерських, торговельних закладів, готелів, театрів, цирку. Ряд ветеранів згадували фахові й людські якості швейцара Віктора, учасника Російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр., який працював у ЄКУ з 1884 р. до кінця його діяльності.

Загалом книга складається з 11-и глав. Післямова розпочинається зізнанням про майже повну відсутність відомостей за період від заснування школи до 90-х р. XIX ст. За 52 роки заклад випустив понад 5 тис. офіцерів, які взяли участь у війнах Росії з Туреччиною, Японією, Першій світовій та громадянській. Звинувачуючи тут, як і в деяких попередніх місцях, “палачів Росії – більшовиків”, не пояснюється, чому саме вони, а не біла російська армія, вийшли переможцями у громадянській війні.

“Нариси” пробуджували ностальгію за неіснуючими вже державою й училищем, містили надію на відроджену “вільну Росію” під двоголовим орлом, сприяли гуртуванню ветеранів, розкиданих по кількох континентах планети. Чи дожив хтось із них, ровесників XX ст., до Росії Єльцина і чи впізнали вони в ній свою вільну державу?

У СТАРИХ СТІНАХ – РЕГУЛЯРНІ ЧАСТИНИ

1944 р. після визволення Кіровограда встановили зенітну установку для захисту міста в парку ім. В. Леніна, якому тоді було відновлено пам'ятник в гіпсі, а до 30-річчя Жовтневої революції – в бронзі. У повоєнний час приміщення Ковалівського містечка навколо парку слугують радянським регулярним військовим частинам. За спогадом бойового льотчика І. Якимця, записаним краєзнавцем Б. Чижовим, на кінець 1945 р. в стінах колишньої кіннотної школи ім. Будьонного базувалася танкова частина (за іншими спогадами, швидше за все це були курсанти Полтавського танкового училища), якою командував генерал-майор. Наступного року було відремонтовано старий манеж. Пошкоджений під час бомбардування манеж (“новий”) у парку після сильного урагану в 1946 – 1947 рр. довелося розібрати.

100-А СВИРСЬКА ЧЕРВОНОПРАПОРНА ВІЙСЬКОВО-ДЕСАНТНА ДИВІЗІЯ

Кіровоградець Б. Чижов, описуючи місцеву авіаісторію, відводить місце й 100-й Червонопрапорній (повітряно-десантній) дивізії. Її штаб прибув літаками 25-го гвардійського військово-транспортного авіаполку, також перебазованого до міста на Інгулі. Обидві частини тісно взаємодіяли протягом кіровоградського періоду. Наступного року відремонтували один з корпусів частини, відбулося технічне переоснащення. У процесі навчально-бойової підготовки особовий склад та бойова техніка дивізії десантувалися з літака Іл-12 на парашутах, підвісних кабінах П-90 та способом приземлення за допомогою планерів Ц-25 і Як-14. На парашутах і планерах десантувалися легкі танки й автівки, гармати, бронетранспортери та інша техніка.

З цього ж року відбувалося значне оновлення особового складу

частини. До неї приходили на строкову службу молоді хлопці. Їм передавали досвід фронтові десантники. Серед них – кавалер ордена Червоної Зірки П. Банников. Свій перший в житті стрибок з літака (до цього були два з аеростата) він здійснив у 18 років під час висадки на Букринський плацдарм в боях проти фашистів за Дніпро. Так само починав бойовий шлях і молодий десантник І. Кабадєєв. Близько 90 відсотків їх побратимів-парашутистів тоді загинули. Після визволення рідного краю поповнили лави Червоної армії, яка продовжувала визволяти Європу, В. Лебедев та А. Мурзенко, котрі тепер служили у Свирській частині.

Кабадєєв залишився на понадтермінову службу, а демобілізований Банников, за плечима якого було 104 стрибки з парашутом, передавав свій досвід, набутий в бойових умовах та в післявоєнній армії, підростаючому поколінню в кіровоградському аероклубі. Він з Лебедевим та Мурзенком, які невдовзі також демобілізувалися, склали тут ядро парашутної ланки. П. Банников займав високі місця в республіканських та всесоюзних змаганнях, встановив ряд рекордів з парашутного спорту. Освоїв професію льотчика.

Б. Чижев пам'ятає, як на подвір'ї дивізії по вул. Леніна на поч. 1953 р. готувався на трампліні до свого першого стрибка в аероклубі. За півроку до цього вступив до будівельного технікуму, який розміщувався поруч, на розі вул. Леніна та пров. Театрального. Із одноклассниками бігали на фіззарядці біля “могутніх розвалин комплексу військового містечка – чудового архітектурного ансамблю червоно-білого кольорового вирішення з підкресленими карнизами й консолями під вікнами, та мріяли взяти участь у його відбудові. Легенда гласила ..., що цегляна кладка стін була виконана на розчині, замішаному на яєчних жовтках, гранітні блоки фундаменту – на свинцевих прокладках. В останньому ми переконувалися самі, копирсаючи ножиком між блоками”. “Палац” же відремонтували 1955 р.

Ознайомившись із книгами Б. Чижова і отримавши в нього номер

телефону ветерана дивізії, учасника Великої Вітчизняної війни, кіровоградця і для мене – вже легендарної людини – П. Банникова, набираю його номер в дні відзначення 70-річчя визволення Києва. Павло Олексійович розповідає, що 100-а Свирська Червонопрапорна військово-десантна дивізія прибула з Білої Церкви до Кіровограда 12.05.1947 р., розташувавшись в приміщеннях по вул. Орджонікідзе напроти парку ім. Леніна й театру. Згодом частині передали й відремонтований “палац” по вул. Леніна та казарми з боку педінституту між стадіоном та вул. Шевченка. До останнього перебазувався із Кременчука 406 артилерійський полк, який входив до дивізії. Частину складали два стрілецьких та артилерійський полки, зенітний дивізіон, розвідрота, саперний батальйон, медсанбат (на місці теперішнього “Дитячого світу”), похідна хлібопекарня, музичний взвод, авторота. Остання, зокрема, забезпечувала переміщення 37 мм гармат зенітників машинами американського виробництва, в кузові яких розміщувались особовий склад і боєзапас. Були і “вілліси” на чотири особи для командування (цей легковик теоретично теж міг тягнути гармату, але на першій швидкості). 1949 р. замість них почали надходити вітчизняні “газики”. Командирами дивізії були генерали Ковтун-Станкевич і Макаренко (його син теж служив у частині). Відбулося оновлення особового складу. Перше поповнення у кіровоградський період припало на 1948 р., коли на строкову службу прийшли 20-річні юнаки (попередній призив відбувся ще 1945 р. для 18-річних). Наступного року були демобілізовані солдати-фронтовики 1925 р. н., у лютому 1949 р. настала черга сержантського складу. У звільненні ходили на танці в спортзал заводу ”Червона зірка”, в парк ім. Леніна, лише наполовину засаджений деревами. На місці філармонії тоді солили овочі у великих чанах.

Ветеран згадує, як 1944 р., у війну, розвідникам видали велосипеди (не дуже поширений ще тоді транспорт, на якому декому доводилося вчитися їздити), які потім замінили мотоциклами М72. Автомати ППС прийшли на

зміну ППШ. Незадовго до звільнення в запас (1950 р.) старший сержант Банников став старшиною, помічником комвзводу. У мирному, цивільному небі довів своє число стрибків з парашутом до 987. Перші ж стрибки в СРСР були здійснені 2 серпня 1930 р. 10-ма парашутистами з аеростата під Володимиром. Тож у цей день згодом в радянській армії відзначалося свято повітрянодесантних військ. Як відзначають його в Кіровограді й у ветеранській організації 100-ї дивізії уже в XXI ст.

Спеціалізація частин, які прийдуть до Ковалівського містечка на рубежі 1950 – 1960-х рр., свідчитиме про оновлення, модернізацію радянських збройних сил. А відтак ці кіровоградські підрозділи вважатимуться особливо утаємниченими. В тодішній місцевій радянській пресі про них ми не знайдемо жодного офіційного слова, на відміну, скажімо, від колишніх кавалерійського училища, кіннотної школи. Відтак про життя в цих приміщеннях другої половини XX – поч. XXI ст. ми дізнаємось за спогадами офіцерів-ветеранів.

159-А РАКЕТНА БРИГАДА ОПЕРАТИВНО-ТАКТИЧНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ (1959 – 2003 РР.)

В. Самарцев у цій військовій частині служив з дня її заснування, пройшовши шлях від командира технічної батареї до заступника командира ракетної бригади. Тож його спогади є особливо цікавими. Ця ракетна бригада створена 1958 р. в м. Клинці (чи не звідти свого часу переселилися старообрядці в Приінгулля, де є тепер с. Клинці Кіровоградського р-ну?) Брянської області. У грудні перебазувалася на берег Аральського моря до м. Тахиаташ в Каракалпакії. А в травні наступного року бригада на чолі з генерал-майором В. Устиновим у складі двох дивізіонів (третій дивізіон

перебазувався до Марійської обл.) прибула до Кіровограда, де розмістилася в корпусах військового містечка на Ковалівці. Уже 1960 р. весь склад по тривозі було піднято і направлено на масштабні навчання “Дон” за участі танкових й ракетних частин у присутності самого керівника СРСР М. Хрущова. Там кіровоградці здійснили перші пуски ракет. Наступного року в жовтні дивізіони взяли участь в навчаннях на космодромі “Байконур” при здійсненні першого в СРСР підземного випробування ядерної зброї. Через місяць перший ракетний дивізіон став учасником параду на Червоній площі в Москві в річницю Жовтневої революції. 1963 р. закінчилося формування повного штату (третього дивізіону), навчання кадрового складу бригади та переозброєння з ракет Р-11М на Р-17. Того року командиром частини став полковник П. Нікітенко. Командиром дивізіону служив Герой Радянського Союзу С. Остащенко. На поч. 70-х рр. дивізіон бригади виїжджав до Пензенського ракетного училища для практичного забезпечення навчального процесу. Найбільше прослужили в частині у перші десятиріччя офіцери Крячко – 20 років, Биков і Самарцев – по 18, Ткачук – 15, Батін – 12, Милованов – 10 та ін. Парк ім. В. Леніна використовували для занять спортом, зокрема, бігом. Парк спецтехніки частини спорудили на Лелеківці, де обгородили парканом і садками виділену землю, облаштували тир, майстерні, теплі сховища, гараж, центр обчислювальної техніки. Особовий склад до тисячі військовослужбовців мав бути готовим за необхідності висунутися до театру бойових дій і використати оперативно-тактичні ракети 300-кілометрової дальності класу “земля – земля”.

Рівно через 55 років після створення частини заходжу до голови обласної ветеранської організації В. Єфименка, який з 1971 р. служив начальником штабу, а в 1974 – 1977 рр. – командиром бригади. Він розповідає, що був ініціатором “розміну” корпусів навколо парку із бригадою спецпризначенців (званих кіровоградцями десантниками). Станом на першу половину 1970-х по вул. Орджонікідзе напроти філармонії знаходилися,

зокрема, штаб, навчальне напівпідвальне приміщення, клуб, спортзал, їдальня, а по вул. Леніна – дивізійні казарми, стройовий плац, споруджене тоді сховище для техніки. В'їзд на подвір'я знаходився по вул. Леніна неподалік перехрестя з вул. Орджонікідзе. Тричі на день солдатам доводилося ходити з “палацових” казарм до їдальні в інший корпус і назад. Тож, коли число ракетників поступово зменшилося (від 1500 до 1159), відбувся обмін “палацу” на корпус по вул. Орджонікідзе, 13, напроти театру, де базувалася бригада спецпризначення, за якою залишилися склади (зокрема, в манежі зберігалися парашути). Сюди перевели особовий склад трьох дивізій, а також навчальний центр. Біля паркану з боку вулиці Медведєва знаходилася база військторгу. Після її переведення за межі цього містечка замість старих складів і стіни спорудили сховища для техніки, переведеної ракетниками з вул. Леніна. Їхня задня стіна стала водночас стіною-парканом частини.

Озброєння ракет ядерними боєголовками накладало особливий режим таємності. Скажімо, переміщення техніки допускалось лише вночі. Якщо завданням ракетників на випадок війни було максимально утаємничено добиратися в бік лінії фронту, принаймні, за кількасот кілометрів до неї, то сусіди-спецпризначенці мали виявляти подібні об'єкти потенційного ворога, зокрема, ракети з ядерними боєголовками. Тож практикувалися спільно навчання: перші покидали місто, а через деякий час другі вирушали на їх розшуки. Переможець навчань мав бути один. При цьому в повсякденному житті військовослужбовці-сусіди спілкувалися між собою, знали один одного в обличчя, мали спільні фотографії. Василь Костянтинівич називає ще не згаданих вище командирів частини підполковників та полковників: Комаров, Чернов, Грицевич (розпочинав службу начштабу дивізіону), Гарасевич, Жуков, Якуба. Шефами бригади були гірники з м. Тореза Донецької обл. Звідти приходило до третини новобранців частини. 1972 р. Кіровоград відвідала делегація на чолі з Героєм Соціалістичної Праці, легендарним

донбаським шахтарем Г. Стахановим. Далі ветеран надає для знайомства примірник майбутнього видання “Нарис короткої історії 159-ї ракетної бригади оперативно-тактичного призначення у запитаннях і відповідях” (ч. I. 1958 – 1978 рр.) колишнього рядового Ф. Демидюка, який дозволив підтвердити чи розширити вищеназвані спогади ветеранів. Тут же дотично переглядаю книгу колишнього командира частини П. Нікітенка “Життя прожити – не поле перейти. Повість про прожите”, написану цікавою живою мовою, в т. ч. й про кіровоградський період служби автора. Історію бригади увічнено й у ракеті “8-K11”, встановленій на постаменті на подвір’ї частини.

Ракетна бригада продовжила свій літопис у Збройних Силах України. Уже покоління солдат незалежної держави вранці бігало доріжками Ковалівського парку. Після ядерного роззброєння України штат поступово зменшувався і 2003 р. зрештою частину ліквідували, у зв’язку з чим стало можливим про неї сьогодні писати. Третього листопада відзначається день українських ракетних військ і артилерії в річницю початку визволення Києва (1943 р.). Це свято відзначається згідно Указу Президента України Л. Кучми від 31.10.1997 р. Ветерани радянських ракетних військ та артилерії традиційно святкують, як і за СРСР, свій професійний день 19 листопада, в річницю перелому битви під Сталінградом (1942 р.).

9-А БРИГАДА СПЕЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ (1962 – 1995 РР.)

“Уяви собі! Як тільки настає субота, так після обіду до півсотні місцевих дівчат чекають біля КПП у звільнення наших солдат. А я їм говорю: “Ну чого ви не йдете он до сусідньої частини?” Вони сміються. Голубі берети, тільники, характер і фізична підготовка справжніх чоловіків робили спецпризначенців престижними кавалерами. Багато з них одружилися на кіровоградках, залишилися в місті”.

(Із розповіді автору книги командира 9-ї бригади спеціального призначення 1976 – 1981 рр. О. Заболотного. 10 вересня 2013 р., м. Кіровоград.)

1962 р. створено 9-ту окрему бригаду спеціального призначення. Уже наступного року за успіхи в бойовій та політичній підготовці частину було нагороджено прапором. Бригаду відзначили грамотою військової ради Київського військочастини, серед спеціальних частин якого вона завойовувала перехідні призи, визнавалася кращою. На навчаннях кіровоградці демонстрували високі професійний рівень та польову виучку.

У бригаді готувалися групи (по 7, 14 бійців) першої черги, чийм головним завданням на випадок війни було з'ясувати місця знаходження ворожих ракет із ядерними боєголовками, великих штабів та їхнє знищення. Частина була кадрована, окрім кількох загонів, інші мали складати приписники ("партизани"). Бригада підпорядковувалася безпосередньо Головному розвідуправлінню (ГРУ) Генштабу Міноборони СРСР, територіально – військовому округові. Командирами служили полковники С. Єгоров, В. Павлов, В. Архіреєв, О. Гришаков, О. Заболотний, А. Чмутін, Ю. Воронов, В. Римар, В. Цимбалюк. Ветераном Великої Вітчизняної війни, як і ряд інших військовослужбовців, був заступник командира бригади Б. Бахін.

Скульптор В. Френчко, який проходив строкову службу в першій половині 70-х рр., згадує, що солдати ночували в приміщенні напроти парку, яке вони "ділили" з ракетниками, щоранку бігали по 10 кіл в парку, а основний час проводили на території за тодішнім будинком офіцерів по вул. Шевченка, де були штаб, клуб, інші структури частини.

Офіцери з Кіровограда направлялися до Афганістану після введення радянського військового контингенту. Влітку 1984 р. туди відбув сформований в бригаді загін спеціального призначення (доукомплектований

особовим складом із технікою з м. Білої Церкви). Структуру батальйону склали управління, три розвідроти на БМП та БТРах, авторота, батарея ЗСУ-23-4 (“Шилки”), взводи мінування та зв’язку, медпункт, їдальня, склади. Отримали нові БТР управління, техніку зв’язку, машини “Урал”. Завантажили навіть два вагони вугілля, цеглу, піаніно й більярд. Офіцери й прапорщики, які перебували на квартирному обліку, отримали житло. Про це та про дії частини в азійській країні згадуватиме через кілька десятиліть у мемуарній книжці “Уходит в ночь отдельный...” В. Петров, колишній начальник штабу загону. На озброєнні були автомати, пістолети, гранати, ножі, спецпістолети, снайперські гвинтівки. Підрозділ мав зупиняти, при потребі знищувати, каравани зі зброєю. Висока підготовка 668-го загону оцінювалася в донесеннях американської розвідагентури. У лютому 1989 р. кіровоградці під командуванням кавалера ордена Бойового Червоного Прапора, підполковника В. Горатьонкова виходили останніми з мусульманської країни, прикриваючи колону, у складі якої був командир 40-ї армії генерал Б. Громов, котрий у квітні уже в якості командира Київського військового округу на майдані Кірова прийняв доповідь про повернення до місця постійної дислокації в Кіровоград.

Імена загиблих під час бойових дій військовослужбовців бригади увічнили на пам’ятнику в частині. У 90-х рр. продовжували службу в місті на Інгулі, зокрема, “афганці” полковник В. Лупенко, підполковник А. Дерев’янка (кавалер трьох орденів Червоної Зірки, ордена Червоного Прапора, служив у миротворчих силах ООН в Югославії, навчався в коледжі морпіхоти в США у рамках програми “Партнерство заради миру”), майори В. Прохоренко та Ю. Олефіренко, прапорщик С. Серба. Г. Костильов удостоєний 2-х орденів Червоної Зірки, О. Сербін – ордена Червоного Прапора та ін. нагород. Ю. Компанієць увійшов до складу загону в грудні 1986 р., після лютого 1989 р. кавалер 2-х орденів Червоної Зірки продовжив службу в 9-й бригаді у Кіровограді.

Коли спалахнув кривавий міжетнічний конфлікт в Баку, туди відправили всю бригаду для вилучення зброї, відвернення насильств. Для цього збиралася оперативна інформація, проводилися обшуки, облави та ін. “У моїй особовій справі є запис про те, що я брав участь у виконанні бойового завдання з охорони й наведення громадського порядку в Азербайджані. Але ж це робота не для армії, а для правоохоронних органів! Я вже тоді розумів, що ця держава приречена: політикам вже не потрібні були ні армія, ні держава”, – згадував замполіт загону спецрадіозв’язку В. Токарєв. Далі була участь спецпризначенців у миротворчих батальйонах, зокрема, в Югославії.

У середині 90-х рр. бригада спецпризначення українських військ була переформована. У місті мешкає до 200 її ветеранів, ядро найактивніших складає 50. Вони збираються, зокрема, 2 серпня на день висококомобільних (повітрянодесантних) військ. Того дня дехто з них знову стрибає з парашутом. Як це робить на восьмому десятку літ О. Заболотний, котрий із 1973 р. був начальником штабу, а в 1976 – 1981 рр. – командиром бригади. Вересневого дня 2013-го записую цікаві спогади полковника у відставці. Саме з його останнім призначенням відбувся обмін приміщеннями з ракетниками. На подвір’ї колишнього “палацу” збудували їдальню, магазин, чайну (сьогодні б сказали кафе чи кав’ярню), заправку автомобілів (для переміщення станцій зв’язку і особистого складу). Коли рили котлован для останньої, натрапили на підземний хід з кам’яним зводом у напрямку Інгулу, Грецької церкви. Після огляду його архітектором командир наказав замурувати й знищити вхід, адже там щось небезпечно могло залишитися з війни. В’їзд до частини по вул. Леніна, який знаходився тоді ближче до театру, перенесли по інший бік приміщення, ближче до Ковалівки. Розбираючи для цього частину паркану, не могли роз’єднати цеглу, настільки був міцним цементний розчин, до якого, за переказами, додавали яєчний жовток. Подібна ж ситуація спостерігалась, коли цілий тиждень робили

прохід в стіні у самому приміщенні для більш раціонального руху солдатів. У тій стіні виявили вмуровану металеву коробку з миколаївськими грішми. У підвалі влаштували тир.

1978 р. в капітальному, зацементованому підвалі несподівано з'явилася вода на 1,5 метра (розлилася вона й біля приміщення з ковалівського боку, де почали рости очерети й квакати жаби). Відкачування потужними насосами нічого не дало. Тоді одеські науковці пояснили, що в Кіровограді є переміщувані підземні пласти води, які неможливо відкачати, вони відходять самі. Так і трапилось. А 1980 р. частина брала участь у боротьбі з паводком в області. Олександр Олександрович розповідає, що сам приймав тоді рішення терміново підняти всю бригаду, оскільки в окрузі його довго узгоджували. За це пообіцяли зняти з посади, але коли інформація через обком Компартії дійшла до самого керівника СРСР Л. Брежнєва, той дав згоду. Сюди прибув командувач Київським військовим округом, командир бригади і його підлеглі були нагороджені за порятунок людей. Кіровоградців тоді військові машини “Урали” перевозили на роботу і з роботи через міст на Інгулі, який вийшов з берегів у центрі міста. Масштабними були всесоюзні навчання підрозділів ГРУ “Сигнал – 80”, коли інгульські спецпризначенці були розкидані по всьому СРСР і ними звідси керували через потужні пересувні станції зв'язку. На випадок війни загони до 80-и осіб мали закидатися до ворожого тилу для організації руху опору. Влітку частина перебиралася на свою сільську базу. А за Лелеківкою було своє підсобне тваринне господарство.

Давали концерти свої духовий оркестр та вокально-інструментальний ансамбль “Голубі берети” (виходець з нього С. Яровий служив у Афганістані, сьогодні – учасник ансамблю з такою назвою в Москві, який приїжджає і до Кіровограда). Солдати й неодружені офіцери ходили на танці в парк ім. Леніна, який неофіційно називали “парк десантників”. Військовослужбовці бригади згодом ставали генералами, командирами

частин в СРСР, потім – Україні і Росії, спортсменами-парашутистами (команда бригади займала 1–2 місця в чемпіонаті радянських сухопутних військ). Колишній кіровоградський прапорщик Авдєєв довів свій рекорд до 6 тис. стрибків. Сам О. Заболотний має понад 2,5 тис. стрибків, перший – 60 років (!) тому у 16-річному віці. Уже у відставці на рубежі тисячоліть він, а за ним і ще 7 парашутистів у день молоді приземлились на центральному кіровоградському майдані, на місці, куди вказує палець бронзового Кірова. На завершення розмови ветеран показує численні фотографії тепер уже сивочолих колишніх товаришів по службі, з якими зустрічається, зокрема, 24 жовтня, в річницю створення радянських частин спеціального призначення.

У газетному інтерв'ю В. Іванов, який пройшов у бригаді службу від рядового до комвзводу, а потім офіцером курирував її по лінії служби безпеки, пройшов Афганістан, підкреслив, що за рівнем військової підготовки – інженерна й підривна справа, топографія, вогнева підготовка, радіосправа, іноземні мови – кіровоградські військовослужбовці могли дати фору курсантам кращих військових навчальних закладів. В усі часи ця частина була елітою військ спеціального призначення

ЗУСТРІЧІ В КОВАЛІВСЬКОМУ ПАРКУ

“Заходи у рамках святкування Дня міста в Кіровограді... 12.00 – 20.00 – у парку “Ковалівський”: виставка квітів, презентація квіткових гербів шкіл, алея казкових героїв “Рухайся зі смаком”, частування святковими стравами закладів харчування міста “Частуємо зі смаком” та гарбузовою кашею з “Гарбуз-фесту” у Козацькому містечку, концерт духової музики “Оркестр молодості нашої” у виконанні духових оркестрів Кіровограда, виступи театральних колективів ДЮКів, вистави за участі вихованців та педагогів ДНЗ, численні майстер-класи”.

(Що? Де? Коли? // “Народне слово”. 19 вересня 2013 р.)

Кіровоградці після війни в парках, скверах, на вулицях висадили понад 20 тис. дерев. Доцент О. Цигульська згадує, як з іншими школярами робила це в парку культури й відпочинку ім. В. Леніна. 1969 р. на одній з алей з'явився пам'ятний знак на честь страчених денікінцями Стратієнка, Білоконєва, Гончара, Дмитренка, Замуленка, Кириченка, Маштака, Науменка, Трегуба, Федорченків, Цесарського.

На закладеній парковій території діяла сцена літнього театру, на якій 29.05.1949 р. відбулися урочисті збори, присвячені 150-річчю із дня народження О. Пушкіна, організовані республіканським та обласним ювілейними комітетами, за участю заступника голови правління Спілки радянських письменників України П. Тичини, М. Рильського, народного артиста УРСР О. Юри – Юрського, колективу Державного симфонічного оркестру України. Повідомивши про цю подію через два дні “Кіровоградська правда” помістила фотографію городян біля входу в парк з підписом про

відкриття 29 травня міського парку ім. В.І. Леніна. Наступного року саме звідси розпочалися гастролі по області Львівської Державної хорової капели “Трембіта”. Цей майданчик теплої пори року використовували обласна філармонія, самодіяльні хорові колективи, гастролуючі циркові трупи, для демонстрації фільмів. У колишньому літньому (малому) манежі у парку була база із соління овочів, ці руїни у середині ХХ ст. вирішили використати для спорудження приміщення обласної філармонії, оскільки на нове будівництво дозвіл тоді отримати було важко. Фактично ж там постала нова споруда, зведена облрембудтрестом за півтора року. Офіційне відкриття відбулося 14 січня 1956 р. за участю Московського ансамблю естради й мініатюр. Користувалися в ті роки успіхом тут, зокрема, концерти квінтету бандуристів Н. Чередниченко, Г. Гордієнко, С. Пилипенка, В. Єфимчука, О. Чижевського. Крім виступів місцевих і приїжджих співаків, музикантів, танцюристів проходили концерти-лекторії, демонструвалися кінохроніка та повторно художні фільми.

Професору С. Мельничуку запам’яталися суботники студентів держпедінституту ім. О.С. Пушкіна на будівництві філармонії, з підсадження дерев і кущів навесні та восени у парку культури і відпочинку ім. В. Леніна. Молоді й дорослі кіровоградці переглядали фільми у літньому кінотеатрі і філармонії. Можна було втамувати спрагу прохолодними напоями чи й випити вина на розлив у буфетах, але людей на підпитку не було. Особливо людно ставало тут вечорами у недільні й святкові дні, коли суцільний людський потік з майдану Кірова, де переглядали документальні фільми на великому екрані на будинку товариства “Знання” і танцювали, направлявся до парку, зокрема на танцмайданчик біля атракціонів. Популярними тоді були танго, вальс, фокстрот. А масовий рух пішохідною центральною вулицею називали “шліфувати вулицю Леніна”.

Краєзнавець Ю. Матівос, який знає Кіровоград близько 60 років, пригадує “гарний металевий паркан навколо парку з оригінальною вхідною

аркою із гіпсовими фігурами в нішах. Деякий час вхід туди був платним (художник В. Волохов зазначає: у дні концертів. – С.Ш.), але у вихідні чи святкові дні там яблуку ніде було впасти. Можна було пройтися широкими, прямими, прибраними алеями, посидіти на охайних лавках за чепурними столиками чи між деревами посмакувати морсом, морозивом, які продавалися у ларках, кіосках, пригоститися в літньому ресторані. Діяли добре обладнані шахо-шашковий клуб, більярдна. Частенько влаштовували у парку рідкісні видовища приїжджі циркові актори: кімнати сміху, борцівські та боксерські ринги, розважали відпочиваючих ілюзіоністи, акробати. На все життя запам'ятався незвичайний витвір із бетону й води, обладнаний місцевими умільцями. У зв'язку з відкриттям Волго-Донського судноплавного каналу, дуже розхваленого на увесь світ газетами й радіо, кіровоградські архітектори відгукнулися на гучну подію створенням каналу в мініатюрі навколо пам'ятника Леніну. У ті часи біля нього ялини не росли. На цьому місці будівельники обладнали бетонні впадини, що зображували Чорне і Каспійське моря, відрізки річок Волги і Дону, з'єднали їх каналом, наповнивши водою і запустили в них велику рибу – коропів та карасів, либонь до кілограма вагою кожен. З ранку до вечора юрилися навколо “каналу” малеча й дорослі, не пригадую випадку, щоб хтось намагався зловити рибину чи кинути у воду якийсь предмет. Єдина, мабуть, у своєму роді у всій країні гідропоруда проіснувала кілька років, доставляючи насолоду тисячам людей. “Прикрашали” парк і штамповані на увесь колишній Союз пам'ятники і ширвжиткові “витвори мистецтва”. Кокетливо кликала до себе сфотографуватися залізобетонна “Дівчина з веслом”, утримував за золотаві крила лебедя кучерявочубий хлопчина, усіма кольорами райдуги вигравав на одній з алей фонтан. Довжелезні черги утворювали бажанчі покататися на гойдалках (улюблена розвага юнаків і дівчат), “чортовому колесі”, каруселях, центрифусі (море емоцій), дитячих залізницях, електроавтомобілях. Для “інтиму” встановлювалися під віттям

дерев і кущів лавочки. Аби запобігти аморальним витівкам, алеями повільно “прогулювалися” міліціонери. Під час спорудження філармонії частину паркану з боку вул. Орджонікідзе зняли для завезення будматеріалів. Звідси потім заходили відвідувачі до закладу культури. Поруч діяла бібліотека ім. І. Франка у приміщенні колишньої ветлікарні кінної школи. Філармонію ж було відгороджено новим парканом від іншої частини парку. У 60-х роках, у процесі “розгородження”, паркан навколо парку, як і інших закладів у місті, було знято”. До цього, згадує ветеран архівної справи О. Нагорний, у парк можна було потрапити і через невеликий вхід з боку вул. Фрунзе. Справа від центрального входу щорічно проходила виставка квітів. Діток возили дві конячки-поні.

Тут єдналися долі. Кіровоградка Ольга Олексенко розповіла автору книги, що саме на парковому танцмайданчику 18.06.1966 р. під мелодії духового оркестру познайомилася із своїм майбутнім чоловіком Володимиром. Від шлюбу народилися діти Світлана та Юрій. Романтичним почуттям сприяла оточуюча багата, ошатна, добре доглянута рослинність. Облвиконком рішенням № 213 від 6.6.1972 р. надав парку статус пам’ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення. Навесні 1984 р. автор цієї книги вперше після переїзду до Кіровограда взяв участь в шаховому турнірі саме в парковому клубі (вліво від входу) на свіжому повітрі у відкритій дерев’яній прибудові до стаціонарного приміщення. В останньому грали взимку, опалюючи грубку вугіллям. 23 вересня 1989 р. в суботу у програмі першого Дня міста на літньому майданчику відбулося свято народного мистецтва “Таланти твої Кіровоград” за участю народних аматорських хорових та інструментальних колективів, фольклорних ансамблів, солістів.

У роки незалежності парк отримав назву Ковалівський. Вперше в своїй історії він здавався в оренду, з якої повернений до міської власності навесні 2010 р. Серпневого дня того року, коли над Ковалівкою древній бог ковальства Сварог роздмухав усі свої гарячі міхи, заходжу до Навчального

центру цивільного захисту і безпеки життєдіяльності Кіровоградської області й слухаю розповідь заступника його керівника Л. Шевченка про приміщення колишнього штабного корпусу юнкерського училища, у якому цей підрозділ Міністерства надзвичайних ситуацій України розташувався 2005 р. В ході ремонту у метровій внутрішній стіні виявлено цеглину 1851 р виготовлення (тож не могло будівництво завершитися в 1848 – 1850 рр.). Фрагментарно збереглися старі опалювальні колодязі, каналізаційна труба, якою, за переказами, стоки потрапляли під приміщення у діжку (чан), котру вивозили підводою підземним маршрутом у бік В. Перспективної, Інгулу. Через широкий коридор зайшли з Леонідом Володимировичем до затишно-сонячних кабінетів співробітників, ошатної лекційної зали, оформлено-наочних навчальних аудиторій, методкабінету з бібліотечним фондом. За їх вікнами на колишніх кавалерійському плацу, бульварі зелено височать дерева.

У парку здійснено реконструкцію, 2011 р. проведено святково-розважальні заходи до 20-річчя Незалежності України, дня Кіровограда, 1 Травня. Нечасті в останні десятиріччя сильні морози дали можливість в лютому 2012 р. залити на парковому майдані відкриту ковзанку. Діє дитячий майданчик. Увечері тут знову вмикається електроосвітлення. 24 серпня 2013 р. відбувся святковий концерт, запис популярної обласної передачі “Киньте все, гармошка грає!”. Цього місяця через пресу до парку запрошували “бібліотека під зеленими вітрилами”, майстер-класи (зокрема, з брейк-дансу), молодіжна дискотека, на розвиваючі ігри для дітей, інтелектуальні ігри для дорослих. Понад дві тисячі дітей побували наступного місяця на обласному святі позашкільника з виставками виробів, театральньо-концертною програмою, майстер-класами, спортивними змаганнями. Традиційний велелюдний потік влився до парку на день Кіровограда. Масові заходи проходили й довкола нього, неподалік старого військового корпусу в районі перехрестя Дворцової вул. й Театрального

пров. відкрито скульптуру Наталки Полтавки, головної героїні з однойменної п'єси І. Котляревського. Твір скульптора Г. Савченка став частиною новоспорудженого фонтану.

Парк обіймає площу 8,3 га, має чотирикутну форму і радіальне розгалуження алей. Тут ростуть європейська ялина, канадська тополя, сріблястий клен, японська софора, туя та місцеві біла акація, чорна тополя, ясенелистий клен, кінський каштан, берест. Під їх квітучими кронами сидять пари різного віку. Тут призначають побачення і закохуються, прогулюються батьки з дітьми, дідусі й бабусі з онуками, зустрічаються старі друзі, відпочивають після занять студенти сусідніх факультетів держпедуніверситету ім. В. Винниченка та машинобудівного коледжу. А навкруги мріють вічнозелений самшит, гібридна троянда, козацький ялівець. Можна й не здогадатися не фахівцеві, що стала рідною Ковалівська земля для окремих екземплярів катальпи, біоти, айланти, гледичії. Над парком лине передзвін із сусідньої Покровської церкви. У стінах філармонії солов'їно звучить українська пісня, веселково квітує висока музика. А через перехрестя від парку запрошує на чергову виставу обласний академічний музично-драматичний театр імені Марка Кропивницького, де живе аура Корифеїв національної сцени. У 2009 – 2012 р. його приміщення ремонтувалося. До 130-річчя заснування національного професійного реалістичного театру українська інтелігенція, громадськість, науковці пропонували перейменувати вулицю Леніна в Театральну, але за рішенням міськради її частина (колишні Дворцовая та частина В. Донской) стала називатися Дворцова. Напроти колишньої кіннотної школи з іншого боку у вересні 2010 року урочисто відкрито пам'ятник В. Винниченку між корпусами держпедуніверситету його імені на початку вулиці Шевченка.

Вартовими древньо-молодого парку височіють 160-річні приміщення з військовою виправкою. Їх історія – в текстах шести охоронних архітектурно-історичних меморіальних дошок. В їх вікнах уявляються образи красунь

доньки Пушкіна Наталії та дружини Нейгауза, а потім Пастернака, Зінаїди. У струнких корпусах живе аура патріотичного обов'язку, військової честі багатьох поколінь вояків. Старі стіни пам'ятають юнкерів, курсантів, солдатів, офіцерів, генералів – борців за незалежність Батьківщини у військах Центральної Ради, УНР, Української держави, переможців фашизму, вартових рідної землі – десантників, ракетників, спецпризначенців. Відроджуймо пам'ять про лицарів національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. у музейних експозиціях, постаментах, пам'ятних знаках, дошках, назвах вулиць, наукових виданнях і газетних публікаціях, краєзнавчих конференціях. Адже вони поклали на олтар свою кар'єру, долю і життя за нашу сьогоднішню незалежність. Не забуваймо і шануймо героїв Другої світової війни.

...Перехрестя вулиць Дворцова й Орджонікідзе в обласному центрі. Тут по-особливому відчувається зв'язок епох. Між корпусами військового містечка та парком і завершимо нашу тривалу історичну екскурсію, розпочату ще з першої половини позаминулого століття на землі давньої української Ковалівки. Запрошуємо гостей і мешканців міста помилуватися пам'ятками архітектури, історії та мистецтва, відвідати заклади культури й відпочити в зеленій оазі цього куточка Кіровограда, призначати тут побачення й закохуватися, писати вірші й картини та сфотографуватися на згадку для наступних поколінь, для сімейних альбомів і чергових книг.

Історія “Вершників на Інгулі”

або

Що залишилося за текстом книги

19.01.09 № 21-2/2

Ректору Кіровоградського
державного педагогічного університету
імені В.В. (насправді, В.К. – С.Ш.)
Винниченка
Клочеку Г.Д.

Шановний Григорію Дмитровичу!

Кіровоградською обласною радою розглянуто звернення Федеральної служби Росії по нагляду за дотриманням законодавства у сфері охорони культурних цінностей щодо проведення в Кіровоградській області заходів стосовно відзначення 150-річчя з дня народження уродженця Єлисаветградської губернії (насправді, такої адміністративної одиниці не було. – С.Ш.), генерала від кавалерії Самсонова О.В.

Просимо з нагоди відзначення пам'ятної події провести на історичному факультеті КДПУ ім. В.В. (насправді, В.К. – С.Ш.) Винниченка відповідні заходи.

Про перелік зазначених заходів та час їх проведення просимо повідомити Кіровоградську обласну раду.

З повагою

Заступник голови обласної ради

Я. Бондар

* * *

№111

Заступнику голови

16 лютого 2009 р.

Кіровоградської обласної ради

Бондарю Я.А.

Шановний Якове Андрійовичу!

Згідно Вашого листа № 21-2/2 (отриманого 29.01.2009) щодо необхідності виконання звернення Федеральної служби Росії з нагляду за дотриманням законодавства у сфері охорони культурних цінностей про відзначення 150-річчя з дня народження генерала О.В. Самсонова на факультеті історії та права розглянуто і знайдено можливим внести зміни до планів роботи на весну – літо 2009 року. Розроблено проект ювілейних заходів.

Водночас суттєвою проблемою є відсутність або обмаль документальних першоджерел для наукових досліджень, конференцій, публікацій, виступів в ефірі. У зв'язку з цим просимо подання вказаній Федеральній службі Росії щодо: 1) повідомлення нею точних числа, місяця і місця (це не могло бути у Єлисаветградській губернії, як вказано у Вашому листі, оскільки такої не існувало) народження генерала з посиланням на джерела інформації; 2) передачі з Росії до бібліотеки КДПУ ім. В. Винниченка копій: а) книги “Ряснянский С.А. Исторический очерк Елисаветградского училища с воспоминаниями питомцев школы: К столетию со дня основания училища. Нью-Йорк: Издание “Объединение бывших юнкеров ЕКУ”. 1965. – 239 с.; б) документів Єлисаветградського кавалерійського училища, де служив Самсонов; в) документів Зінов'євської кавалерійської школи ім. Будьонного за 1921 – 1933 рр. (передано до Москви в 1950-х рр.).

Будемо вдячні за повідомлення наслідків вказаного звернення до російської служби та інформацію: на які кошти ми можемо розраховувати на виїзд у Маловисківський район, проведення конференції, видання друкованої продукції тощо.

З повагою,

перший проректор Кіровоградського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка, професор

Завіна В.І.

* * *

14 грудня 2009 р.

Заступнику голови

Кіровоградської обласної ради
Бондарю Я.А.

Шановний Якове Андрійовичу!

На факультеті історії та права завершуються заходи, заплановані згідно листа-доручення Кіровоградської обласної ради №11-2/2 від 19.01.2009 р. про відзначення 150-річчя з дня народження генерала О. Самсонова. Зокрема, кандидатом історичних наук Шевченком С.І. підготовлено рукопис книги “Кавалерія на Інгулі. Від Єлисаветградського училища до Зінов’євської школи (1850-і – 1930-і рр.)“, один із підрозділів якої присвячений начальнику місцевого кавалерійського училища генералу О. Самсонову.

Виходячи з цього та на підставі наших листів №№ 110–111 від 16.02.2009 р. просимо виділити кошти на видання вказаної книги. За попередніми обрахунками редакційно-видавничого відділу КДПУ ім. В.Винниченка кількості її примірників можуть коштувати близько 10 000 грн. Значна частина накладу буде надана у розпорядження Кіровоградської обласної ради.

З повагою,

перший проректор, професор

Завіна В.І.

* * *

№154-н
26.06.2013

Директору ТОВ “Імекс-ЛТД”
Саміляк Т.С.
25006, м. Кіровоград,
вул. Декабристів, 29

Шановна, Тамаро Сергіївно!

2009 року згідно переліку заходів КДПУ ім. В. Винниченка до ювілею генерала Самсонова, складених позапланово згідно листа Кіровоградської

обласної ради (котра отримала відповідне прохання з Федеральної служби Росії за дотриманням законодавства у сфері охорони культурних цінностей) доцент кафедри всесвітньої історії С.І. Шевченко написав на пропозицію деканату факультету історії та права монографію “Кавалерія на Інгулі. Від Єлисаветградського училища до Української школи ім. Будьонного (1850-і – 1930-і рр.”. Рукопис прорецензували два кандидати історичних наук і рекомендували до друку на кафедрі всесвітньої історії та у вченій раді КДПУ ім. В. Винниченка. За відсутності коштів на видання в обласній раді, автор передав тоді її рукопис видавництву “Імекс-ЛТД”.

Щиро дякуючи за Ваше співробітництво з нашими провідними науковцями при виданні їхніх книг і статей, просимо повідомити перспективи виходу монографії доцента Шевченка С.І., що пов’язано з науковою звітністю за 2013 рік та вивченням питання про можливу публікацію авторського дослідження у видавництві держпедуніверситету в кредит.

З повагою,

проректор з наукової роботи та міжнародних зв’язків

КДПУ ім. В. Винниченка

М.І. Садовий

Л.М. Філоретова,

декан факультету історії та права

“И ваши кудри, ваши бачки...”

*Вы, чьи широкие шинели
Напоминали паруса,
Чьи шпоры весело звенели
И голоса,*

*И чьи глаза, как бриллианты,
На сердце вырезали след, –
Очаровательные франты
Минувших лет!*

Кавалеристи Єлисаветграда! Це і про них в тому числі писала Марина Цветаєва у своєму знаменитому вірші “Генералам двенадцатого года”. Життя нашого міста нерозривно пов’язане з кавалерійським училищем, воно багато в чому сформувало його зовнішній і внутрішній вигляд і навіть, вибачте, вплинуло на генофонд. І як мало сьогодні ми знаємо про нього, про його випускників! Хто з вас знає, наприклад, що з 1100 царських генералів Першої світової війни 316, майже кожен третій, був випускником Єлисаветградського офіцерського кавалерійського училища? І що перші вистави майбутнього театру корифеїв проходили в Манежі училища і більшість ролей у них виконували юнкери?

Кіровоградське видавництво “Імекс лтд.” підготувало до друку шикарне видання “Кавалерія: від Єлисаветградського офіцерського училища до Української кінної військової школи імені Будьонного (1850 – 1930 рр.)”. Автор тексту (насправді, книги. – С.Ш.) – наш відомий історик і краєзнавець Сергій Іванович Шевченко.

Розповідає Олександр Чуднов, який брав участь у створенні книги – підбирав картографічний матеріал, фотознімки, архівні матеріали:

“Коли я дізнався, що Сергій Шевченко написав цю книгу, я звернувся до директора видавництва Тамари Саміляк – ми повинні видати цю книгу! Хоча я знав, що темою кавалерійського училища давно займається Віктор Петраков (випускник кіровоградського педінституту імені Пушкіна, начальник Управління по збереженню культурних цінностей Федеральної служби з нагляду за дотриманням законодавства в галузі охорони культурної спадщини, Росія, Москва. – Авт.). У нього зібраний величезний матеріал по училищу. Але коли я прочитав текст Сергія Шевченка, то зрозумів, що навіть якщо Петраков напише свою книгу, то вона буде іншою, абсолютно не в тому дусі, як зробив Сергій Іванович. І хай буде дві книги!

Робота над книгою розтягнулася на цілих чотири роки. З певної точки зору це добре. Тому що за ці роки ми багато чого в книзі уточнили. Ми

навіть прибрали три розділи з розповідями про видатних особистостей, але які все ж таки мало мали відношення до училища.

Тут не було вини Сергія Шевченка. За ці роки з'явилося видання спогадів генерала УНР Михайла Омеляновича-Павленка, де багато цікавого розказано та яке дозволило нам дещо уточнити. Але основна причина затримки у часі в тому, що військові навчальні заклади знаходилися у сфері вищих інтересів Російської імперії, а потім Радянського Союзу. І всі більш-менш значущі документи перебувають за межами нашої держави. Треба віддати належне авторові – він постійно “стукався” в архіви різних країн. Не тільки Росії. Наприклад, цілий розділ книги написаний на основі матеріалів з одного приватного архіву у Великобританії.

Така деталь – для того, щоб уточнити дату виведення кавалерійського училища з нашого міста, він чекав відповіді майже півтора року, поки не отримав точну дату цього виходу. Це не якийсь малозначущий факт, він дозволяє зрозуміти, чому саме у 1932-му (насправді, в 1933. – С.Ш.) році історія училища припинилася, і зв'язок цієї події з Голодомором.

Особливість книги і в тому, що ми заради неї об'єдналися з Шевченком, перебуваючи, скажімо так, на різних ідейних та ідеологічних позиціях. І з цього союзу, мені здається, вийшла об'єктивна історія такого складного явища, як ця вікова присутність еліти держави на нашій території, її вплив на різні соціальні інститути.

Коли починалася робота, Сергій Іванович не мав доступу до основного джерела інформації на цю тему – книги полковника Сергія Миколайовича Ряснянського, виданої в США до сторіччя кавалерійського училища. Коли книга стала доступною в електронному вигляді, ми свідомо пішли на те, що майже не використовували викладене в ній. Ми поважаємо авторське право, для нас його дотримання є непорушним і не обговорюється. Але ми сподіваємося, що рано чи пізно книга Ряснянського і у нас буде видана.

При роботі над книгою нашим завданням було не тільки відкрити читачеві цей цілий світ кавалерійського училища та його людей, але і подати матеріал у сучасному вигляді, який сучасній людині близький. І за кожною ілюстрацією, за кожним портретом в цій книзі – ціла історія пошуку! Можна написати окрему повість про те, як ми шукали портрети тих чи інших діячів.

Нам хотілося, щоб ілюстрації були унікальними, щоб видання представляло вищий рівень – як текстологічний, фактичний, емоційний, так і зовнішній. Тому вели пошуки, і в цьому нам допомагали багато людей в різних країнах – Росії, Казахстані, Чехії, Великобританії та інших.

Сам масштаб цього навчального закладу вражає. Ті 316 генералів Першої світової війни – це не штабні генерали, а всі бойові, як правило, георгіївські кавалери. Нашим завданням було показати кавалерійське училище в особистостях. Був дуже важкий вибір, тому що один список випускників з короткою біографією склав би два томи по тисячі сторінок кожен. Це важливо і цікаво, але нашим завданням було розкрити ворота цього навчального закладу, щоб кожен кіровоградець, проходячи повз, бачив у цих стінах нинішніх казарм не тільки безнадійну вохру миколаївських часів, а й ті надії і людські долі, ту історію, що творилася всередині цих стін.

Повість починається не з історії юнкерського училища, а раніше, з історії офіцерської кавалерійської школи, яку створив генерал Оффенберг. Про нього мало хто пам'ятає, спочатку і в книзі про нього не згадувалося, але ми вирішили розповісти і про те, що було раніше, з чого все починалося. Дуже примітна особистість був цей Оффенберг, який змінив саме поняття про те, що таке кавалерист-офіцер. До нього кавалерист – це був міцний чолов'яга, який міг добре скакати та сильно рубати. Але Оффенберг дійшов висновку у 1840-х роках, що характер війни змінюється. Кавалерист повинен вміти не тільки чистити коня і махати шаблею, але повинен думати, міркувати на полі бою як стратегічно, так і тактично. Тому й виникла наша школа як, скажімо по-сучасному, курси підвищення кваліфікації імперських

офіцерів. Викладали найкращі вчителі, з Академії Генштабу в тому числі. Такі, наприклад, як полковник Микола Новицький, товариш Добролюбова, Некрасова, Чернишевського. Ця людина мала безпосереднє відношення до звільнення з кріпацтва останніх членів сім'ї Тараса Шевченка. Лекції з теорії малих воєн, які він створив, написав, прочитав в Єлисаветграді, а потім видав, і донині є настільною книгою у світі для всіх, хто вивчає природу тероризму.

У Руській державній бібліотеці (колишня бібліотека імені Леніна), де зберігається друкований примірник видання цих лекцій, Віктору Васильовичу Петракову дали тільки сфотографувати титульний лист. Тому що ця книга належала великому князеві Миколі Миколайовичу Романову, покровителю кавалерії взагалі та Єлисаветградського училища зокрема. Микола Дементійович Новицький увійшов в історію військової науки, і ми віддаємо йому належне в нашій книзі.

Одним з останніх начальників училища, до революції 1917-го, був полковник Карпенко. Для того, щоб у книзі з'явилася його фотографія, Сергію Івановичу вдалося списатися з його нащадками, які живуть в Англії. Вони приїжджали до нас у Кіровоград, ми ходили вулицями нашого міста, вони дали багато матеріалу, запропонували частину архіву.

За однією з фотографій письменник Анатолій Василенко на наше прохання тринадцять (!) разів їздив в архів підмосковних Хімок, поки не вийшло.

Рецензував книгу доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук Тарас Чухліб. І його відгук позитивний, ряд зауважень ми врахували. Тепер справа за малим – потрібно книгу видати. Поки вона існує в електронному вигляді та в одному екземплярі. Ми сподіваємося на підтримку влади в цьому питанні. Ми хочемо повернути місту пам'ять про училище, яке значно вплинуло за всю свою історію на все, що тут відбувалося, формувало

образ міста й околиць. Саме училище прищепило місту інтелігентність, аристократизм, перетворювало його з провінційного зубожілого містечка на центр тяжіння культури і мистецтв, задавало загальний високий рівень у всьому. Книга про Єлисаветградське кавалерійське училище повинна стати доступною для всіх.”

Геннадій Рибченков // “Україна-Центр”. 25 липня 2013 р.

Юні вершники на древньому Інгулі

В цікавому матеріалі Г. Рибченкова “И ваши кудри, ваши бачки” (“УЦ”, 25.07.2013 р.) йшлося про підготовку до видання моєї праці “Кавалерія”. З огляду на річницю Єлисаветградського кавалерійського юнкерського училища (перший наказ датований 25 вересня 1865 року) та майбутній ювілей початку підготовки кавалеристів у місті (січень 1859 року) хотілося б додати інформацію і від себе, як автора цієї роботи. У ній йдеться про підготовку в Єлисаветграді-Зінов’євську військових вершників від імперської доби до радянського голодомору 1933-го. Серед них – генерали російських царської, червоної й білої армій, українського війська, радянських збройних сил, офіцери з відомих родин, губернатори, голова уряду Української держави, Герої Радянського Союзу й ін. В училищному “палаці” на початку Дворцової вулиці мешкали й юні красуні Н. Дубельт (донька О. Пушкіна) та З. Єремєєва (майбутня дружина Нейгауза, а потім Б. Пастернака). Як писалася книга?

... Серпень 1992 року. На квартирі знайомого викладача держпедінституту ім. О. Пушкіна, краєзнавця пролунав телефонний дзвінок. Москвич, колишній кіровоградець, запитав господаря (не називаю прізвищ, бо це була приватна розмова), чи не має він матеріалів про Єлисаветградське

кавалерійське училище. Той відповів негативно і передав трубку мені. Я, пропрацювавши до цього 8 років директором держархіву області, повідомив про відсутність документального фонду згаданого закладу і виразив готовність все ж зайнятися виявленням для нього цих матеріалів в обмін на матеріали з московських архівів з тематики, яка мене тоді цікавила. Співрозмовник не згодився на це, повідомивши, що з архівами не працює. На всякий випадок я відмічав звідтоді згадки про училище, які траплялися в різних джерелах. Невдовзі виявив, що фонд Української кінної школи ім. Будьонного у середині 1950-х років перевезено з Кіровоградського облархіву до Москви в Центральний держархів Червоної армії. Вже пізніше дізнався, що саме в Москві у Російському державному військово-історичному архіві знаходяться і щонайменше кілька справ Єлисаветградського кавучилища.

... Січень 2009 року. Декан факультету історії та права Кіровоградського держпедуніверситету ім. В. Винниченка В. Філоретов показав мені листа заступника голови обласної ради, де, у відповідь на звернення (яке додавалось) Федеральній служби Росії з нагляду за дотриманням законодавства у сфері охорони культурних цінностей пропонувалося нашому факультету провести заходи до 150-річчя генерала Самсонова. Він запропонував мені написати книгу про цього начальника училища, вважаючи, що її видання влада фінансує. Сказавши, що про нього щось принципово нове навряд чи вдасться виявити, я запропонував написати книгу з історії закладу, відвівши там О.Самсонову підрозділ і включив цей пункт, складаючи план заходів на факультеті. План було вислано керівництву облради на його прохання. Того року виповнювалося також 150 років з часу початку навчальної підготовки кавалеристів у нашому місті, 95 років від початку Першої світової війни та 65 років з дня визволення України й області від фашистів, а 2010 року – 145 років від заснування юнкерського училища та 65 років з дня закінчення Другої світової війни. Зрештою, ні кіровоградські,

ні московські офіційні структури –зарубіжні ініціатори відзначення генеральського ювілею, до фінансування публікації не долучилися. Водночас до рукопису виявив інтерес представник місцевого видавництва “Імекс” О. Чуднов, котрому я його надав, розповівши вищевикладене.

... Червень – липень 2013 року. У видавництві та зі шпальт “України-Центр” я дізнався про завершення роботи над макетом і вихід одного сигнального примірника, у процесі чого книгу перетворили на книгу-альбом, автора книги – в автора тексту, додали упорядника ілюстрацій (яких включили велике число) О. Чуднова. Очевидно, коли буде знайдено джерело фінансування, у світ вийде добротне, презентабельне в поліграфічному відношенні видання, яке має задовольнити смаки гурманів-бібліофілів, стати гарним подарунковим варіантом для мешканців і вітчизняних та закордонних гостей міста, ілюструватиме видавничий рівень Центральної України на фахових виставках. Водночас я вирішив повернутися до першого, скромного в дизайнерському відношенні варіанту авторської книги (назвавши її “Вершники на Інгулі”), текст якої рекомендовано до друку вченою радою КДПУ ім. В. Винниченка у 2009 та 2013 роках. Повернено іменний та географічний покажчик, підрозділ про вільнокозацького ватажка, одного з близьких соратників Скоропадського Полтавця-Остряницю, який вірогідно навчався в Єлисаветграді. Знято всі кілька десятків відібраних тоді мною фотографій для першого варіанту, за винятком деяких, отриманих з Росії від І. Шепетова та з Англії від Т. Карпенко. Їх вміщено на обкладинці. Додано фактаж, нагромаджений цільовим чи випадковим шляхом на вересень 2013 року, в т.ч. виокремлено підрозділ про племінницю одного з керівників ЄКУ З. Єремєєву (Нейгауз, Пастернак), коротко розказано про нью-йоркську книгу спогадів вихованців училища 1965 року (можливість нею користуватися я отримав лише в середині серпня цього року), про радянські військові частини ракетників та спецназівців, базовані в колишньому навчальному закладі. Доповнено список літератури, водночас з нього

вилучено назви сплагіатованих (які мають запозичені в інших авторів матеріали, в т. ч. з нью-йоркських спогадів, без посилань на них) публікацій. Якщо не виявиться бажаючих фінансувати видання, воно вийде накладом у кілька десятків примірників, передовсім для бібліотек, музеїв, архіву, які опрацьовані при написанні книги. Незалежно від того, у якій черговості побачать світ книга “Вершники на Інгулі” та книга-альбом “Кавалерія”, вони взаєморекламуватимуть (що ми тепер, зокрема, робимо) і взаємодоповнюватимуть одна одну. Між тим, згадана стаття в “Україні-Центр” (її текст включено до “Вершників”) та чотири десятки моїх публікацій з досліджуваної тематики в газетах за чотири роки зробили свою справу: у серпні ще не існуюче видання вже запитували у відділі краєзнавства обласної бібліотеки ім. Д. Чижевського.

Сергій ШЕВЧЕНКО // Україна-Центр. 26 вересня 2013 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

А.С.Л. Къ заметке Н.Д.Н. “Къ біографіи Т.Г. Шевченка” // Кіевская Старина. Т. XXV. – 1889. – Апрель. – С. 190–193.

Аванпосты легкой кавалеріи: Воспоминанія / Сост. Ф. Де-Брак. – Елисаветградъ: Южно-Русская Типографія А.І. Болтянского, 1908. – 318 с.

Амвросій Ждаха. Малюнки до українських народних пісень: Підбірка листівок / Вст. ст. та упор. текстів укр. нар. пісень Максим’юка Т.І., підг. м-лів Дерун Л.В., Лещинська Н.А., Озерянська І.М., Солодова В.В. – Одеса: ОКФА, 1996. – 5 с., 23 лист.

Андрійцьо В. Микола Аркас і Український театр Закарпаття // Пам’ять століть. – 2009. – № 3–4. – С. 115-122.

Антоненко-Давидович Б. На шляхах і роздоріжжях: Спогади. Невідомі твори. – К.: Смолоскип, 1999. – 288 с.

Архів автора, листи і фотографії Ю. Шепетова (С.-Петербург), спогади Ю. Матівоса, В. Івановича (Кіровоград), відповіді Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Центрального держархіву органів влади та управління України, Російського державного військово-історичного архіву, Ф. Плотніра (Н. Прага) і Т. Карпенко (Англія), 2009 – 2011 рр.

Архів Української Вільної Академії у США, ф. XXXVIII (Є. Маланюка), спр. 1470 (використано ксерокопію, надану Л. Куценком, 2004 р. Кіровоград).

Афанасьєв-Чужбинський О.С. Подорожня записка // Єлисавет (Кіровоград). – 1992. – 24 травня. – С. 2.

Багацький Л. “Тихий Дон” на берегах Інгулу // Кіровоградська правда. – 2013. – 18 жовтня.

Белов І. Гвардійці Південного фронту // Військо України. – 2011. – № 1. – С. 40–42.

Белов И.М., Шепетов Ю.И. Грейговский прорыв – судьба Южного фронта. Август 1941 года // Молодіжне перехрестя (Кіровоград). – 2006. – 23 серпня.

Белявский В.А. Стрелы скрестились на Шпрее. – М.: Воениздат, 1973. – 302 с.

Белявін Ф., Курас І. Перед вирішальним виступом // Кіровоградська правда. – 1968. – 7 червня.

Бескровный Л.Г. Армия и флот России в начале XX в.: Очерки военно-экономического потенциала. – М.: Наука, 1986. – 238 с.; его же. Русская армия и флот в XIX веке: военно-экономический потенциал. – М.: Наука, 1973. – 616 с.; его же. Русское

военное искусство XIX в. – М.: Наука, 1974. – 360 с.

Білошанка В. Отаман Пилип Хмара – борець за волю України // Красзнавці Кіровоградщини 10-й річниці незалежності України: Матеріали обласної красзнавчої конференції 22 травня 2001 року. – Кіровоград, 2002. – С. 30–34.

Болдирев О.В. Одеська громада: істор. нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – почат. XX ст. – Одеса: Маяк, 1994. – 144 с.

Боротьба робітників і селян за встановлення й зміцнення радянської влади на Єлисаветградщині (1917 – 1920 рр.): Збірн. документів і матеріалів. – Кіровоград: Обласне видавництво, 1957. – 350 с.

Босий П., Кизименко П. З історії міста Єлисаветграда // Весь Кіровоград. – К., 1997. – С. 2–10.

Босько В.М. Визначні постаті Степової Еллади. – Кіровоград: ВЦ “Інформаційна мережа”, 2004. – 376 с.; його ж. Військове містечко // Освітнянське слово (Кіровоград). – 2003. – № 6. – С. 8; його ж. Історичний календар Кіровоградщини на 2006 рік. Люди. Події. Факти. – Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2005. – 140 с.; те ж саме. – ... на 2007 рік... – “Полімед-Сервіс”, 2006. – 162 с.; Те ж саме. – ... на 2008 рік... – Центр.-Укр. вид-во, 2007. – 244 с.; те ж саме. – ... на 2009 рік... – 2008. – 242 с.; те ж саме. – ... на 2010 рік... – 2009. – 260 с.; його ж. Кавалерійське училище – гордість Єлисаветграда // Вечірня газета (Кіровоград). – 2010. – 26 листопада; його ж. Незвичайний випускник Єлисаветградського кавалерійського училища: Замість служби “царю и отечеству” Амвросій Ждаха служив українському мистецтву // Народне слово (Кіровоград). – 2001. – 23 серпня. – С. 3.

Бракер Н. Микола Федорович Федоровський. Перший український діяч м. Єлисавету // Єлисавет. – 1992. – 28 жовтня. – С. 1; її ж. Опанас Іванович Михалевич (1848–1925 рр.) // Там само. – 1992. – 8 липня (Передр. із: За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття / За ред. акад. Грушевського. Кн. 6. – Харків – К.: Держвидав України, 1930. – С. 153–165).

Бугское казачество и военные поселения (Летописные наброски о. Владимира Лобачевского) // Киевская Старина. – 1887. Т. XIX. – Декабрь. – С. 591–626.

Буравченков А.А. Сословный состав юнкеров Елисаветградского кавалерийского училища в годы первой мировой войны (К вопросу о социальном составе офицерского корпуса русской армии) // Первая Правобережная научная конференция по историческому краеведению (тезисы докладов). – Кіровоград: Облуправление по статистике, 1988. – С. 49–51.

Ведомости Елисаветградскаго Городскаго Общественнаго Управленія. – 1895. – 4 марта, 16–17 апреля; 1899. – 10, 18 февраля, 4 марта, 24 апреля, 13 мая, 10, 19 августа; 1903. – 10 августа; 1904. – 1, 8 апреля, 6, 23 мая, 11 июля, 17 августа.

Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – 254 с.

В ім'я України: Василь Нікітін: листи, статті, спогади: Збірн. / Укл. Шевченко С.І., Печериця Т.В. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2011. – 106 с.

Весь Елисаветградъ: Справочная книга. Изд. Бродскаго Л.Г. и Шабадаша М.З. – Годъ I. – Елисаветградъ: Лито-Типогр. Д.М. Шполянскаго, 1909. – 288 с.

Винниченко й Українська соціал-демократія (1900–1919). – К.: Парлам. вид-во, 2008. – 280 с.

Вівсяна І.А. Українські Січові Стрільці на Єлисаветградщині: Навч.-метод. матеріали для вчителів. – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – 68 с.

Відомості тижневика “Наша хата” (Єлисаветград). – 1918. – 6, 20 грудня.

Военная энциклопедия. – Т. X. – СПб., 1912. – 642 с.

Военная одежда русской армии. – М.: Воениздат, 1994. – 382 с.

Война и миръ (Елисаветград). – 1919. – 2 декабря.

Волков С.В. Офицеры армейской кавалерии: Опыт мартиролога. – М.: Русский путь, 2004. – 624 с.; его же. Офицеры российской гвардии. – Там же, 2002. – 568 с.; его же. Русский офицерский корпус. – М.: Военизд., 1993. – 368 с.

Волковинський В.М. Армія і народ: 20–30-ті роки (Участь трудящих України у зміцненні Червоної Армії). – К.: Либідь, 1990. – 128 с.; його ж. Нестор Махно: легенди і реальність. – К.: Перліт продакшн ЛТД, 1994. – 256 с.

Воспоминания Андрея Михайловича Достоевского. – Л.: Госиздат, 1930. – 432 с.

Гальперин М. Воздушный казак Вердена: Повесть-хроника. – 2-е изд., доп. – М.: Мол. Гвардия, 1990. – 332 с.

Географическо-статистический словарь Россійской имперіи / Сост. П. Семёнов. Т. II. – СПб., 1865. – 898 с.

Генерал Александр Самсонов: возвращение: Материалы к биографии / Сост. А.В. Чуднов. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2011. – 196 с. ил.

Глушко А. Неизвестный Лангемак. Конструктор Катюш. – М.: Яуза, 2012. – 512 с.; его же. Офицер русского флота // Деловая слава России. – 2007.

Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн. 1. 4-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – 333 с.

Голось Юга (Елисаветград). – 1907. – 20 февраля, 17 апреля; 1909. – 17, 30 июня; 1910. – 24 февраля, 11 марта, 4 апреля, 27 ноября; 1911. – 28 октября; 1912. – 25, 29, 31 июня, 28 июля, 31 августа, 5, 21 сентября, 27, 30 октября; 1913. – 15 января, 4, 18 сентября; 1914. – 8 февраля, 9, 20–21, 28–29 августа, 2, 13, 21 сентября; 1915. – 3, 6–7, 15 мая, 21–22, 24 сентября, 21–22 ноября; 1916. – 9, 12–13, 17, 21, 26, 28 августа, 17, 21, 25, 27 ноября; 1917. – 9 марта, 1 августа, 8, 12 сентября, 3, 29 октября; 1918. – 10, 14, 20, 23–24 января, 10, 13, 16, 23, 26 марта, 6, 14, 17, 26–27 апреля, 11, 14, 17, 23–24 мая, 23, 27 июня, 1–3, 9–10, 12 июля, 16 октября; 1919. – 3, 8, 20 октября, 5, 8–9, 15–16, 19–20 ноября, 15 декабря.

Голяховский С. Кароль Шимановский. Ивашкевич Ярослав. Встречи с Шимановским (фрагменты). – М.: Музыка, 1982. – 143 с.

Гомзин Б. У двадцяті роковини відновлення Гетьманства в Україні // За велич нації. У двадцяті роковини відновлення української гетьманської держави / Перевид. – Нью-Йорк: Булава, 1955. – С. 17–21.

Гончарова О. Духовна вервиця: Петербург – Єлисаветград – Софія // Народне слово. – 2013. – 5 вересня.

Горліс-Горський Ю. Холодний Яр: Роман. – Львів: Червона калина, 1994. – 341 с.

Государственный совет. – Петроградъ, 1915.

Гриббе А.К. Графъ Алексей Андреевичъ Аракчеевъ (Изъ воспоминаній о Новгородскихъ военныхъ поселеніяхъ). 1822–1826 // Русская Старина. Т. XII. – 1875. – С. 83–123.

Губенко А.Л. Архитектурные памятники Кировоградщины республиканского значения: Путеводитель. – Кировоград, 1989. – 15 с.

Гуцалюк О. Гонка розоруження – 2004 // Україна-Центр. – 2004. – 4 января; её же. Свидетели “Черного января” // Там же. – 19 марта; её же. С днём рождения, школа мужества // Там же. – 2005. – 23 июля.

Даценко В.В. Щоб пам’ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945). Історико-публіцистичний нарис. – Кіровоград: ТОВ “Імекс-ЛТД”, 2009. – 304 с.

Державний архів Кіровоградської області, ф. 7, оп. 2, спр. 24, 51–52, 201, 203, 703; ф. 14, оп. 1, спр. 1873; ф. 18, оп. 1, спр. 539, 578; ф. 19, оп. 1, спр. 15, 44; ф. 20, оп. 2, спр. 9; ф. 21, оп. 1, спр. 19; ф. 56, оп. 1, спр. 1, 10, 98; ф. 78, оп. 1, спр. 1142, оп. 2, спр. 76, 596, 829, 898; оп. 3, спр. 139, 154, оп. 6, спр. 68, оп. 7, спр. 467, оп. 14, спр. 13; ф. 369, оп. 1, спр. 32; ф. 434, оп. 1, спр. 18; ф. 456, оп. 1, спр. 8; ф. 721, оп. 1, спр. 1–5, 7, 9–11; Ф. 840,

оп. 1, спр. 1–4; Ф-2с. оп. 1, спр. 16, 13, 129; ф. П-2, оп. 1, спр. 1878; ф. П-5907, оп. 2р, спр. 14274, 2478, 5907, 6044, 6292, 7504, 8200, 8481, 8785, 9088, 10823, 19102; ф. Р-210, оп. 1, спр. 6; ф. Р-215, оп. 1, спр. 134, 155; ф. Р-242, оп. 1, спр. 526; ф. Р-250, оп. 1, спр. 1860; ф. Р-2494, оп. 1, спр. 1.

Добролюбов Н.А. Собрание сочинений. Т. 9. Письма. – М.: Художест. лит., 1964. – 699 с.

Долгих М.В. До 65-річчя Кіровоградської обласної філармонії // Актуальні аспекти дослідження історії міста: Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. II ч. – Кіровоград: ПП “Поліграф-Терція”, 2006. – С. 46–53.; її ж. Нейгаузи: варіації на елісаветградську тему. – Кіровоград: Вид. Лисенко В.Ф., 2013. – 336 с.; її ж. Постановки “Вечорниць” П.І. Ніщинського на елісаветградській сцені // Краєзнавчий вісник Кіровоградщини / Вип. II. – Кіровоград: Центр.-Українське вид-во, 2008. – С. 178–184.

Дон-Аминадо. Поезд на третьем пути. – М.: Книга, 1991. – 336 с.

Дорошенко Д.І. Історія України, 1917–1923 рр. В 2-х т. – К.: Темпора, 2002; його ж. Українська трагедія: Спогади з Другої світової війни. – Нью-Йорк: б/в, 1980. – 224 с.

Дузь П.Д. История воздухоплавания и авиации в России (июль 1914 г. – октябрь 1917 г.). – 3-е изд., доп. – М.: Машиностроение, 1989. – 336 с.

Дубинский И.В. Особый счёт. – М.: Воениздат, 1989. – 256 с; его же. Портреты и силуэты: Очерки. Документальная повесть / Вст. слово Маршала Советского Союза, дважды Героя Советского Союза П.К. Кошерева. – К.: Дніпро, 1982. – 535 с.

Дьяконов М.В. К биографическому словарю московских зодчих XVIII – XIX веков (извлечение из архивов) // Русский город: Сборн. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – Т. 5. – С. 214–215, 414–415.

Эрдели Г.Я. Воспоминания // Московский журнал. – 2009. – № 1. – С. 6–23.

Егоров А.И. Авиация в недалеком будущем // Красный путь (Елисаветград). – 1923. – 9 мая; его же. Создадим аэродром // Червоний шлях (Єлисаветград). – 1924. – 9 травня.

Євтимович В. Перше ставлення в гетьмана // За велич нації... – С. 143–158.

Елисаветград и елисаветградцы: диалог веков. Энциклопедия на компакт-диске / Сост. и изд. Чуднов А. – Кіровоград, 2004.

Елисаветградскій Вестникъ. – 1880. – 21 мая, 13 июня, 4 июля; 1885. – 1 января.

Елисаветградскія Новости. – 1904. – 25 февраля.

З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 8–9; 1999. – № 1/2. – С. 61–86; 2002.

– № 2. – С. 245.

Загаров О.Л. // Енциклопедія Українознавства. Т. 2 / Перевид. в Україні. – К.: Глобус, 1994. – С. 708.; Мистецтво України: Біогр. довід. – К.: Українська енцикл., 1997. – С. 248–249.

Зайончковский П.А. Военные реформы 1860 – 1870 годов в России. – М.: Наука, 1952. – 370 с.; его же. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX – XX столетий. 1881 – 1903. – М.: Мысль, 1973. – 351 с.

Записки П.Н. Глебова // Русская старина. – 1905. – Январь. – С. 91–112.

Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889 – 1960): Праці історико-філософської секції / Записки НТШ. Т. CLXXXVI. – Париж–Мюнхен: Б/в, 1969. – 359 с.

Здір Л. Будинок для муз // Народне слово. – 2004. – 20 травня.

Зінов'євський пролетар. – 1930. – 1, 4 травня.

Зиновьевский пролетарий. – 1926. – 3 ноября.

Зленко Г. Книга пам'яті. Оповіді та розвідки літературного слідопита. – Одеса: Маяк, 1971. – 252 с.

Изъ записок сенатора А.Я. Стороженка. Военное поселение кавалерии въ Херсонской и Екатеринославской губерніях // Киевская Старина. – 1884. Т. X. – Ноябрь. – С. 447–477.

Известия (Елисаветград). – 1919. – 6 апреля, 5 июля; 1921. – 2 декабря.

Іноземні підприємці в Україні (за документами Меморіального архіву Роберта Ельворті) / Упор. П. Босий. – Кіровоград: Littera, 1999. – 184 с.

Историческій Вѣстникъ. Т. СXXXII. – 1913.

Историческій очеркъ г. Елисаветграда / Сост. и изд. А.Н. Пашутинъ. – Елисаветградъ: Лито-Типографія Бр. Шполянскихъ, 1897. – 311 с.

Историческій очеркъ Елисаветградскаго кавалерійскаго училища съ воспоминаніями питомцевъ школы къ столетію со дня основанія училища / Под ред. Ген. Шт. полк. С.Н. Ряснянскаго. – Нью-Йорк: Изданіе объедин. б. юнкеровъ Елисаветградскаго училища, 1965. – 235 с.

Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.: УРЕ, 1972. – 816 с.

Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Вид. 4-те, доп. – Львів: Світ, 1992. – 702 с.

Історія українського війська (1917–1995) / Упор. Дашкевич Я. – Львів: Світ, 1996. – 840 с.

Історія українського війська. Ч. 2. Збройні сили сучасної доби. – К.: МП “Пм’ятки

України”, 1992 (Львів, 1936). – 568 с.

Кавтарадзе А.Г. Военные специалисты на службе Республики Советов, 1917 – 1920 гг. – М.: Наука, 1988. – 278 с.

Карасьова Н. Лицар ефіру // Вечірня газета. – 2002. – 15 листопада.

Кеуко Е. Историческая записка по архитектуре Кироваграда. Рукопись (Відділ мистецтв Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. Чижевського).

Кизименко П. Пам’ять степів: Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. – Кіровоград: ПВЦ “Мавік”, 2003. – 246 с.

Кіровоградська обласна організація Українського товариства охорони пам’яток історії та культури, матеріали про І. Шепетова.

Кіровоградська правда. – 1989. – 1 вересня.

Кіровоградський міський літературно-меморіальний музей ім. І.К. Карпенка-Карого, КМЛМ – КН 2063 НД (Мелешко Ф. Участь глodosян у визвольній боротьбі: Спогади (машинопис); 2065 НД (Мелешко Ф. Українські січові стрільці на Єлисаветчині. – 23 с. Машинопис); фонозапис спогадів Т. Нікітіної 1997 р.

Кіровоградський обласний краєзнавчий музей, КОМ № 10524 АИ 2647 (Ростовцева О. Микола Федорович Федоровський) (машинопис).

Кіровоградський обласний центр науково-технічної творчості учнівської молоді, поточний архів, ескіз проекту приміщення ремісничо-грамотного училища.

Коваль Р. За волю і честь: Воєнно-історичні нариси. – К.: Діокор, 2005. – 404 с.; його ж. Коли кулі співали: Воєнно-історичні нариси. – К.: Діокор, 2006. – 624 с.; його ж. Операція “Заповіт”. Чекістська справа № 206: Історичний нарис. – Вінниця: ДП “Державна картографічна фабрика”, 2007. – 232 с.

Ковальчук М. Війна з більшовицькою Росією за незалежність. 1917 – 1920. – К., 2007. – 72 с.; його ж. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння. – К.: Темпора, 2006. – 576 с.

Кокін С.А., Пиєнніков О.М. Без строку давності. До 60-річчя “викриття органами НКВС так званої “Військово-фашистської змови у Червоній Армії” // З архівів ВУЧК ... – 1997. – С. 135–168; 1998. – № 1–2. – С. 135–173.

Колекція листівок і світлин Ю. Тютюшкіна (Кіровоград).

Колянчук О. Увічнення нескорених. Українські військові меморіали 20 – 30-х рр. ХХ ст. у Польщі. – Львів, 2003. – 246 с.

Кораблин В.М. Кироваград – город авиационный. – Кироваград: Редакционно-издательский отдел управления по печати, 1991. – 32 с.

Короткий історичний нарис Української кінної школи ім. т. Будьонного. – Зінов'євськ: Друкарня Української кінної школи, 1925. – 58 с.

Костенко С. Війська, обвіяні всіма вітрами // Кіровоградська правда. – 2000. – 1 серпня.

Кошевой П.К. В годы военные. – М.: Воениздат, 1978. – 283 с.

Красные вехи: Сборн. воспоминаний и материалов революционного движения на Зиновьевщине. – Первый выпуск. – Зиновьевск: Червоний шлях, 1925. – 206 с.

Красный путь. – 1922. – 3 мая, 1 июня; 1923. – 1, 5–6, 23, 31 мая.

Краткий исторический очеркъ военно-учебных заведений 1700–1910. / Сост. Ф.В. Греков. – М.: Типографія Вильде, 1910.

Кропивницький М. Твори в шести томах. Т. 6. – К.: Держвидав художньої літератури, 1960. – 671 с.

Кротов О. Бунт військових поселенців у Зибковому // Кіровоградська правда. – 2002. – 26 січня.

Кудлач В. Феномен Амвросія Ждахи // Чорноморські новини (Одеса). – 2009. – 29 жовтня.

Кукин В. Это было под Попельней... // Герои тревожных рассветов: Очерки. – К.: Рад. письменник, 1978. – С. 109–115.

Куценко Л. Dominus Маланюк: тло і постать. – Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2001. – 264 с.; його ж. “Дружнє слово почув...” // Кур’єр Кривбасу. – 2002. – Січень. – № 146. – С. 171–207; його ж. “Народу самосійні діти...” Українська доля Дикого поля. – Кіровоград, 2005. – 120 с.

Летающие тузы. Российские асы Первой мировой войны / Авт. текст. Митюрин Д., Медведько Ю., Лойко А., Степанов Б. (ред.). – С.-Пб.: ГИЦ “Новое культурное пространство”, 2006.

Лисенко А. На чолі повстанських мас: Отаман Никифор Григор’єв // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 61–86.

Лука Ю. Рубан: Роман. – Б/о. – 78 с.

Лист у вічність: Спогади про Юрія Яновського. – К.: Дніпро, 1980. – С. 87–97.

Листи до Т.Г. Шевченка. 1840 – 1861. – К.: АН УРСР, 1962.

Лісниченко Ю. Наші – на чужій війні // Вечірня газета. – 2006. – 2 червня; його ж. Таємниці Кіровоградського спецназу // Там само. – 2006. – 31 березня.

Лободаєв В.М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. – К.: Темпора, 2010. – 672 с.

Льота О.М. М.Ф. Федоровський (1838 – 1918). Невтомний трудівник на народній ниві. – Кіровоград: РВГ КДПУ ім. В. Винниченка, 1999. – 32 с.

Ляховецький М. Лютчики. – К.: Молодь, 1977. – 237 с.

Мазепа І. Україна в вогні й бурі революції. 1917–1921. Ч. II. Кам'янецька доба – зимовий похід. – Мюнхен: Прометей, 1951. – 245 с.

Манагаров І.М. У битві за Харків. – Х.: Прапор, 1975. – 200 с.

Маленький Париж. Єлисаветград в старій відкритці / Авт.-сост. Петраков В.В., Машковцев В.П. – М.: Пинакотека, 2004. – 124 с.

Маршанін А. До історії розвитку військової справи в місті Єлисаветграді середини ХІХ – початку ХХ століття // Актуальні аспекти дослідження історії міста... – С. 115–119.

Матівос Ю.М. Пам'ятники і пам'ятні місця революційної слави Кіровоградщини: Маршрути екскурсій. – Кіровоград: Облполіграфвидав, 1989. – 8 с.; його ж. Сторінки безсмертя: Історико-краєзнавчий нарис. – Кіровоград: Степ, 2005. – 172 с.

Мистецтво України: Енциклопедія. В 5 т. – К.: Українська енциклопедія ім. М. Бажана, 1995. – Т. 1: А–В. – 400 с.

Митрофаненко Ю. Селянські рухи революційного періоду 1917 – 1920-х рр. на теренах сучасної Кіровоградщини // Наукові записки. – Вип. 18. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – С. 220–226.

Мустафин В.А. Александръ Васильевичъ Самсоновъ (15 августа 1914 года) // Историческій Вѣстникъ. – 1916. – Сентябрь. – № 9. – С. 383–405.

Н.П. Императоръ Николай І въ Єлисаветградѣ в 1851 г. (Изъ воспоминаній старого солдата // Русская старина. – 1898. – Декабрь. – С. 657–665.

Н.П. Н.Ф. Федоровский; Николай Федорович Федоровский (по личным воспоминаниям) // Голосъ Юга. – 1918. – 10 (23) июня.

На память о родном крае. История Центральной Украины в слове, красках, photographиях и почтовых открытках /Авт.-сост. Чуднов А. – Кіровоград: Имекс-ЛТД, 2008. – 432 с.

Наша жизнь (Єлисаветград). – 1918. – 7–9, 11–15, 17, 19, 21, 29 декабря.

Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). – К.: Держ. вид. літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1957. – 559 с.

Народное образование въ Єлисаветградскомъ уезде Херсонской губ., въ 1905 году / Сост. школьнымъ бюро Єлисаветградской Уездной Земской Управы. – Єлисаветградъ: Типографія М.А. Гольденберга, 1906. – 142+Ліс.; то же. – ... въ 1906 году..., 1908. – 173+49 с.; то же. – .. въ 1909 году..., 1910. – 120 с.; то же. – ... въ 1911 году..., 1912. –

80 с.; то же. – ... в 1913 году..., 1914. – 92 с.; то же. – ... в 1914 году..., 1915.

Нейгауз С. Воспоминания. Письма. Материалы. – М.: Сов. композитор, 1988. – 207 с.

Никитенко П. Жизнь прожить – не поле перейти: Повесть о прожитом. – К., 2005.

Нікітін. Початок Жовтня в Зінов'євську // Червоний шлях. – 1925. – 7 листопада.

Новий шлях (Єлисаветград). – 1918. – 7 грудня.

Новицкий В.Д. Из воспоминаний жандарма. – М.: МГУ, 1991. – 254 с.

Олейников А.И. Рождённая на землях запорожских. – К.: Политиздат, 1974. – 156 с.

Ольшанский В. Обелиск у дороги // Идут дозоры на границу. – К.: Политиздат Украины, 1985. – С. 110–119.

Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). – К.: Темпора, 2007. – 608 с.

Павлович (Св. Пр.). Изъ воспоминаний священника о жизни и службе в военномъ поселеніи // Кіевская Старина. Т. X. – 1884. – Сентябрь. – С. 168–172.

Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – В 4-х т. – К.: Будівельник, 1985. – Т. 2. – С. 336.

Панченко В. Небо Левка Мацієвича. – К.: ПУЛЬСАРИ, 2009. – 52 с.

Пастернак Б. Второе рождение. Письма к З.Н. Пастернак: Воспоминания / Сост. Н.А. Пастернак. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 480 с.

Перелік пам'яток містобудування, архітектури, садово-паркового мистецтва національного і місцевого значення та виявлених в Кіровоградській області // Народне слово. – 2008. – 31 січня.

Петров В.Г. “Уходит в ночь отдельный...” – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – 43 с.

Планъ г. Елисаветграда / Сост. городской землемеръ П.З. Рябковъ. – Изд-во Елисаветградской городской управы. – 1913 г.

Плотнір Ф. Я мріяв стати кавалеристом // Народне слово. – 2000. – 21 вересня.

Постолатій В.В. Педагогічна освіта на Кіровоградщині (1865 – 1965 рр.). – Кіровоград, 2006. – 144 с.

Рапопорт В.Н., Геллер Ю.А. (Алексеев Ю.) Измена Родине. – М.: РИК: “Стрелец”, 1995. – 464 с.

Рибченков Г. “И ваши кудри, ваши бачки...” // Україна-Центр. – 2013. – 25 липня.

Рожнова Т., Рожнов В. Жизнь после Пушкина: Наталья Николаевна и её потомки. – СПб.: Вита Нова, 2001. – 727 с.

Ромашенко О. Маржанівська трагедія 1943-го // Народне слово. – 2011. – 6 грудня.

Рудыковский А.П. Устройство военных поселений. (Изъ записокъ отставного маіора). 1820 – 1821 гг. / Сообщ. Н. Рудыковский // Русская Старина. – 1873. – Т. VIII. – С. 594–596.

Русова С. Мемуари. Щоденник. – К.: Поліграфкнига, 2004. – С. 90.

Русскій біографіческий словарь. Дибелнов-Дядьковский. Репр. изд. Спб., 1905. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 748 с.

Рутыч Н.Н. Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России: Материалы к истории Белого движения. – М.: ООО “Издательство Астрель”: ООО “Издательство АСТ”: АНО “Редакция альманаха “Российский архив”, 2002.

Рябковъ П.З. Краткій исторический очеркъ Елисаветградскаго Общества распространенія грамотности и ремесель. 1873–1898 г. – Елисаветградъ: Изд. Общества, 1898. – 41 с.

Савченко В.А. Симон Петлюра. – Харьков: Фолио, 2004. – 415 с.

Самчук И.А., Скичко П.Г. Атакуют десантники. – М.: Воениздат, 1975. – 179 с.

Свято-Преображенський собор: Книга-альбом / Авт. текст. Левицький В., Чуднов О. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2005. – 352 с.

Сергеев В. На зламі. Соціально-економічні процеси на придніпровських територіях Херсонської губернії напередодні та під час Української національної революції 1917 року. – 2010 р. Рукопис (Світловодський міський краєзнавчий музей).

Систематическій сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871 – 1903 гг. – Елисаветградъ: Тип. М.А. Гольденберга, 1905. – Т. 1. – 773 с.

Скальковский К. За годъ: Воспоминанія. Историческіе очерки. – Публицистика. – Всячина. – Дневнікъ. – Меланхолика. – Путевыя впечатленія. – С.-Пб.: Типогр. А.С. Суворина, 1905.

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К. – Філадельфія, 1995. – 493 с.

Слащов Я.А. Белый Крым 1920 г. Мемуары и документы. – М.: Наука, 1990. – 272 с.

Слюсаренко В. Зелені шати нашого міста // Актуальні аспекти дослідження історії міста... – С. 151–158.

Смотренко В.В. Архивы Эльворти как источник новых сведений по истории

города и края // Проблемы вивчення історії міста Кіровограда (до 240-річчя заснування міста). – Кіровоград, 1994. – С. 44–45.

Соколов Г. Історична і статистична записка про військове місто Єлисаветград // Єлисавет. – 1993. – 14 січня.

Соціалістичний наступ (Зінов'євськ). – 1931. – 20, 23; 1932. – 4 травня; 1933. – 27 лютого, 4, 16 травня.

Списокъ землевладельцевъ Александрійскаго уѣзда на 1896 годъ. Приложение къ Статистическому Отчёту Александрійской Земской Управы за 1895 годъ. – Александрія: Типографія Ф.Х. Райхельсона, 1896. – 110 с.

Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – 546 с.

Справа “Всесоюзної військово-офіцерської організації “Весна” // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2002. – № 1. – С. 11–84.

Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919 – 1939 роках. – Торонто: НТШ, 1965. – 288 с.

Столица и усадьба (Петроград). – 1916. – 15 мая. – № 58. – С. 48.

Стученко А.Т. Гартована юність. – К.: Рад. письменник, 1967. – 299 с. (или его же: Завидная наша судьба. – М.: Воениздат, 1964. – 257 с.)

Суворов В. Очищение: Зачем Сталин обезглавил свою армию? – М.: АСТ, 1989. – 480 с.

Т. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. – К.: Наук. думка, 1966. – 492 с.

Такман Б. Августовские пушки. – М.: Молодая гвардия, 1972. – 496 с.

Тарковская М. Осколки зеркала. – М.: Дедалус, 1999. – 285 с.

Тинченко Я. Голгофа русского офицерства в СССР. 1930–1931 годы. – М.: Московский общественный научный фонд, 2000. – 496 с.; його ж. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921). – К.: Темпора, 2007. – Кн. 1. – 535 с.; його ж. Українські збройні сили: березень 1917 – листопад 1918 рр. (організація, чисельність, бойові дії). – К., 2009. – 480 с.

Тичина П.Г. Подорож з капелою К.Г. Стеценка. – К.: Рад. письменник, 1982. – 261 с.

Тобілевич С. Мої стежки і зустрічі. – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1952. – 475 с.

Турченко Ф.Г. Полтавець-Острияниць Іван Васильович // Українська козацька мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 403.

Тутак А. Несгибаемый: Документальная повесть. – Днепропетровск: Промінь,

1977. – 159 с.

Тютюшкін Ю.В. Записки Марії Плахотіної // Кіровоградський краєзнавчий вісник / Вип. I. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2007. – С. 105–168.

Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза: Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.

Урочисті збори в Кіровограді // Кіровоградська правда. – 1949. – 31 травня.

Феденко П. Минуло півстоліття: Зимовий похід Армії Української Народної Республіки. 1919 – 1920 рр. – Нью-Йорк: Свобода, 1972. – 78 с.

Федоровский Н.Ф. Сорокалѣтіе просвѣтительнаго общества / Воспоминанія учредителя // Ежегодникъ “Голоса Юга”: Адресъ-календарь. (Справочная книга по г. Елисаветграду и уезду, с діаграммами, рисунками, портретами и шаржами). – Елисаветградъ: Издание редакції газети “Голосъ Юга”, 1913. – С. 167.

Ферро М. Николай II. – М.: МО, 1991. – 350 с.

Фет А. Воспоминания. – М.: Правда, 1983. – 696 с.

Харук А. Крила України: Військово-повітряні сили України, 1917 – 1920 рр. – К.: Темпора, 2008. – 96 с.

Херсонскія Епархіальныя Ведомости. – 1902. – № 2. – 16 января.

Хорунжий Ю.М. Садовський садить сад – з Марією і без: Роман. – К.: Фенікс, 2005. – 392 с.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1705, оп. 1, спр. 7. (Використано копію з фондів Світловодського міського краєзнавчого музею.)

Цубенко В.Л. Документи з історії військових поселень в Україні. – К.: САГА, 2008. – 376 с.

Чабаненко В.В. Прославлені у віках: Нариси про Героїв Радянського Союзу – уродженців Кіровоградської області. – Дніпропетровськ: Промінь, 1983. – 367 с.

Чаговецъ В. Саксаганський П.К. Життя і творчість. – К.: Мистецтво, 1951. – 99 с.

Червоний шлях. – 1924. – 10–11, 13–14, 23, 30 травня; 1925. – 1 травня, 7 листопада.

Чижев Б. В небе Кировоградщины. – Кировоград, 2007 – 2008.; его же. Дорога предков. – Кировоград, 2003. – 221 с.

Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907). – Нью-Йорк: УВАН, 1959. – 502 с.; його ж. Щоденник (1918 – 1919). У 2-х т.: Док.-худ. вид. – К.: Темпора, 2004. – Т. 2. – 464 с.

Чорний О. Повстання Бузького козачого війська 1817 року / У вимірах часу.

Олександрівщина в період XVIII – XXI ст. – Олександрівщина: РВО “Олександрівщина”, 2012. – С. 77–87.

Чуднов О. Яків Васильович Паученко // Єлисавет. – 1993. – 10 червня.

Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 17 с.

Шевченківський словник. Том другий. – К.: УРЕ, 1972. – 408 с.

Шевченко С. Автограф від президента // Кіровоградська правда (КП). – 2010. – 8 квітня; його ж. Англійка Анна Секкомбе: Кіровоград – рідне місто мого дідуся // Вечірня газета (ВГ). – 2010. – 3 вересня; його ж. Боротьба за Ковалівський парк // ВГ. – 2009. – 11 вересня; його ж. Бригада особливого призначення // Народне слово (НС). – 2013. – 24 жовтня; його ж. “Вечорниці” крізь століття // НС. – 2010. – 18 лютого; його ж. “Вечорниці” на Інгулі // ВГ. – 2009. – 4 вересня; його ж. Від Інгулу до Туманного Альбіону // НС. – 2010. – 23 грудня; його ж. Відданий українській справі // ВГ. – 2010. – 26 листопада; його ж. Відроджена воля // КП. – 2011. – 14 жовтня; його ж. Вулиці Шевченка і Жовтневої революції могли сполучитися // ВГ. – 2009. – 23 жовтня; його ж. Голова міської думи із сережкою та гусарськими звичками // НС. – 2013. – 11 липня; його ж. Жертви Добрармії // ВГ. – 2011. – 28 січня; його ж. Загадка “КР” // Молодіжне перехрестя. – 2008. – 13 серпня; його ж. Їхав Новицький в Україну // ВГ. – 2009. – 7 серпня; його ж. Козацький отаман // НС. – 2010. – 23 лютого; його ж. Колиска українських військовиків // КП. – 2011. – 22 лютого; його ж. Командир Куреня смерті Олександр Козубський // ВГ. – 2013. – 20 вересня; його ж. Красуня Зінаїда // НС. – 2013. – 26 вересня; його ж. Командувач національної авіації // ВГ. – 2010. – 19 лютого; його ж. Листівки Амвросія Ждахи // ВГ. – 12 березня; його ж. Листівки задля пожертв на пам’ятник Кобзареві // КП. – 2010. – 16 березня; його ж. Меморіальна дошка батькові // НС. – 2010. – 6 січня; його ж. Микола Аркас, син Миколи Аркаса // ВГ. – 3 квітня; його ж. Музична палітра степового краю // Давні джерела юних мелодій. – Кіровоград, 2009. – С. 3–17; його ж. На Інгул, до тески-приятеля // НС. – 2011. – 8 лютого; його ж. На українському Інгулі // НС. – 2009. – 8 жовтня; його ж. Недоспіване кохання Марії // НС. – 2007. – 8 листопада; його ж. Піонери інгульського неба або Рік високих ювілеїв // НС. – 2010. – 13 квітня; його ж. Племінник Кобзаря // ВГ. – 2010. – 5 березня; його ж. Полонив жіночі серця, гетьманської бурави не здобув // НС. – 2013. – 31 жовтня; його ж. Таємниці старого палацу // НС. – 2010. – 19 січня; його ж. Тут виховували героїв // НС. – 2010. – 8 липня; його ж. Учень Немировича-Данченка // Ведомости плюс. – 2010. – 16 июля; його ж. Чи був Добролюбов “малопарижанином”? // НС. – 2010. – 9 лютого; його ж. Чому зійшов з розуму архітектор

палацу? // ВГ. – 2009. – 19 червня; його ж. Юні вершники на древньому Інгулі // Україна-Центр. – 2013. – 26 вересня; його ж. Юнкерське кавалерійське // ВГ. – 2008. – 18 липня; його ж. Як Марія Никифорова встановила радянську владу на Інгулі // НС. – 2010. – 21 січня.

Шевченко С. Військо і театр в долі М. Аркаса-молодшого (перші десятиріччя ХХ ст.) // Аркасівські читання: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. – Миколаїв, 2012. – С. 32–38.

Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. У 12 т. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 6. – 632 с.

Шепель Ф. Гірка “ягода” дворянина Ерделі // Реабілітовані історією. Кіровоградська область. Кн. 3. – Кіровоград: МПП “Антураж А”, 2005. – С. 15–18; його ж. Микола Садовський: під “недремним оком” ГПУ // День. – 2003. – 14 березня; його ж. Справа “Школа” // Сільські вісті (К.). – 2003. – 28 листопада.

Шепетов Ю. Грейгівський прорив // НС. – 2013. – 22 серпня – 10 жовтня; його ж. Первые гвардейцы Южного фронта. История 14-й гвардейской Винницкой стрелковой дивизии. Ч. 1. Рождение гвардии. – 2006. – Рукопис: його ж. Шляхи Господні... До 110-річчя Героя Радянського Союзу генерал-майора І.М. Шепетова // НС. – 2012. – 22 листопада – 13 грудня.

Шляховий К. Генерал О.В. Самсонов. Від Таненберга до Якимівки // Історія України. – 2003. – Лютий. – С. 1–4; його ж. Єлисаветградське юнкерське кавалерійське училище // Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції “Культурно-освітні процеси краю у ХІХ столітті”. – Кіровоград, 2002. – С. 56–63; його ж. Козаки – будівельники фортеці святої Єлисавети // Науковий збірник Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – С. 31–46.

Шмаглит Р.Г. Белое движение. 900 биографий крупнейших представителей русского военного зарубежья. – М.: Зебра Е, 2006. – 346.

Шумков А.А. Новицкие. Дворяне Псковской губернии. Серия “Свод поколений росписей”. Вып. 10. – СПб.: ВИРД, 1999. – 32 с.

Щербина В. Изъ семейнаго архива. I. Записки Андрея Петровича Рудыковского (1796 – 1874) // Киевская старина. – Т. XXXVII. – 1892. – Апрель. – С. 1–21.

Щусь О.Й. Повернути ім'я героя. Розповідь про комдива Д.А. Шмідта // Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 382–405.

Юрченко А.Н. Записки краеведа. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 1999. – 206 с.

Южные отклики (Елисаветград). – 1907. – 1 февраля.

Ярош В.П. Почесні громадяни м. Кіровограда. – Кіровоград: Редакційно-видавничий відділ облполіграфвидаву, 1989. – 26 с.; його ж. Хороший дарунок кіровоградцям // Кіровоградська правда. – 1956. – 15 січня.

Яцюк В. Віч-на-віч із Шевченком: Іконографія 1838 – 1861 років. – К.: Балтія Друк, 2004. – 111 с.; його ж. “Не забудьте пом’янути...” Шевченківська листівка як пам’ятка історії та культури. 1890 – 1940. – К.: Криниця, 2004. – 486.

Internet-джерела:

Акацатов Владимир Викторович. Родовое гнездо.

[regiment.ru/reg/VI/C/18/htm.].

Асеев Михаил [<http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=3370>].

Афросимов Михаил [<http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=2738>].

Выгран Владимир Николаевич. Вайтенс Филипп Петрович. Центр изучения фамилий [<http://baza.vgd.ru/18/74238/>].

Дворянский род Рогге (Rogge). Самые известные в роду. Ипполит Михайлович Рогге [attachment:/l/rogge-ippmih.htm].

Дом Романовых. Константин Константинович.

[http://www.museum.ru/1812/Persons/Romanov/kons_kon.html].

Дробиш-Дробышевский Феликс

[<http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=3106>].

Желенский Валериан [<http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=2821>].

Казаков Александр [<http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=1822>].

Казаков Матвей [<http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=3972>]

Костенко Александр [<http://www.gwar.ru/persons/persons.html?id=2854>].

Литвинов Александр Иванович [ru.wikipedia.org/wiki].

Николаев Александр Михайлович

[<http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=3310>].

Новиков Александр Васильевич [[www. hronos](http://www.hronos)].

Посников Сергей [<http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=3874>].

Родовое гнездо. Ганский Борис Михайлович

[<http://rodovoyegnezdo.narod.ru/Personalii/borishanski.htm>].

5-й Гусарский Александрийский Ея Императорского Величества Государыни Императрицы Александры Феодоровны полк. Краткие сведения об офицерах-Александрийцах.: Сукачёв Лев Павлович, Чупрунов Александр Иванович. [<http://blackhussars.ucoz.ru/publ/1-1-0-60>].

Российская Императорская Армия. Аветисов Александр Григорьевич.
[attachment:/1/18 .htm].

Российская Императорская Армия. Шангин Игорь Антонович.
[attachment:/1/17.htm].

Сахаров Владимир Владимирович [ru.wikipedia.org/wiki].

Смоляк Петр [http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=3181].

Соломахин Михаил [http://www.gmar.ru/persons/persons.html?id=1735].

Тиличев Сергей [http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=3273].

Форум истории и реконструкции [http://www.1914.borda.ru/71-4-0-00000179-000-40-0].

Шмидт Петр [http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=3914].

ДАНІ ПРО АВТОРА

Шевченко Сергій Іванович, народився в с. Водяному Добровеличківського р-ну, закінчив Павлівську середню школу Світловодського р-ну Кіровоградської обл. По завершенні навчання на історичному факультеті Київського ордена Леніна державного університету ім. Т.Г. Шевченка здобув кваліфікацію історика-архівіста та викладача історії й суспільствознавства, а також звання лейтенанта Збройних Сил СРСР.

Працював архівістом I категорії, завідувачем Світловодського державного міського архіву, директором Державного архіву Кіровоградської області. Закінчив аспірантуру Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Захистив кандидатську дисертацію на тему “Україна в міжнародних економічних відносинах (1950 – 1980-і рр.)”. Кандидат історичних наук. Доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Автор понад 200 наукових праць, в т. ч. в Сербії, Росії, Білорусі, Польщі з проблем міжнародних відносин України, минувшини Центрально-українського регіону, військової, освітянської, сільської історії, міжслов'янських зв'язків, життєпису окремих персоналій і родин краю, архівознавства, історіографії та ін. Окремими виданнями вийшли у Кіровограді в ХХІ ст.: “Кіровоградщина – козацький край”, “На пограниччі культур: Кіровоградщина – Польща в літературних зв'язках (XIX – поч. ХХІ ст.)”, “Українська доля Нової Сербії (Кіровоградщина в українсько-сербських зв'язках (1752 – 2002))”, “Історія Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (1964 – 1999)”, “Україна в міжнародних економічних відносинах (1950 – 1980-і рр.)”, “Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія (1860 – 1920 рр.)”, “Кіровоградщина в українсько-польських зв'язках. Освіта і наука (1820-ті –

поч. 2000-х рр.)”, “Лицарі українського степу”, “В ім’я України. Василь Нікітін: листи, статті, спогади” (збірник, співупор.), “Шульгини: Інгульська сторінка”, “Павлівка. Село в історії Наддніпрянщини”, “Центральноукраїнський архів”. Публікувався в “Київській старовині”, “Архівах України”, “Новой и новейшей истории”, “Матице српской”, “Польше” та ін. часописах. За наукову, педагогічну, краєзнавчу діяльність нагороджений годинником Голови Верховної Ради України, почесними грамотами Міністерства освіти і науки України, управління освіти і науки облдержадміністрації, архівного відділу облвиконкому та облпрофради, грамотами кіровоградських обласних держадміністрації та ради, міських ради й виконкому й ради обласної організації УТОПІК, обласною краєзнавчою премією ім. В. Ястребова, знаком республіканського оргкомітету з проведення огляду пам’ятників і пам’ятних знаків. Кращий науковець КДПУ ім. В. Винниченка в галузі історії 2012 р.

Науково-популярне видання

ШЕВЧЕНКО

Сергій Іванович

ВЕРШНИКИ

НА ІНГУЛІ

Видано за редакцією і коштом автора

Фото на обкладинці із сімейних архівів

Т.С. Карпенко (Англія) та Ю.І. Шепетова (Росія)

Комп'ютерний набір Л.В. Василенко

Підписано до друку

Формат 60×84 $\frac{1}{16}$. Гарнітура Папір газетний. Друк

Ум. друк. арк. 15,62 Наклад 300. Замовлення №

